



ГОЛОДОМОР 1932—1933 РР. В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Міжнародна наукова конференція
Київ, 9—10 вересня 1993 р.

МАТЕРІАЛИ





Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГОЛОДОМОР
1932—1933 РР. В УКРАЇНІ:
ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Міжнародна наукова конференція
Київ, 9—10 вересня 1993 р.

МАТЕРІАЛИ

Київ 1995

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор
С. Кульчицький.

Оригінал-макет підготував
О. І. Мостяєв

Набір підготувала
Л. Г. Смолякова

У разі передруку матеріалів узгодження
з Інститутом історії України НАН України
обов'язкове.

ВІД РЕДАКТОРА

Міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки» працювала в Інституті історії України Національної Академії наук України 9—10 вересня 1993 р. Вона була одним з важливих заходів, які проводилися в нашій країні у зв'язку з 60-ми роковинами голоду.

Для публікації відібрані тільки наукові доповіді. Обсяг книги не дозволив включити інші матеріали, в тому числі спогади людей, які пережили голод 1932—1933 рр.

Тексти доповідей вміщені у тому вигляді, в якому вони були подані в оргкомітет конференції. Усунуті тільки повтори або інші огріхи редакційного характеру. Доповіді членів російської делегації друкуються російською мовою.

Вимагає пояснення відсутність більш конкретних посилань на джерела в доповіді проф. М. Івницького. Йому пощастило дістати доступ до архіву політбюро ЦК КПРС наприкінці 50-х рр. під час роботи над контрольованою високими партійними інстанціями колективною монографією. Він використав рідкісну можливість, щоб таємно занотувати собі деякі факти, пов'язані з голодом 1933 р. (дослідники пам'ятають, що рукописні виписки в партійних архівах ретельно переглядалися перед видачею, а все небажане для публікації викреслювалося або вирізалося). Кілька десятиріч проф. М. Івницький тримав свої виписки, не маючи можливості їх опублікувати, і вперше розповів про ці документи у виступі на інформаційно-аналітичній конференції «Голодомор 1932—1933 рр.: трагедія та застереження», яку в травні 1993 р. організувало в Москві посольство України. Кремлівський архів, де зберігаються найважливіші документи ЦК КПРС, й досі залишається неприступним для дослідників.

Оргкомітету вдалося залучити до участі в конференції основну частину науковців, які працювали або працюють над цією темою в Україні. На жаль, участь західних дослідників була обмеженою, далеко не всі із запрошених змогли приїхати.

Організатори і більшість учасників конференції прагнули не політизувати Дні Скорботи і Пам'яті в Україні, тобто не перекладати історичну вину за трагедію українського народу на інші народи або сучасні політичні партії. Проте політизація теми у деяких матеріалах присутня. Повторюємо: ми не втручалися у текст і не робили спроб усунути місця, які здавалися недоречними.

У різних виступах подаються різні оцінки пов'язаних із голодом демографічних втрат. Звичайно, треба було б уже дійти єдиної думки, але ми не завжди здатні прислуховуватися один до одного. Крім того, кількість жертв не можна визначити однією цифрою. Є число реальних людей, які загинули. Є також цифра загальних демографічних втрат, яка включає ненароджених через голод. Нарешті, цифри різняться залежно від території. Одні стосуються радянської України в її адміністративно-політичних кордонах, інші — етнічної території українського народу. Найбільш непевною є спроба підрахувати жертви голодомору, що стосуються українського народу в цілому, незалежно від території розселення. Адже за такої оцінки ми неспроможні відрізнити геноцид від етноциду.

Оргкомітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні (голова — акад. М. Жулинський) виділив певну суму на видання матеріалів міжнародної наукової конференції. Проте інфляція знищила ту частину асигнованих коштів, яка призначалася для видання матеріалів. Тільки тепер, коли в Інституті історії України налагоджено видання наукової продукції власними силами, виявилася можливість опублікувати ці матеріали.

Наукова продукція інституту видається невеликими тиражами і не призначена для масового читача. Проте через Центральну наукову бібліотеку ім. В. І. Вернадського Національної академії наук ми надсилаємо наші видання у найбільші наукові бібліотеки багатьох країн світу. В інституті зберігаються дискети з набраним текстом, і тому не становить проблеми віддрукувати потрібний тираж видань, які можуть зацікавити різні організації. На випадок, якщо виявляться бажані віддрукувати ці матеріали масовим тиражем, подаю адресу Інституту історії України: Київ-1, вул. М. Грушевського 4, тел. 229-63-62 (факс).

На закінчення висловлюю щире подяку секретарю оргкомітету міжнародної наукової конференції к. і. н. Оксані Ганжі за участь у підготовці цієї книги.

Голова оргкомітету міжнародної
наукової конференції д. і. н.,
проф. С. В. Кульчицький

ВИСТУПИ

**Вступне слово голови Оргкомітету
з підготовки та проведення заходів у
зв'язку з 60-ми роковинами голодомору
в Україні, віце-прем'єр-міністра, академіка
Миколи ЖУЛИНСЬКОГО**

Нинішнього року виповнюється 60-ті роковини однієї з найтрагічніших подій в історії українського народу — штучного голоду 1932—1933 рр., організованого сталінським режимом. Це був нечуваний кримінальний злочин політичної системи, що панувала в Радянському Союзі, проти українського народу.

Відповідно до указу Президента України Л. М. Кравчука Оргкомітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору підготував і затвердив план роботи. Серед заходів одним з найважливіших є міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини і наслідки», учасників якої я сердечно вітаю від імені Оргкомітету.

Кров холоде від усвідомлення масштабів цього страшного голоду, який по справедливості називають і народобивством, і геноцидом, і українським «голокоством». Навіть за обережними підрахунками науковців, причому на підставі радянської офіційної статистики, втрати українців внаслідок злочину в межах самої Української РСР дорівнювали 7,5 млн. чоловік, з яких понад 4,8 млн. були убиті голодом за час лише «смертельних» місяців одного року (1932—1933 рр.). Решта — це втрати природного приросту українського населення за цей час. Дехто з фахівців називає й більші цифри: від 6 до 10 млн. чоловік. І це при загальній чисельності населення Української РСР у 1932 р. в 32 млн. чоловік. Це більші жертви, ніж ті, яких зазнало населення України за чотири роки другої світової війни (загинуло 5,6 млн. чоловік із загальної кількості 42-х млн. населення).

Документи й архівні матеріали, що офіційна влада намагалася навечно заховати від народу, дослідження науковців неспростовно свідчать про планово організоване вождями ВКП(б) у Москві і здійснюване їх прислужниками в Україні народобивство.

Цей нещадний антиукраїнський терор спрямовувався насамперед проти селянства, яке принести в жертву ефемерній ідеї «побудови комунізму» її апологети. Вбачаючи в селянстві «дрібнобуржуазний клас», «основну армію національного руху» (за словами Й. Сталіна), більшовицькі вожді провели українське селянство через усі кола

комуністичного лекла: «розкуркулювання», колективізацію, депортації, нарешті, нечуваний голодний мор. Лише акція «розкуркулювання» на Україні зачепила щонайменше 1200 тис. чоловік.

1933 рік — пік трагедії всього українського народу. Це був рік смертельних жнив штучного голоду. Це був рік найбільшого терору проти української національної інтелігенції, рік розстрілів і самогубств українських державних діячів (М. Скрипник) і письменників (М. Хвильовий). Втрати українських культурно-творчих кадрів у 30-х роках становили близько 80 відсотків.

Це був рік крутого повороту у національній політиці Москви щодо України, краху так званого «радянського національно-культурного» будівництва.

Це був рік, що започаткував «розукраїнення» замість українізації, широкомасштабного розгортання русифікації.

Шановні учасники міжнародної конференції, Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, щиро бажаю вам успіхів у вияві на основі нових джерел з історії голодувань, голоду і голодомору першопричин, масштабів і наслідків цієї соціальної, морально-психологічної і політичної трагедії українського народу.

Леонід Кравчук

(Президент України)

МИ НЕ МАЄМО ПРАВА ЗНЕХТУВАТИ УРОКАМИ МИНУЛОГО!

Шановне товариство, дорогі співвітчизники!

Щойно ми відзначили 2-гу річницю від дня проголошення Україною своєї незалежності — події воістину епохальної для нашого народу, омріяної багатьма поколіннями кращих її синів і дочок.

А сьогодні ми схилиємо голову перед однією з найстрахітливіших і найсумніших дат не тільки в нашій, а й у світовій історії — 60-ми роковинами голодомору 1932—33 рр., який знекровив і спустошив нашу землю, забрав мільйони життів її безневинних дітей.

Українському народові, який упродовж століть виборював свою незалежність і сьогодні нарешті здобув її, випало долати шлях, здавалось би, неймовірних смертоносних потрясінь, тяжких випробувань і докласти надлюдських зусиль у протистоянні навалам і пошестям, віковому уярмленню і визиску, духовному гнобленню і навіть фізичному нищенню.

Однак наперекір усім бідам народ наш вистояв і вижив. Не розтанув і не розчинився в морі народів, як то не раз бувало з багатьма в історії людства.

Шалений тиск на Україну фактично був намаганням викоренити самий дух українства. Численні антиукраїнські укази і циркуляри, створення нестерпних умов життя призводили до розмивання українського етносу; з одного боку, розселенням його за межами України, як то, приміром, «запобутовуванням» далекосхідних кордонів Російської імперії та заселенням українцями «неісходимого» Сибіру, а з другого, — заселенням правічних українських земель переселенцями з інших країн, що мало перетворити Україну на колонію серед Європи.

Та завше світили досвітні вогні, і земля українська народжувала справжніх захисників інтересів народу, не даючи згаснути надії на те, що час сподіваної волі таки настане.

Воля настала. Була доба нового українського відродження. Але й це відродження було розстріляне. І щоб зламати устремління народу до кращого майбуття, тодішнє політичне керівництво Союзу розробило й здійснило найжахливішу і найжорстокішу людиноненависницьку акцію в історії сучасної Європи — штучний голод 1932—33 рр. в Україні, який забрав близько 8-ми мільйонів (за іншими даними — близько 11 млн.) життів.

Сьогодні завдяки сподвижницькій праці істориків, письменників, кінематографістів, тих сміливих і чесних людей, хто відкривав нам сторінки трагічної історії України (особливо ж найбільш знаних серед них — українського письменника Володимира Міняка, американських вчених Р. Конквеста і Дж. Мейса), ми можемо твердити, що це була адміністративно спланована акція, до якої були підключені численні ланки державного і партійного апарату.

Ми знали, що був сам факт голоду, але багато людей я можу сказати це і про себе, не знали справжніх причин і масштабів цієї трагедії. Адже ж окремі регіони України (зокрема Київщина) втратили чи не третину свого населення. Внаслідок голоду 1932—33 рр. кожен п'ятий в Україні помер голодною смертю.

Так само штучні голодівки пережила Україна 1921-го та 1946—47 рр., коли, за приблизними підрахунками, померло близько 5-ти мільйонів людей. Виходить, тільки від голоду, не рахуючи полеглих на двох світових та громадянській війнах, незчисленних жертв сталінських ГУЛАГів, в Україні загинуло близько 15 млн. наших співвітчизників.

Скорботний, страхітливий мартирологі!

Наше покоління має спокутувати свої безпам'ятство і незнання (хай навіть і незумисне) всієї правди про голод 33-го в Україні.

Нині, коли всі наші прагнення спрямовані на розбудову правової, по-справжньому демократичної незалежної української держави, ця правда має стати унаочненням того, що ніколи не повинно повторитися, — застереженням до вияву будь-якого волюнтаризму, будь-якої сваволі щодо власного народу.

Я цілком погоджуюсь з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхіт-ливу сторінку нашої історії.

Ми не маємо права знехтувати уроками минулого!

Адже та виставка документів, яку ми тільки-но переглянули, змушує подумати і зробити один висновок, що гинули саме невинні люди. І сьогодні, в час випробувань, коли розпалюються пристрасті в Україні, люди повинні дуже уважно слухати і політиків, і лідерів. І не тільки слухати, а й робити правильні висновки, тому що заложниками врешті-решт стануть, знову ж таки, вони. А ті, хто закликає до нерозумних дій, залишаться осторонь.

Перед пам'яттю жертв голодомору мусимо стати чистішими і чеснішими, завжди пам'ятати про відповідальність влади перед своїм народом.

Однією з причин голоду була закритість тодішнього суспільства. У світі мало знали про Україну. Тому сталінський уряд і міг вершити свої чорні справи.

У відкритому суспільстві з вільним інформаційним простором, яке ми сьогодні будемо, таке вже неможливе. Демократичний устрій оберігає народ від таких нещасть.

Заможне життя можливе тільки в умовах економічно сильної незалежної української держави. І лише на свої сили ми можемо покладатись, будуючи добрі стосунки з усіма країнами в світі, розумні стосунки з нашими сусідами. Бо, втративши незалежність, ми приречемо себе на довічну економічну, політичну, культурну відсталість. І головне, — на можливість повторення тих страшних сторінок історії, в тому числі голодомору, запланованого чужим народіві урядом.

Найбільшим багатством України завжди була, є і завше буде земля, чи не найродючіша і найщедріша в усьому світі. Тому дуже багато було охочих привласнити її. Недарма, мабуть, чи

не з часів середньовіччя в умах політиків і вчених блукала думка про те, що той, хто володіє Україною, — володіє світом.

Ми, хто живе в Україні, не претендуємо на володіння світом, ми хочемо бути і будемо господарями своєї рідної землі. І не дозволимо, аби на ній димілися і гнили піраміди золотого зерна, а народ вмирав би, не маючи й крихти хліба.

На жаль, і нині ширяться чутки про так званий голодомор-93, про те, що голод в Україні — це реальність. У суспільстві зростає напруження у зв'язку з тим, що цього року справді зібрано дуже великий урожай, але незважаючи на це, ціни зростають.

Я хочу сказати, що високі ціни на хліб не є трагедією. Ціна на хліб має бути такою, скільки він коштує. Лихо в тому, що цінова і фінансова системи так побудовані, що не завжди дають змогу людині жити за мірками цивілізованого суспільства. Річ не в ціні на хліб, а в тому, щоб дати людині можливість заробити на хліб і до хліба. Так, це правда, що урожай великий. Правда й те, що є проблеми. Але проблеми завжди є й будуть, а ми повинні їх вирішити.

Цілком очевидно, що весь тягар економічної ситуації не можна перекладати на плечі народу.

Потрібно знайти, і ми знайдемо кошти, щоб компенсувати витрати людей на продукти харчування. Продуктова проблема є невідкладною проблемою влади, всіх її ланок.

І люди вже сьогодні мають твердо знати, що немає ніяких сил, які б планували і здійснювали політику економічного тиску на народ. Народ це має знати і розуміти.

За короткий час нам належить здійснити радикальні реформи, домогтися реальних результатів, бо лише вони переконливо засвідчать в Україні і перед світом нашу спроможність стати цивілізованою демократичною європейською державою.

Відлік часу, відведеного для цього, вже почався два роки тому.

Час невеликий, і всі добре знають, що за такий короткий термін вирішити всі важкі проблеми в країні не просто, а то й неможливо.

Шановне товариство!

Ваша конференція має зробити і, я переконаний, зробить гідний внесок у наукову розробку проблем голодомору 1932—33 років. Адже в нашому суспільстві ще є ті, що вважають, ніби хтось свідомо хоче загострити ситуацію. Ми повинні нарешті дізнатися правду про цю трагедію, аби не допустити її повторення у майбутньому.

Дякую за увагу і бажаю вам плідної роботи.

Іван Драч

(письменник, голова ради Товариства зв'язків
з українцями за межами України)

ПРАВО ВИСТАВИТИ РАХУНОК

Найстрашніше зазирати в безодню, в яку боїшся впасти. Народ хліборобів і співаків намагалися зробити народом канибалів і злодіїв — тавро 1933 року горить і досі на чолі нашого буття. Ми чекаємо покаяння Москви за гріхи Росії, Леніна і Сталіна і ставимо за взірць вину Німеччини перед європейством і покаяння Аденауера за вину Гітлера. Та спершу даймо раду самі собі. Більшовицьких опричників в Україні мобілізували також і з українців, і покаянна кров Хвильового і Скрипника не змиває вини мільйонів перед мільйонами.

Трьохмільйонна КПУ ще десять років тому мала вказівку, підписану Каптом і Мухой, «Про п'ятдесятиліття так званого голоду 1933 року». А ідеолог горбачовської команди, посол СРСР в Канаді Яковлев теж десять років тому організував за кордоном лави дипломатів і журналістів, щоб погасити правду про 1933 рік, яку розкривали наші земляки в США і Канаді. Та і саме засекречування архіву політбюро, а тепер президентського архіву Єльцина, виразно свідчить, де народжувались і народжуються головками голоду.

Голодомор 1932—1933 років за своєю суттю не був ані випадковим, ані унікальним епізодом у долі українського народу. Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині сущих українців, етап планомірного викоренення української нації, неприйняття існування якої глибинно закладене у нащадків північних племен, яким наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення.

У відповідь на це не лише від з'яви Московського царства, а ще з самої княжої доби, ще від Андрія Боголюбського в Україну-Русь безперервно накочуються хвилі ненависті, жорстокості, тотального зруйнування українства, які цей північний провінційний князьок приніс у Київ, сплюндрувавши його за кілька десятиліть до хана Батия. Заповіт цього варвара немов закарбувався у генах усіх московських і петербурзьких правителів незалежно від того, якої вони були крові — німецької чи грузинської: кожен з них виявлявся непримиреним ворогом українства навіть тоді, коли наші проводирі колінкували в покорі і послуху перед ними. Здається, жоден з російських володарів

не забував тлумити українську мову і культуру і не зупинявся перед тим, щоб пролити ріки української крові, брати і брати безконечні валки українського ясиру для обустройства своєї болотяної Півночі і безкрайнього Сибіру.

Лукава фраза, що історія навчає тому, що не навчає нічому, не для нас, українців. Вона змайстрована тими, хто хотів би, щоб людство забуло про їхні диявольські сліди в історії, щоб утекти від суду Божого і суду людського. Забуття — заповіт для катівських нащадків. Вічна пам'ять — святий урок для нащадків. Вічна пам'ять — святий урок для нащадків невинно убієнних.

Нам не треба доводити, що нинішня Росія є спадкоємицею і російських царів, і російських більшовиків — Москва сама себе утвердила і дедалі гучніше утверджує правонаступницею обох імперій — білої Російської та червоної — СРСР. Пророки «русско-сти» від Бердяєва до Зюганова, від монаха Філофея з XV століття до сучасного князя державної московської церкви митрополита петербурзького Іоанна обурено відкидають саму думку про те, що самодержавний деспотизм чи більшовицький тероризм є неорганічними для російської історії, і натхненно доводять, що ці начебто різні режими є лише видозміною форм, модифікацією безперервності існування великоросів як природжених і довічних державників — імперіалістів. І все, що чинилося до і після 1917 року, — в ім'я і на благо Великої Росії.

Старі й новітні російські ідеологи самі утверджують юридичні й етичні підстави, за якими Україна має право виставити рахунок за голодомор 1932—1933 років нинішній Російській Федерації. «Русская идея» та її практики ще не дістали оцінки свого україножерства на черговому міжнародному Нюрнберзькому процесі, але цей процес є реальний і неминучий, його перший дзвоник пролунав у рішенні Ради Безпеки ООН щодо російських зазіхань на український Севастополь, постукав у двері утворенням міжнародного трибуналу про звірства агресорів у Югославії. Поки що не помітно, щоб офіційна Росія почула ці історичні сигнали долі. Не бачимо каяття і за переполовинення української нації в останні 75 років. Але ми хотіли, щоб північний сусід звернув увагу на наше застереження: українська нація залишає за собою право зажадати відповідальності Москви, зокрема і за голодомор — 1933. Настане час, і 8 чи 12 мільйонів свідків — вдівці або втринці більше, ніж ніж полеглих у війні 1941—1945 років, підведуться з могил кожного українського села

і зажадають невизнання строку давності за злочин їхнього умертвлення, як і належить за міжнародним правом.

На конференції, організованій нашим посольством у Москві навесні цього року, більшість російських учасників наголошували на тому, що голод не вибирав своїх жертв за генотипом, що перед голодом і перед Сталіним, мовляв, усі рівні. Лише єдиний Сергій Адамович Ковальов, колишній дисидент і теперішній голова Комісії з прав людини горезвісного російського парламенту, знайшов у собі мужність сказати: «Простите нас!»

Джеймс Мейс

(професор, Університет штату Іллінойс, США)

ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ГОЛОДНОГО МОРУ

10 років тому широкі кола на Заході дізналися про ще одну страшну людську трагедію, яка на родючих землях вигубила мільйони і мільйони людських життів. Мова йде про голодомор 1932—1933 рр. в Україні. З того часу наукова дискусія про голодомор рухалася від питання його історичної достовірності до питання про його інтерпретацію, тобто чи був він економічним, чи політичним феноменом. Суть моєї особистої інтерпретації: голодомор викликаний суто політичними чинниками і його можливо розуміти тільки в контексті попереднього періоду національного комунізму, який хоч і ставив перед собою завдання побудови атомарного комуністичного суспільства, та все ж зважав на специфіку національної самобутності, і в контексті розстріляного відродження та одночасно з голодомором — знищення цих процесів, як ворожих самій суті тоталітарного суспільства.

Я сильно підозрію в інтелектуальних лінощах більшість моїх західних опонентів, бо набагато легше витворити свої суб'єктивні інтерпретації найважливіших подій радянської історії на догоду сьогочасній політичній кон'юктурі, ніж оволодіти знанням обставин у різних республіках колишнього Радянського Союзу і тоді вже робити висновки.

Марксове «відкриття» про те що суспільство створило державу, було відкриттям істини, відомої ще давньогрецьким філософам, тобто азбучної істини. Сталін поставив з ніг на голову не Маркса, а здоровий глузд, коли оголосив, що при соціалізмі соціалістична державна надбудова може і повинна створити свій суспільний базис. Та він мав успіх, хоч і коштом

людських жертв, кількість яких просто не вкладається у свідомість, у тому, що знищив стару соціальну структуру і витворив на її місці одномірне, атомарне тоталітарне суспільство, в якому особі відводилась, за його висловом, роль «коліщатка і гвинтика».

Я веду до того, що просто неможливо зрозуміти сталінську економічну та аграрну політику у відриві від політичних пріоритетів того часу. Сталінізм був нічим іншим, як повним знищенням громадянського суспільства. Він включав економіку, як залежний від політики фактор. Сталінізм був, насамперед, поверненням у дійсності до думки Гегеля про небезпеку тріумфу політичної влади над суспільством, себто над людьми.

Є генеральне погодження між усіма науковцями, які займаються цією проблемою, що різниця між голодомором і тими голодами, які люди пережили від створення світу, — у найхарактернішій рисі голодомору: викачці хліба й інших сільськогосподарських продуктів у селян. Було написано та й тут буде чимало сказано про кризу сільського господарства у 30-х рр. внаслідок примусової суцільної колективізації сільського господарства, зменшення поголів'я великої рогатої худоби і тяглової сили, про економічні труднощі тогочасного радянського ладу і т. д. І все ж, на мою думку, найважливішим є питання: чому Сталін зробив те, що зробив, у даному періоді. Адже сьогодні уже достеменно відомо, що економіка в руках сталінського режиму була лише елементом політики, її головним інструментом.

Голод у різних областях і республіках колишнього Радянського Союзу існував майже від початку примусової колективізації сільського господарства: в Казахстані з 1930 року, в Поволжі та в окремих районах України — з 1931-го. Але коли хлібозаготівельний план 1932 р. не було виконано, режим дотримувався одного варіанту поведінки, а через рік його позиція зазнала кардинальних змін. В першій половині 1932 р. проводилася політика зменшення тиску на селянство. У лютому В. Молотов оголосив в газеті «Правда», що, оскільки стався неврожай у Поволжі та Заволзьких районах, необхідно подати продовольчу допомогу¹. Минуло небагато часу, і були оприлюднені так звані травневі реформи 1932 р. Це — зниження хлібозаготівель 1932 р. до більш-менш фактичної кількості хліба з 1931 р., подання продовольчої допомоги голодним районам, в тім числі і Україні, оголошення кампанії проти так званих «лівацьких перекручень» партійної лінії, які полягали в тому, що різні працівники доклали «забагато» зусиль у хлібозаготівлях і таким чином порушили

«ленінські норми»². Наприклад, в Україні у червні 1932 р. відбувся процес по так званій Драбівській справі, в якій керівники Драбівського райкому дістали від 18 до 36 місяців концтаборів³.

Та навіть уже перед Драбівською справою офіційна політика щодо українського селянства різко змінилася. Минуло лише п'ять тижнів після дозволу Сталіна послати обмежену продовольчу допомогу в Україну, як політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову: «Ограничиться уже принятыми решениями ЦК и дополнительного завоза хлеба в Украину не производит»⁴.

У липні відбулась III Всеукраїнська партконференція. Навіть тоді ЦК КП(б)У мав інформацію, що голод попереднього року триває⁵. Аби зрозуміти обстановку, треба володіти більшовицькою мовою того часу. Оскільки Каганович і Молотов приїздили у відрядження від Сталіна, щоб забезпечити прийняття українською конференцією хлібозаготівельного плану в 356 млн. пудів (5,8 млн. т), кожен промовець підтримав спущену з Москви цифру. А одночасно майже кожен відповідальний працівник КП(б)У езонівською мовою оголосив свій погляд на продовольчі труднощі в Україні. Так, М.Скрипник сказав про голод в Молдавії, куди раніше він мав відрядження⁶.

Хлібозаготівельне завдання Україні було просто нереальне, та ідеологічна кампанія набирала обертів. Словами телеграм Молотова і Кагановича ЦК КП(б)У від кінця липня зазначалося: «Хлібзаготовки Украины развиваются с недопустимой медлительностью»⁷. Тим часом ЦК КП(б)У почало отримувати вісті з місць про випадки людоїдства (перше від 25 липня 1932 р.)⁸. Очевидно, що саме тоді голова ВУЦВК Г.Петровський надіслав генеральному секретарю С.Косіору та політбюро КП(б)У, в якому інформував про важке становище в районах, охоплених голодом, і просив допомогти голодним дітям. Він вважав за необхідне просити від Москви «постановление о прекращении хлебозаготовки и объявлении свободной торговли». Ставив питання про використання заготовленого хліба «на помощь тяжелым в продовольственном отношении районам»⁹. У відповідь Сталін 7 серпня 1932 р. видав сумнозвісний закон «про колоски»¹⁰.

12 жовтня 1932 р. Сталін «посилив» КП(б)У шляхом призначення М.Хатаєвича — колишнього секретаря Середньоволзького обкому — другим секретарем та І.Акулова — колишнього першого заступника голови ОДПУ — секретарем Донецького обкому¹¹. Хатаєвич з блискавичною швидкістю продукував різні накази з метою активізувати хлібозаготівлі. Але для Сталіна це

було недостатньо. Тому наприкінці жовтня він послав голову РНК СРСР В.Молотова у відрядження в Україну та секретаря ЦК ВКП(б) Л.Кагановича на Північний Кавказ (переважно Кубань) з наказом здійснити викачку хліба будь-якою ціною¹². Трохи пізніше уже Постишев відбув у подібне відрядження в Поволжя. Але технологія хлібозаготівель там була абсолютно іншою. Хоч і голод на Поволжі ніхто не заперече і велика кількість смертельних випадків відома, все ж комісія Постишева була значно поблажливішою, і голод на Поволжі голодним мором ми називати не можемо¹³.

30 жовтня 1932 р. Молотов головував на засіданні політбюро КП(б)У, яке прийняло постанову: «Главной причиной этого срыва хлебозаготовок является почти полное прекращение борьбы за хлеб в подавляющем большинстве районов Украины, господство демобилизационных настроений в отношении хлебозаготовок в периоде посевной кампании у большинства парторганизаций и их руководящих партийных и советских кадров». Одночасно постанова зменшила хлібозавдання Україні на 70 млн. пуд.¹⁴ Але це був просто спосіб замаскувати справжні цілі кампанії по викачці зерна.

18 листопада політбюро КП(б)У (з Молотовим) та 20 листопада РНК УРСР наказували всі колгоспні хлібні фонди, за винятком насінневих, здати державі в рахунок хлібозаготівель, всі натураванси викачати як незаконно розданий хліб¹⁵.

18 грудня Сталін і Молотов ще раз звинуватили українських комуністів в «несерьезном отношении к заданиям партии и правительства» та наказали: «ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР поручить тт. Кагановичу и Постышеву немедленно выехать на Украину на помощь ЦК КП(б)У и Совнаркому Украины, засесть в решающих областях Украины в качестве особо уполномоченных ЦК ВКП(б) и СНК... и принять все необходимые меры организационного и административного порядка для выполнения плана хлебозаготовок¹⁶. 24 грудня ЦК КП(б)У наказував здати державі всі без винятку колгоспні фонди, включаючи насінневі¹⁷.

Треба враховувати також страшний маховик системи натуральних штрафів та специфічні репресивні методи, які глибоко дослідив професор Станіслав Кульчицький: заборона ввозу в Україну продуктів, заборона пересування, закриття об'єктів громадського харчування. Але з усього вищесказаного випливає, що до голодомору призвела викачка хліба та інших продуктів¹⁸.

Ми сьогодні знаємо пряму причину голоду — хлібопоставки. Але що спричинило нереальні хлібозаготівлі? Адже це уже

політика, продукт людської волі. Я стою на тому, що голодомор 1932—33 рр. в Україні підпадає під категорії дії людського волонтаризму, де треба шукати не причини, а мотиви державних діячів. Найважливіше питання у проблемі голодомору, хто винен і чому вони це зробили?

По-перше, коли мова йде про голодомор, мається на увазі не лише Україна, а й старий Північно-Кавказький край (теперішні області Російської Федерації — Ростовська, Ставропольська, Краснодарська), хоч найжорстокіші заходи Кагановича були спрямовані проти традиційної українсько-козацької Кубані¹⁹. Були й інші мотиви наступу Сталіна на Північно-Кавказький край. Він спрямовувався не лише проти українського населення, але й проти козаків взагалі, проти самого духу козацької вольниці. Треба зважати, що Північний Кавказ був плацдармом денікінщини, а радянська влада ніколи не визнавала козаків як окрему етнічну групу. 1919 рік приніс з собою політику «розкозачення». У 1923 р. виступили проти самої назви «козак»²⁰. Саме тут, на Кубані у 1929 р. мав місце найсильніший антиколективізаційний бунт в Радянському Союзі²¹. З цього можна зробити висновок, що були протиукраїнські аспекти голоду на Кубані, але я не можу сказати, що вони там стали вирішальними. Якби ми хотіли розуміти злочини сталінського режиму в контексті особливої історії і конкретних обставин України, вважаю просто неприпустимим виключати існування подібних факторів у сусідніх краях, таких, наприклад, як Північний Кавказ. І немає сумніву, що в Північному Кавказі Сталін проводив політику, подібну до тієї, що була запроваджена в Україні, і з подібними результатами²².

По-друге. Якщо вважати серцевиною проблеми хлібопоставки, то не можна не дійти висновку, що це був тільки вирішальний елемент технології «виголодження» українського села. Сталінський режим добре знав, для чого можуть призвести і призвели нереальні хлібозаготівельні плани. Та навіть якби ми могли повірити, що Сталін не отримав вчасно повну, точну і швидку інформацію від ОДПУ та інших каналів, є неспростовні свідчення про те, що він повністю володів ситуацією. Були люди, які прямо інформували генсека про голод, такі, наприклад, як секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов або російський письменник М. Шолохов²³.

По-третє. Політика голодомору просто не мала сенсу як засіб зламу протиколективізаційних дій селян і як економічна

політика. Під час голодомору питома вага соціалістичного сектора на селі не зростала. Вона була однакова і в середині 1932 р. і в середині 1933 р. — приблизно 70 % селянських господарств та 80 % посівної площі. І під час голодомору масовий вихід селян з колгоспу становив для режиму значну проблему²⁴. З іншого боку масова смертність аграрного населення знижувала продуктивність сільськогосподарського сектора економіки. Сталін після голодомору не міг навіть мріяти про успіх п'ятирічки, тому під час голоду всі офіційні джерела статистики були заблоковані²⁵. Хоча, як і у 32-му р., він міг заявити про «труднощі», які спричинили «лівацькі ухили».

Чому Сталін сприйняв інший варіант? Як справедливо написав Станіслав Кульчицький, п'ятирічка являла собою повернення до «воєнного комунізму». Але я не згоден з ним, що голодомор являв собою засіб тиску на селян з метою провести повну колективізацію сільського господарства, що спричинений він суто економічними факторами. Я певен, що політика голодомору тягнеться до всіх сфер політичного життя, в тому числі й національної політики. В громадянській війні Ленін пройшов кривавим, але послідовним шляхом припинення української самостійності та приєднання України до більшовицької Росії. Пізніше режим змушений піти на деякі поступки перед силами української самодіяльності, а також інших народів СРСР. Це так би мовити, другий бік непу, внутрішній Брест-Литовськ. Та це був тимчасовий відступ²⁶.

Сталін був упевнений, і не без причини, що «вопрос национальный есть по сути дела вопрос крестьянский»²⁷. Тобто, що база націоналізму — це неросійське село. А офіційна політика «українізації» перший раз за багато століть створила в українських містах українську більшість. Під час першої п'ятирічки радянська Україна стала могутньою національною державою, хоча й з усіма атрибутами поліцейської диктатури. Й. Сталін використав нездатність комуністів України викачати заданий Москвою хлібозаготівельний план, щоб знищити соціальну базу політичної самодіяльності УРСР, пішов на терор і репресії над самими членами КП(б)У. 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видали постанову про хлібозаготівлі, яка була спрямована проти «механистического» проведення «українізації», яка «облегчила буржуазно-националистическим элементам и петлюповцам и пр. создание реальных прикрытий для своих контрреволюционных ячеек и организаций». Цей страшний документ, який торкався Північного Кавказу, був однозначною вказівкою

припинити українізацію. Цитую: «немедленно перевести дело-производство советских и кооперативных органов "украинизированных" районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский..., а также подготовит и к осени перевести преподавание в школах на русский язык»²⁸.

На січневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 1933 р. було прийнято рішення про створення політвідділів МТС. Вони стали незалежною від місцевих і республіканських органів структурою, що могла забезпечити виконання вказівок Москви²⁹.

І ось 24 січня 1933 р. Сталін взяв пряму владу в Україні через призначення другим секретарем ЦК КП(б)У свого вірного лакея Постишева. Він же одночасно став першим секретарем Харківського обкому партії. М. Хатаєвич став третім секретарем ЦК та першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, Є. Вегер — першим секретарем Одеського обкому³⁰. За десять місяців Постишев призначив 1340 нових апаратників, змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. Одночасно було створено 643 політвідділи МТС, 302 політвідділи радгоспів. Ще 10 функціонерів послали безпосередньо до колгоспів³¹.

Так Постишев повів боротьбу з «шкідництвом» у партійних лавах. Почалася викачка насінневих фондів в рахунок хлібозаготівель³². Косіор в промові 4 лютого 1933 р. підтримав Постишева і назвав тих комуністів, котрі стверджували, що такої кількості хліба просто немає, «куркульськими агентами», які користуються «куркульською арифметикою»³³. М. Скрипник, нарком освіти та фактичний лідер національних комуністів, був ізольований. Після критичного виступу на пленумі ЦК КП(б)У про заміну органів місцевої влади уповноваженими з центру його доля практично була вирішена³⁴.

Кампанія проти Скрипника та національних комуністів почалася 28 лютого 1933 р. після усунення його з посади народного комісара освіти та призначення до Держплану УСРР. Все, що було в Україні, — стандартизація мови, література «розстріляного відродження», історична наука, «націоналістичне» навчання в школах — всі ці «гріхи» приписувались Скрипнику. На всьому ставилося тавро «скрипниковщини»³⁵.

У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У Постишев закликав до критики Скрипника. Скрипник виступив з покайною промовою³⁶. Постишеву цього було недостатньо. Він знову звинуватив Скрипника «у всіх труднощах попереднього року».

За Постишевим, Скрипник не міг не знати, що, наприклад, використання букви «і» служить анексіоністським планам польських панів³⁷. Кожного дня преса публікувала нову критику «скрипниківського» ухилу. 7 липня 1933 р. Микола Скрипник закінчив життя самогубством³⁸. З ним у безвість пішла ціла епоха в історії української культури.

Це, на моє переконання, ключ до розуміння мотивів Сталіна у створенні і використанні сільськогосподарської кризи, щоб знищити самодіяльність України. Чому саме України? Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні була створена і існувала ще до 1933 р. розвинута державна організація, національні державні структури. Щоб перетворити СРСР у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. Це Сталін зробив шляхом організації голодного мору.

ПРИМІТКИ

- ¹ Правда. — 6. II. 32.
- ² Важнейшие решения по сельскому хозяйству. — М., 1935. — С. 533—536.
- ³ Вісті ВУЦВК. — 2. VII. 32.
- ⁴ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ, 1991. — С. 190.
- ⁵ Там же. — С. 177—78, 179, 181—188, 190—193.
- ⁶ Вісті ВУЦВК. — 8—17. VII. 32.
- ⁷ Голод 1932—1933 років. — С. 221.
- ⁸ Там же. — С. 220—221.
- ⁹ Там же. — С. 121.
- ¹⁰ Важнейшие решения по сельскому хозяйству (Закон про охорону соціалістичної власності). — С. 65—66.
- ¹¹ Вісті ВУЦВК. — 157 X. 32.
- ¹² С. В. Кульчицький. Ціна «великого перелому». — Київ, 1991. — С. 261—266.
- ¹³ И. Е. Зеленин. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. — 1989. — № 2. — С. 16.
- ¹⁴ Голод 1932—1933 років. — С. 243.
- ¹⁵ Колективізація і голод на Україні, 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1992. — С. 546—549; Голод 1932—1933 років. — С. 250—260.
- ¹⁶ Голод 1932—1933 років. — С. 295.
- ¹⁷ Там же. — С. 296.

- ¹⁸ С. В. Кульчицький. Ціна «великого перелому». — С. 265—358.
- ¹⁹ Найважливіші акти Кагановича були документовані в брошюрах: Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районах Кубани. — Ростов на Дону, 1932. Про голод на Кубані теж див: Nobko Shimotoma. «A Note on the Kuban Affair» // Acta Slavica Japonica. — I (1983). — С. 40—50.
- ²⁰ Sergei Starikov, Roy Medvedev, Philip Mironov and the Russian Civil War. — N 4. — 1978. — С. 101—132. Wasili G. Glaskow. History of the Cossacks // N 4. — 1972. — С. 128—129.
- ²¹ Ю. С. Кукушкин. Осуществление сельскими советами политики ликвидации кулачества как класса // Вестник Московского ун-та. — 1966. — № 4. — С. 27.
- ²² Див: Commission on the Ukraine Famine. Report to Congress. — Вашингтон, 1988. — С. 140—150.
- ²³ Правда — 8. III. 63; 25. V. 64.
- ²⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917—1937: Збірник документів. — Т. 2. — Київ, 1965. — С. 321.
- ²⁵ Rosija Sowiecka (Варшава). — № 38, 7. III. 33.
- ²⁶ Див.: James E. Mace. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. — Cambridge, 1983.
- ²⁷ И. В. Сталин. Сочинения. — Т. VII. — С. 72.
- ²⁸ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлебозаготівлі на Північному Кавказі та Західній області // Золоті ворота. — 1991. — № 1. — С. 78—79.
- ²⁹ V. P. Timoshenko. Soviet Agricultural Policy and Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956. — München, 1956. — С. 47.
- ³⁰ Більшовик України. — 1933. — № 3. — С. 3.
- ³¹ Правда. — 24. XI. 33.
- ³² П. П. Постишев. Про завдання на сівбу та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. // Більшовик України. — 1933. — № 3. — С. 70—82.
- ³³ С. В. Косіор. Підсумки хлебозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України // Більшовик України. — 1933. — № 3. — С. 29—30.
- ³⁴ М. О. Скрипник. Вибрані твори. — Київ, 1991. — С. 532.
- ³⁵ James E. Mace. Op. cit. — С. 279, 296—297.
- ³⁶ М. О. Скрипник. Вибрані твори. — С. 536—541.
- ³⁷ Вісті ВУЦВК. — 22. VI. 1933.
- ³⁸ Вісті ВУЦВК. — I. VII. 33.

Станіслав Кульчицький

(професор, Інститут історії України НАН України)

ТЕРОР ГОЛОДОМ ЯК ІНСТРУМЕНТ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Колективізація сільського господарства ще у листопаді 1987 р., тобто в ювілейній доповіді М. С. Горбачова з приводу 70-річчя Жовтневої революції, викладалася за сталінською схемою. Ця схема була відшліфована у «Короткому курсі історії ВКП(б)» 1938 р., і потім істотно не змінювалася, хоч сам славнозвісний підручник через два десятки років вилучили з ужитку. Тільки тоді, коли вийшли у світ збірники архівних документів про голод 1933 р. («Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» — у 1990 р.; «Колективізація і голод на Україні 1929—1933 рр.» — у 1992 р.) ми дістали змогу переглянути історію колективізації. Цей перегляд дозволяє виявити і обґрунтувати причини голодомору. Виявляється, що голодомор і колективізація пов'язані між собою генетичним зв'язком.

Документи, які зберігалися в архівах, дають вичерпну характеристику сталінських злочинів, з яких два були найбільшими: голодомор 1932—1933 рр. і Великий терор 1937—1938 рр. Однак документи висвітлюють тільки технологію злочинів, бо виконавці потребували відповідних інструкцій. Причини злочинів у документах прямо не виявляються, тому що диктатор не мав потреби пояснювати їх. І все-таки співставний аналіз джерел по окремих регіонах і хронологічних періодах дає можливість стверджувати, що організований у 1932—1933 рр. геноцид має доктринальне походження. В найбільш загальній формі слід висловитися так: безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво.

Мова йде не про те, що спроби створити комуністичну систему виробництва і розподілу матеріальних благ призвели до господарської руйни, наслідком якої став голод. Такий розвиток подій характерний для голоду 1921—1923 рр. Якраз він і є породженням руйни, що посилилася катастрофічною посухою. Щоб характеристика цього голоду була повною, слід додати, що в Україні центральна влада використала його, щоб викоренити так званий «куркульський бандитизм», тобто антирадянські

селянські повстання. Інакше кажучи, у цьому голоді стосовно України спостерігається елемент терору.

На відміну від голоду початку 20-х років, голодомор 1932—1933 років був не стільки наслідком комуністичного будівництва, скільки його інструментом. Тоталітарна влада вжила терор голодом як засіб досягнення в сільському господарстві цілей, поставлених у затвердженій в березні 1919 р. комуністичній програмі РКП(б). Використали терор голодом, тому що інших засобів для утвердження на селі протиприродних виробничих відносин не знайшлося.

Ставлячи питання так, ми повинні вийти за межі локальної «білої плями», якою вважався голодомор, і свіжим оком поглянути на весь хід подій в перші два десятиріччя радянської влади. Суть у тому, що більшовики змінювали у пропагандистських цілях інтерпретацію експерименту з комуністичним будівництвом в міру того, як досягалися або не досягалися конкретні результати. Зміни були істотними: причини видавалися за наслідки і навпаки, мінялися термінологія і гасла, під нові концепції заново створювалася фальшива статистична база. Абсолютний контроль над інформацією, який завжди властивий тоталітарній державі, дозволяв інтерпретувати експеримент як завгодно. До речі, відсутність інформації перешкодила вченим Заходу виявити реальну картину подій, що відбувалися в Радянському Союзі. Не дивно, що історія радянського суспільства до другої світової війни перетворилася на суцільну «білу пляму».

Загальна послідовність подій, як її можна визначити, співставляючи текст програми РКП(б) 1919 року з соціально-економічною політикою партії, виглядає так. Починаючи з грудня 1917 р. більшовики руйнували ринкову економіку, намагаючись створити у країні безтоварну, тобто комуністичну форму виробництва і розподілу. Це дозволило їм встановити економічну диктатуру і сформувати 5,5-мільйонну армію на підтримку світової революції. Однак все це закінчилося військовою поразкою у Польщі, економічним колапсом і найглибшою господарською кризою. В. І. Леніну вистачило здорового глузду, щоб зупинити партію і визнати таке: «Ми розраховували— або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку— безпосередніми величчями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку»¹.

Після цього державна партія повернула обличчям до ринку. Але ненадовго. Основна частина партапарату, за винятком прибічників М. Бухаріна, не підтримала несміливої спроби Леніна осмислити уроки нової економічної політики, щоб стати на шлях так званого «кооперативного соціалізму». Несміливість цієї спроби полягає, перш за все в тому, що з подачі самого Леніна комуністичне будівництво 1918—1920 рр. було оголошене «воєнним комунізмом», тобто політикою, яку нав'язала війна. Це дозволило замаскувати комуністичний штурм, який закінчився провалом. Отже, дозволило залишити незаплямованою в очах трудящих комуністичну ідею.

Починаючи з 1929 року, переважна більшість керівних кадрів партії об'єдналася навколо Сталіна і повторила, вже під іншими гаслами, комуністичний штурм. Йшлося знову-таки про побудову, у відповідності з партійною програмою, безтоварної економіки як фундаменту для тоталітарного політичного режиму.

Комуністичний штурм 1929—1933 рр. теж зазнав провалу, якщо виходити з критеріїв програми 1919 року. Але під час цього штурму було здійснено суцільну колективізацію сільського господарства, тобто завершено побудову командної економіки. І тут виникає питання про ціну колективізації.

Розглянемо обидва комуністичні штурми під кутом зору ставлення більшовиків до переважної більшості населення країни-селянства.

Як відомо, партія В. Леніна йшла на революцію з есерівським лозунгом «чорного переділу», тобто зрівняльного поділу всієї землі, включаючи поміщицьку, між селянами. Свої власні лозунги перетворення поміщицьких господарств у радгоспи вона тримала у задній кишені. Не афішувалися також плани повної переробки соціальної природи так званої «дрібної буржуазії» шляхом відчуження (колективізації) землі і майна. Лише після того, як більшовики перетворилися з урядової на державну партію, тобто захопили безроздільний контроль над усіма важелями влади, вони почали підпорядковувати аграрну політику постулатам комуністичної доктрини. Якщо в законі про соціалізацію землі (січень 1918 р.), виданому на розвиток Декрету про землю, йшлося тільки про сприяння держави новим формам землеробства, тобто радгоспам і комунам, то наприкінці того ж року було розроблено цілком інший, наступальний проект земельного декрету. Це засвідчує навіть його назва: «Про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до

соціалістичного землеробства». І справді, переходити до «соціалістичного землеробства» планувалося уже на початку 1919 р. Автори проекту, серед яких був і Ленін, наголошували: «На всі види ондноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущу і відживаючі»².

Для апробації проекту в Москві було скликано Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Організацій, які б представляли на з'їзді інтереси селян-власників, не виявилось. Адже таких організацій взагалі не існувало. Численні (особливо в Україні) спроби створити селянські спілки негайно припинялися чекістами. З'їзд прийняв резолюцію «про колективізацію землеробства», яку газета «Правда» опублікувала 19 січня 1919 р. Мета декрету визначалася в ньому досить чітко: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

Більшовики оволоділи Україною на початку 1919 р., тобто якраз тоді, коли став фактом новий курс земельної політики. У центральній Росії декрет майже не зачепив інтересів селян, бо поміщицькі землі вже було поділено. В Україні поміщицьке землеволодіння ще зберігалось, і саме вона стала випробувальним полігоном для нового етапу комуністичного експерименту. На початку березня 1919 р. у Харкові відбувся III з'їзд КП(б)У, який переніс у свою резолюцію про земельну політику усі положення з декрету ВЦВК від 14 лютого.

Керований Х. Раковським радянський уряд України діяв на селі так, як того вимагав декрет. Навіть у районах гострого малоземелля значна частина поміщицьких володінь передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів або тим, хто бажав створити комуні. Одночасно земельні відділи також почали тиснути на селян, щоб вони об'єднували свої землі в комуні.

В результаті воєнно-стратегічна обстановка в Україні одразу перетворилася на катастрофічну. З Червоної армії почалися масові втечі дезертирів. В її тилу спалахнули селянські заворушення. Проти радянської влади виступили перетворені на червоноармійські частини колишні партизанські формування. Армія виявилася безсилою проти денікських військ, які блискавично окупували Україну.

Після поразки Денікіна восени 1919 р. більшовики змінили тактику у земельному питанні. На VIII Всеросійській партконференції (грудень 1919 р.) Ленін заперечив Раковському, «який намагався виправдати земельну політику до денікінської навали. Аргументуючи своє заперечення, вождь більшовиків проводив знаменну паралель з аграрною політикою перших місяців радянської влади в центральній Росії, коли всупереч програмним вимогам партія змушена була погодитися на надання селянам поміщицьких земель, щоб зберегти з ними добрі стосунки: «Чи потрібен нам блок з українським селянством, чи потрібна нам така ж політика, яка потрібна була в кінці 1917 року і на протязі багатьох місяців 1918 р.? Я заявляю, що потрібна, і через це більшу частину радянських господарств нам треба віддати для фактичного поділу»³. Іншими словами, тактичні завдання утвердження союзу з середнім селянством дістали пріоритет перед стратегічними, програмними завданнями.

Наприкінці 1920 р., коли основні фронти громадянської війни було ліквідовано, партія вирішила знову взятися за селянство. Мова йшла вже не про радгоспи або комуні. До комун селяни — власники відчували величезну відразу. Для створення радгоспів на вільних землях (бо поміщицьких маєтків не існувало навіть в Україні) держава не мала капіталовкладень. Суть задуму, який виник у Леніна, полягав у тому, щоб націоналізувати не засоби виробництва — за них селянин тримався обома руками, — а одну тільки, хоч і головну, функцію селянської праці — посів. За його дорученням Раднарком РСФРР розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського господарства», який було запропоновано VIII Всеросійському з'їздові рад. Основну думку законопроекту Ленін виклав цілком одверто, видаючи державний примус за благо для самого селянства: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському односібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі»⁴.

Ленінський проект був затверджений як закон 23 грудня 1920 р. Важко сказати, чи замислювалися делегати над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними «уроками» вони повертають селянина у становище, яке існувало до 19 лютого 1861 р. Реалізуючи комуністичну доктрину, влада підштовхувала суспільство не до комунізму, як це проголошувалося з усіх трибун, а до кріпосництва.

Запровадити в життя закон про посівну розкладку не вдалося. Партія відступила, оголосила у березні 1921 р. нову економічну політику і відцуралася від старої політики як цілком помилкової.

Проте лівацькі елементи в партії, що об'єдналися навколо Й. Сталіна, подолали опір так званого «правого ухилу» і з 1929 р. перейшли до політики, яка в деталях, хоч під іншими термінами, повторювала політику 1918—1920 рр. Дивуватися цьому не треба: діюча з 1919 по 1961 р. партійна програма будувалася на запереченні ринку і приватної власності. Політична диктатура партії не могла бути міцною, коли б вона не мала міцних коренів в економіці. Тоталітарний режим повинен був спиратися на адекватний йому економічний базис. Селянин-власник залежав тільки від ринку і не «вписувався» в командну економіку.

Якщо уважно вивчити економічну політику кількох років, починаючи з 1929 (названого Сталіним «роком великого перелому»), то стає зрозумілим, що було знову взято курс на побудову господарства, цілком позбавленого товарно-грошових відносин. Зрозумілий генсек думав, що він зробить те, чого не міг зробити Ленін.

Перша невдача спіткала його уже в березні 1930 р., коли виявилось необхідним оголосити «запаморочення від успіхів» і відмовитися від насадження комун під виглядом артільей. Дозвіл на присадибне господарство давав селянинові шанс вийти на ринок.

Другої невдачі вождь зазнав у травні 1932 р. Тоді йому довелося скасувати заборону торгівлі. Щоб зберегти хорошу міну при поганій грі, базарна торгівля дістала благозвучну назву «колгоспної».

В умовах, що склалися, керівництво державної партії вдалося до спроби перешкодити «змичці» присадибного господарства колгоспників з неконтрольованим ринком. Задум був простий до примітивності: зробити так, щоб колгоспник не мав фізичної можливості вийти із своїм товаром на ринок. Для цього треба було всю продукцію громадського господарства відчужувати на користь держави. Хоч не хоч селяни мусили в такому випадку харчуватися з присадибної ділянки.

Цей висновок не зафіксований в жодному документі. Але він закономірно впливає з узагальнення величезної кількості фактів.

Змушені ходити на роботу без оплати, селяни тільки робили вигляд, що працюють. Це ж була праця гірша від рабської. Втрати під час вирощування, збирання і перевезення урожаю зросли до потворних розмірів. Наприклад, з урожаю 1931 р. вони становили до 200 лн. пудів, тобто половину річного продовольчого фонду сільського населення України. Втрати з урожаю

1932 р. залишаються невідомими, але Сталін у розмові з іноземним кореспондентом підтверджував пізніше, що вони більші, ніж з урожаю попереднього року. Держава одержувала все менше сільськогосподарської продукції для армії, міст і експорту.

Поширилися «крадіжки» або «розбазарювання» колгоспної продукції. Під «крадіжками» розуміли самовільне привласнення продукції артіль рядовими колгоспниками, під «розбазарюванням» — роздачу цієї самої продукції до її офіційного оприходування охлялим від голоду колгоспникам з ініціативи місцевого начальства. Сталін власноручно написав закон про охорону громадянської власності, прийнятий 7 серпня 1932 р. «Розкрадання» колгоспного майна стало каратися десятьма роками концтаборів або розстрілом.

Селянський закон «про п'ять колосків» був заходом індивідуального характеру. Але в ситуації, яка виникла, держава вирішила показати всім селянам, що не потерпить імітації праці в громадському господарстві. Під час масової організації колгоспів у 1929—1931 рр. було здійснено операцію по розкуркуленню, щоб змусити селян «добровільно» відмовитися від землі, коня і корови. У 1932—1933 рр. Сталін застосував терор голодом, щоб змусити селян уже в колгоспі добросовісно працювати на державу, виконуючи «першу заповідь» — хлібозаготівельний план.

Метод терору голодом — не індивідуальний. Це — стрілянина по площі, в першу чергу по дітях, які ростуть і вимагають їжі кожного дня. Українське село як таке, що опиралося колективізації найбільше, було обрано цією площею. Хліб вилучали на всій території, де порядкували надзвичайні комісії, але вилучення будь-якої їжі під виглядом «натуральних штрафів» малохарактерне для Поволжя та всіх округів Північного Кавказу, за винятком Кубані, де понад 70 % сільського населення було українського походження.

Одночасно з цим ударом по українському народу центральна влада ліквідувала усі здобутки українізації, досягнуті за попередні десять років в районах проживання українського населення у Російській Федерації. У самій Україні інтелігенція стала об'єктом «полювання на відьом» у масштабах, властивих для інших регіонів тільки в 1937 році.

Карально-виховна функція терору голодом простежується дуже чітко. Спрямована на село пропаганда обґрунтовувала одне: від голоду може врятувати тільки сумлінна праця в громадському господарстві. У записці українського генсека С. Косіора,

яку він адресував 15 березня 1933 р. до ЦК ВКП(б), є страхітлива фраза, яка пояснює все: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах»⁵. Неблагополучні райони — це райони з підвищеною кількістю смертей від голоду. Генсек дивується упертості тих, хто вижив: не навчив їх голод, знову не працюють як слід...

Власті не обмежилися тільки пропагандою сумлінної праці в колгоспах. Було запроваджено досить ефективне матеріальне стимулювання. У січні 1933 р. гумовий хлібозаготівельний план було скасовано. Замість нього ввели обов'язкові хлібопоставки податкового характеру. Все, що вироблялося в громадському господарстві понад поставки, рівень яких був відомий колгоспникам завчасно, йшло на трудодні. Головний висновок у розглядуваному питанні: голод використовувався як захід по зміцненню колгоспного ладу. Терор голодом став таким же елементом у кампанії насильницької колективізації селянства, яким була вибірка, під класовими гаслами, експропріація господарств селян-власників.

Втрати населення України від голодомору важко ідентифікувати. Навіть за наявності добре поставленої реєстрації смертей (чого на практиці не спостерігалось) запис «смертей від голоду» зустрічається рідко. В обставинці штучно створеного голоду працівники ЗАГСів не наважувалися називати речі своїми іменами.

Оцінка жертв терору голодом визначається, як правило, перевищенням смертності над нормальною. Та демографічні втрати цим не обмежуються. Спостерігається відчутне скорочення народжуваності. Цей ефект — не менш реальний, ніж масова загибель людей. Перевищення смертності і зменшення народжуваності можуть виражатися однією цифрою загальних втрат, але треба зазначити, що вона включає різні за походженням величини: реально існуючих людей і ненароджених.

Орієнтовні оцінки втрат від голоду 1932—1933 рр. почали з'являтися з 1933 р. (Уолтер Дюранті, Уільям Чемберлін та ін). Деякі з них були негайно сприлуднені у пресі, інші опубліковані уже в наші дні, у документальних збірниках, присвячених цій страхітливій трагедії. Існувала переконаність у тому, що керівники радянської України і всього СРСР знали кількість жертв. Тому у пресі час від часу з'являлися апокрифічні оцінки, приписувані Г. Петровському, М. Скрипнику, В. Балицькому та ін. У 1964 р. Дана Дальримпл опублікувала два десятки оцінок і вивела середне

значення в межах Радянського Союзу — 5,5 млн. чоловік⁶. Зрозуміло, що з наукової точки зору ця оцінка не варта уваги.

У 1983 р., коли в західних країнах розгорнулася широка кампанія з приводу 50-ї річниці замовчуваного в СРСР голоду, кількість оцінок втрат збільшилася. У пресі української діаспори з'явилися оцінки, які й зараз побутують: до 10 млн. жертв. В це число входять втрати населення не тільки радянської України, але й Кубані, яке за даними перепису 1926 р. було переважно українським, а також втрати українців в інших регіонах Радянського Союзу. У цій цифрі, одержаній шляхом поверхового зіставлення переписів населення 1926 і 1939 рр., змішано результати геноциду та етноциду. Як відомо, українці за межами УРСР добровільно або під тиском часто відмовлялися від своєї національності і заявляли обліковцям перепису 1939 р., що вони — росіяни. Кількість росіян в СРСР за 1926—1939 рр. зросла в більшій пропорції, ніж кількість таджиків, узбеків або киргизів, хоч природний приріст населення середньоазіатського регіону набагато перевищував відповідний показник у європейській частині країни. Це явище можна пояснити тільки етноцидом неросійського населення.

З другої половини 1989 р., коли відкрився доступ до архівного фонду Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР, час довільних оцінок жертв голоду минув. З'явилася можливість побачити, які дані були у розпорядженні радянських статистиків. Найвищий гриф секретності сприяв тому, що в архіві ЦУНГО СРСР збереглися навіть чернетки документів.

Та перше, на що ми потрапляємо у пошуках достовірних даних про кількість жертв 1933 р., це — експертна оцінка самих демографів. В архівній справі комісії по з'ясуванню причин недообліку смертності у 1933 р. є доповідна записка від 3 грудня 1934 р. під назвою «Кон'юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930—1934 рр.» В ній читаємо: «Винятково висока смертність в 1933 р. нерівномірно розподілялася по СРСР і була локалізована переважно на Україні, Північному Кавказі, Нижній Волзі і ЦЧО (по одній лише УСРР кількість померлих становила 2,9 млн., тобто більше половини всіх померлих по СРСР)»⁷.

Отже, ми маємо оцінку смертності, яка істотно (на мільйон чоловік) перевищує зареєстровані в Україні органами ЗАГС показники смертності населення у 1933 р. — 1850,3 тис. (форма «Природний рух населення») і 1909,0 тис. (форма «Смертність населення за національною ознакою»). Офіційні показники за

1933 р. у районах голодування не відповідають дійсності, і їх недоцільно зіставляти з цілком доброякісними показниками попередніх років, як це робить С. Уіткрофт⁸.

Ми можемо тільки дивуватися, як старанно статистичні органи прагнули виконувати свій професійний обов'язок у 1933 р., фіксуючи вражаючу смертність. За даними 1927—1930 рр. нормальна смертність в Україні не перевищувала 524 тис. чоловік, тобто становила близько чверті зареєстрованого у 1933 р. рівня. Не вина статистиків, що не були зареєстровані всі смерті. Зрештою, працівники органів ЗАГС у сільській місцевості гинули, як всі інші люди.

Можна дивуватися й тому, що центральне статистичне відомство не задовольнилося зареєстрованими під час голоду показниками і створило навесні 1934 р. комісію по з'ясуванню причин недообліку смертності. Матеріали цієї комісії, які вже частково опубліковані (перша сенсаційна публікація здійснена В. Цапліним у квітневому номері журналу «Вопросы истории» за 1989 р.), показують, що недооблік смертності тільки в Україні становив мільйон чоловік. Звідси можна вирахувати, що перевищення смертності порівняно з нормальною становило в республіці, за оцінкою ЦУНГО СРСР, 2,4 млн. чоловік. Це й є прямі людські втрати УСРР від голоду, які могли бути обчислені демографами на основі поточного обліку населення.

Проте тільки розрахунок, що спирається на перепис, забезпечує більш-менш точне визначення втрат. Для цього треба зіставити переписи 1926 і 1937 рр. з даними про рух народонаселення у міжпереписний період.

Природний приріст населення в УСРР, за даними ЦУНГО СРСР, становив (у тис. чоловіків)⁹:

Роки	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1184,4	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,6
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	895,0	361,3	533,7

За винятком 1933 р., наведені цифри з достатньою для наших розрахунків точністю характеризують процес відтворення населення. Маючи дані переписів в грудні 1926 р. і в січні 1937 р., можна визначити єдину невідому величину — протиприродну (поза нормальною) смертність 1933 р.

Нормальною для цього року смертністю слід вважати середню арифметичну величину наведених в таблиці даних за 1927—1930 рр. Як уже зазначалося, вона дорівнює 524 тис. чоловік.

Не справившись з реєстрацією смертей у 1933 р., працівники ЗАГС, ясна річ, не могли справитися з реєстрацією народжень. На основі аналізу таблиць смертності 1925—1926 рр. С. Максудов прийшов до висновку, що недооблік дитячої смертності у 1933 р. становить не менш 150 тис. чоловік. Відповідно не меншим має бути недооблік народжуваності. Отже, цифру народжень за 1933 рік треба збільшити до 621 тис.¹⁰

Виходячи з підправленої цифри народжень і гіпотези про нормальну смертність, ми одержимо для 1933 р. природний приріст в 97 тис. чоловік. У цій цифрі нема прямих втрат від голоду, але вплив тривалого голодування на процес відтворення населення відчувається цілком чітко. Порівнюючи з 1927 р., природний приріст населення майже всемоє менший.

Загальний природний приріст за десятиріччя 1927—1936 рр., до якого 1933 р. входить умовною величиною в 97 тис., становить 4043 тис. чоловік. Чисельність населення за переписом 1926 р. у матеріалах центрального статистичного відомства кінця 30-х рр. оцінюється в 28926 тис. чоловік¹¹. Отже, населення радянської України повинне було становити на початок 1937 р. 32969 тис. чоловік.

Проте у січні 1937 р. перепис зареєстрував тільки 28388 тис. жителів. Дефіцит дорівнює 4581 тис. чоловік. Він пов'язаний з голодом 1933 р., але не може бути повністю віднесений на його рахунок. Треба мати на увазі й сальдо міграційного балансу.

Як правило, кількість тих, хто приїжджав в Україну з інших республік, більша від кількості тих, хто залишив її. Однак десятиріччя 1927—1936 рр. специфічне. На механічному русі народонаселення сильно позначилися масові депортації селян в ході колективізації сільського господарства, а також висилка заарештованих у концентраційні табори за межі України. Спостерігався й істотний прилив та вплив населення у зв'язку з індустріалізацією. Реєстрація механічного руху населення була утруднена, що визнавалося статистичними органами. Точних даних щодо кількості тих, хто покинув Україну або приїхав до

республіки у 1927—1936 рр., нема і ніколи не буде. Чи означає це, що даними про механічний рух населення, які зберіглися в архіві по кожній області України, користуватися не треба?

Сальдо міграційного балансу за розглядуване десятиріччя склалося з великими втратами для України — 1343 тис. чоловік. Воно позитивне тільки для Донецької області — 1339 тис. чоловік. В усіх інших областях кількість тих, хто виїхав за межі України, перевищує в різній пропорції кількість тих, хто приїхав в республіку: від 24 тис. у Дніпропетровській області до 692 тис. у Вінницькій¹². Ця картина механічного руху населення узгоджується з соціально-економічними процесами і специфікою політичного життя. Пам'ятаючи про те, що сумарна помилка може сягати в той або інший бік десятків і навіть сотень тисяч чоловік, ми все-таки можемо використати статистику механічного руху населення.

Вводячи поправку на механічний рух в розрахований дефіцит, одержуємо величину втрат від голоду 1933 р. — 3238 тис. чоловік. Ця величина майже удвоє вища від офіційно зареєстрованої кількості смертей — 1850,3 тис. чоловік. Враховуючи неточність висхідних даних про природний і особливо механічний рух населення, прямі втрати треба визначати в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чоловік.

Користуючись вказаною методикою, можна визначити й прямі втрати від голоду 1932 р., який був безпосереднім наслідком державних заготівель хліба в зимові місяці 1931—1932 рр. Якщо вважати нормальною смертність в 524 тис. чоловік (як і для 1933 р.) і визнати правильність зареєстрованої органами ЗАГС кількості смертей, то ці втрати дорівнюють 144 тис. чоловік.

Наведена таблиця дає можливість визначити повні втрати з урахуванням зумовленого голодуванням зниження народжуваності. Якщо прийняти як норму середню народжуваність за п'ятиріччя 1927—1931 рр., тобто 1080,6 тис. чоловік, то недобір народжень становить (в тис.):

1932 р.	298,6
1933 р.	459,6
1934 р.	509,0

Отже, повні втрати від голоду, включаючи ненароджених, оцінюються для 1932 р. в 443 тис., а для 1933 р., включаючи демографічну луку у формі зниження народжуваності в 1934 р., — 4207 тис. чоловік. В сумі повні втрати за 1932—1933 рр. становлять 4649 тис. чоловік. Неточність висхідних даних змушує нас визначати втрати населення радянської України від голоду 1932—1933 рр. у певному інтервалі: від 4,5 до 4,8 млн. чоловік.

Звичайно, загальні втрати українців в СРСР від голоду 1932—1933 рр. істотно вищі — до 6 млн. чоловік, якщо врахувати геноцид на Кубані. Однак демографічні втрати населення Північного Кавказу від голоду, на жаль, ще не стали предметом спеціального вивчення, хоч відповідна статистика є і вона стала доступною.

ПРИМІТКИ

- ¹ *Ленін В.* Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 143.
- ² Там же. — Т. 38. — С. 26.
- ³ Там же. — Т. 39. — С. 348.
- ⁴ Там же. — Т. 42. — С. 172.
- ⁵ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 443.
- ⁶ *Dalrymple D.* The Soviet famine of 1932—1934 // *Soviet Studies.* — 1964. — Vol. 15. — N 3. — P. 259.
- ⁷ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 76.
- ⁸ *Wheatcroft S.* More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930 s // *Soviet Studies.* — 1990. — Vol. 42. — N 2. — P. 355—367.
- ⁹ Російський державний архів економіки (РДАЕ). — Ф. 1562, оп. 329, спр. 256.
- ¹⁰ Див: *Кульчицький С., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. // *Український історичний журнал.* — 1991. — № 2. — С. 8.
- ¹¹ РДАЕ. — Ф. 1562, оп. 329, спр. 200, арк. 187.
- ¹² Там же. — Арк. 189.

Николай Ивницкий

(профессор, Институт российской истории РАН)

ГОЛОД 1932—1933 ГГ.: КТО ВИНОВАТ! (ПО ДОКУМЕНТАМ «КРЕМЛЕВСКОГО АРХИВА»)

Насильственная коллективизация, составной частью которой явилась так называемая ликвидация кулачества как класса, в результате чего наиболее дееспособная часть крестьянства была экспроприрована и депортирована, привела к разрушению производительных сил деревни, падению сельскохозяйственного производства. В результате этого и антикрестьянской политики сталинского руководства зимой

1932—1933 гг. и весной 1933 г. в стране разразился невиданный по своим масштабам и последствиям голод. Он охватил Украину, Северный Кавказ, Поволжье, южные районы Центрально-Черноземной области и Урала, Западную Сибирь и Казахстан с населением примерно в 50 млн. человек.

Впервые у нас о голоде открыто было сказано в 1940 г. В сборнике статей, вышедшем в связи с 60-летием И. Сталина, Михаил Шолохов писал, что под видом борьбы с саботажем у колхозников был изъят весь хлеб, в том числе и выданный авансом на трудодни. «В колхозах начался голод, — сообщал Шолохов, правда, вина за это возлагалась не на Москву, а на краевое руководство Северного Кавказа»¹. В том же году, 9 сентября Сталин на обсуждении кинофильма А. Авдеенко «Закон жизни» признал: «У нас, например, миллионов 25—30 голодало, хлеба нехватало»². Но ни причин голода, ни его виновников Сталин не назвал, а выступление его, как и упоминание о голоде, в печати не публиковалось.

Кто же виноват в голоде и гибели миллионов людей в 1932—1933 гг.? Ответ на этот вопрос дают материалы Кремлевского архива политбюро ЦК КПСС (ныне Архив Президента России), которые, к сожалению, недоступны для исследований. Документы свидетельствуют, что в 1932 г., несмотря на частичный недород в ряде районов, было собрано зерна не меньше, чем в предыдущем году. Экспорт хлеба сократился на 34 млн. ц, а поголовье скота уменьшилось на 42 млн. голов по сравнению с 1931 г., следовательно сократился и расход зерна на корм скоту.

Это значит, что в 1932 г. можно было избежать голода, если бы сталинское руководство этого захотело. Произошло же все наоборот в результате антикрестьянской политики. Сталинская индустриализация проводилась за счет эксплуатации крестьянства, составлявшего в то время не менее 100 млн. человек. Из деревни выкачивались средства, зерно и другая сельхозпродукция для создания крупной промышленности, снабжения Красной армии и населения городов и промышленных центров. Колхозы были удобной формой для этого — они превращали крестьян, по существу, в крепостных и облегчали изъятие средств и продукции из деревни. Поскольку крестьяне сопротивлялись проведению такой политики, Сталин стремился сломить их сопротивление силой. Выступая 27 ноября 1932 г. на объединенном заседании политбюро ЦК и президиума ЦКК ВКП(б), он заявил, что колхозы не стоит идеализировать, так как и в них

«не может не быть отдельных отрядов, идущих против советской власти, поддерживающих вредителей, поддерживающих саботаж хлебозаготовок. Было бы глупо, если бы коммунисты, исходя из того, что колхозы являются социалистической формой хозяйства, не ответили на удар этих отдельных колхозников и колхозов сокрушительным ударом»³.

Удар по крестьянству наносился как экономическими, так и административно-репрессивными мерами. В 1930—1931 гг. из деревни было изъято от 31,5 до 37 % валового сбора зерна при средней товарности примерно в 13 % (под товарностью понимается та часть валовой продукции, которая остается после удовлетворения внутренних потребностей хозяйства и может быть реализована на рынке). Но сталинскому руководству этого было мало. А. Микоян в записке Сталину предложил повысить в 1932 г. процент изъятия хлеба для зерновых районов до 40, в том числе для колхозов, обслуживаемых МТС, — до 45 %. Это предложение было принято⁴.

Несмотря на снижение сборов зерна в 1931—1932 гг. по сравнению с 1929—1930 гг. планы заготовок выросли на треть. Поскольку изымался не только весь товарный, но и значительная часть необходимого в хозяйстве хлеба, колхозы и единоличники не были заинтересованы в увеличении производства сельхозпродукции.

В январе 1932 г. председатель ЦКК ВКП(б) Я. Рудзутак, а в марте — секретарь ЦК КП(б) Украины С. Косиор предлагали Сталину устанавливать планы заготовок до начала хозяйственного года с тем, чтобы колхозы и колхозники могли предусмотреть продажу на рынке части своей продукции после выполнения государственного задания и чтобы крестьяне знали, что чем большего урожая они добьются, тем больший фонд должен быть выделен на личное потребление. Но политбюро ЦК 16 марта отклонило эти предложения, чтобы не связывать себе руки в заготовках⁵.

Даже тогда, когда осенью 1932 г. полным ходом шли хлебозаготовки, а в деревне ряда районов начинался голод, сталинское партийно-государственное руководство продолжало решительное наступление на крестьянство. Небезынтересно в этой связи привести следующий факт. Секретарь ЦК КП(б)У и Днепропетровского обкома партии М. Хатаевич в брошюре о хлебозаготовках на Украине утверждал, что в деревне нужно заготавливать товарный хлеб, а не хлеб вообще. Это вызвало гнев

председателя СНК СССР В. Молотова, который считал, что хлеб нужно взять из деревни любой ценой и в первую очередь.

Хатаевич в письме Молотову (ноябрь 1932 г.) вновь подтвердил свою позицию: «Я считаю, что мы должны заготовлять в колхозах товарный хлеб, а не хлеб вообще. Борьба за хлеб должна иметь в виду не только получение того хлеба, который уже произведен, но и увеличение производства хлеба. А для того, чтобы производство хлеба увеличивалось соответственно нуждам и потребностям пролетарского государства, мы должны заботиться о том, чтобы основные производственные и потребительские нужды колхозов и колхозников были удовлетворены, иначе они сеять и расширять производство не будут»⁶.

На что Молотов тотчас ответил: «Ваша позиция в корне неправильная, небольшевистская. Нельзя большевику отодвигать удовлетворение нужд — минимальных нужд, по строго и неоднократно проверенному партией решению — нужд государства на десятое и даже на второе место, на удовлетворение этих нужд из колхозных и других «озадков».

Большевик, продумав и проверив их размер и обстановку в целом, должен поставить удовлетворение нужд пролетарского государства во внеочередном порядке»⁷.

Под нажимом Молотова и ЦК КП(б)У Хатаевич вынужден был сам внести предложение об изъятии из обращения брошюры до внесения в нее необходимых исправлений. Разумеется, ни М. Хатаевич, ни С. Косиор, ни другие руководители партийных организаций не являлись противниками сталинскому руководству, ибо сами входили в него, — но поскольку они непосредственно проводили сталинскую политику и видели отношение к ней и крестьян, и местных работников, то пытались как-то скорректировать ее, чтобы не довести дело до крестьянского восстания, как это было весной 1930 г. Обращались они в политбюро, к Сталину с просьбой снизить планы хлебозаготовок, так как весь хлеб изымался и начинался голод. Но даже эти робкие попытки решительно отвергались.

Советское руководство знало, что непомерные планы хлебозаготовок приведут к голоду и разорению крестьян и тем не менее продолжало выкачивать хлеб из деревни, т. е. сознательно обрекало крестьян на голод. Сталин 18 июня 1932 г. писал из Сочи Молотову и Кагановичу, что план хлебозаготовок 1931 г. был разверстан по районам механически, в результате чего

«несмотря на неплохой урожай, ряд урожайных районов оказался в состоянии разорения и голода»⁸.

Что же предложил Сталин, чтобы не повторить ошибок истекшего года? Он предложил... «допустить надбавку к плану в 4—5 %, чтобы создать возможность перекрытия неизбежных ошибок в учете и выполнить план во что бы то ни стало»⁹.

Тогда же, летом 1932 г., Молотов, вернувшись из поездки по Украине, на заседании политбюро ЦК ВКП(б), заявил: «Мы стоим действительно перед призраком голода и к тому же в богатых хлебных районах». И тем не менее все делалось партийным руководством для того, чтобы «призрак голода» превратился в реальность.

20 августа 1932 г. секретарь Северо-Кавказского крайкома партии Б.Шеболдаев в записке Сталину просил во избежание голода снизить план хлебозаготовок. 22 августа тот ответил: «Вашу записку получил и отослал в ЦК. Поддержать Вас не могу ввиду плохой работы края по хлебозаготовкам. Если пережившая засуху Средняя Волга сдала в третьей пятидневке 4 млн. пудов, а Ваш край не сдал и 2-х, то это значит, что крайком сдрейфил перед трудностями и сдал позиции апостолам самотека, либо крайком дипломатничает и старается ЦК вести за нос. Соглашайтесь, что я не могу поддержать в такого рода работе»¹⁰.

Политбюро отклонило просьбу Шеболдаева, как якобы неправильную, свидетельствующую о пессимистическом отношении к выполнению плана, демобилизующую парторганизацию и потребовало «принять все меры к обеспечению плана хлебозаготовок».

Подчиняясь решению политбюро, крайком потребовал от райкомов партии безусловного выполнения заданий с применением репрессий. Тем не менее, план августа был выполнен лишь на 32 %, сентября — на 65 %, а за 20 дней октября было изготовлено 18 % месячного задания.

Сведения о невыполнении планов хлебосдачи поступали из Украины, Сибири, Нижней Волги, Урала, Казахстана, ЦЧО. Это всерьез встревожило высшее партийное руководство. 22 октября 1932 г. политбюро ЦК решило: «В целях усиления хлебозаготовок командировать на две декады полномочные комиссии под руководством Молотова на Украину и под руководством Кагановича — в Северо-Кавказский край». Им были предоставлены широкие полномочия в применении репрессий. В состав комиссии Кагановича вошли А. Микоян (наркомснаб), М. Чернов (комитет

заготовок), Т.Юркин (нарком совхозов), Я.Гамарник (политуправление Красной армии), Г.Ягода (ОГПУ), М.Шкирятов (ЦК ВКП(б)), А.Косарев (ЦК ВЛКСМ).

4 ноября 1932 г. было принято отредактированное Сталиным постановление крайкома «О ходе хлебозаготовок и сева на Кубани», ориентировавшее на применение массовых репрессий к колхозам и крестьянам. Ставилась задача «сломить саботаж хлебозаготовок и сева, организованного кулацким контрреволюционным элементом, уничтожить сопротивление части сельских коммунистов, ставших фактически проводниками саботажа, и ликвидировать несовместимую со званием члена партии пассивность и примиренчество к саботажникам».

В тот же день политбюро приняло решение провести чистки сельских парторганизаций Северного Кавказа: «вычищенных выслать как политически опасных». Только на Кубани в ноябре было исключено 43 % коммунистов и более 5 тыс. человек арестовано. Всего же в крае арестовали 15 тыс. человек.

Как сообщал Ягода Сталину, к 19 декабря из 13 районов Кубани выселены 1992 семьи (9442 чел.) и все население станицы Полтавской (2158 семей — 9187 человек). Они были погружены в эшелоны и отправлены на Урал; многие из них заключены в концлагерь¹². Такие же меры сталинское руководство применяло и во всех других районах страны в связи с хлебозаготовками.

Наступление на село продолжалось, репрессии усиливались. 18 ноября 1932 г. ЦК КП(б)У по предложению Молотова принимает постановление «О мерах по усилению хлебозаготовок», которое предусматривало такие же драконовские меры воздействия на крестьян Украины, как и на Северном Кавказе (занесение на «черные доски», чистка парторганизаций, аресты). Единоличникам устанавливались дополнительные задания по мясу в размере 15-месячной нормы и годовой нормы сдачи картофеля. Таким образом, у крестьян изымался не только хлеб, но и скот и картофель. Они обрекались на голодную смерть.

Крестьян лишили и промтоваров, соли, спичек, керосина. 20 ноября Молотов, находясь в Геническе, телеграфировал Косиору: «До сих пор в районах действует распоряжение о продаже всюду спичек, соли и керосина... Надо немедленно это отменить и проследить исполнение»¹³. Особенно решительно он был настроен против единоличников (и не только Украины). В середине ноября Молотов пишет в политбюро: «Единоличник

нас здорово надувает (по всем заготовкам, по подписке на заем, на рынке и т. д.). На колхозы мы нажимаем, единоличник здорово выкручивается. Предлагаю, помимо других мер, немедленно (еще

1932 г.) провести закон о спецналоге для единоличников в размере 300 млн. рублей. Разработать и провести это дело можно быстро». 16 ноября политбюро ЦК ВКП(б) согласилось с этим предложением¹⁴.

14 декабря 1932 г. ЦК ВКП(б) и СНК СССР принимают постановление «О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной Сибири», которое обязывало партийные органы решительно искоренять саботажников хлебозаготовок «путем арестов, заключения в концлагерь на длительный срок, не останавливаясь перед применением высшей меры наказания». К числу «злейших врагов» были отнесены и «саботажники хлебозаготовок с партбилетом в кармане». По отношению к ним, говорилось в постановлении, ЦК и СНК обязывают «применять суровые репрессии, осуждение на 5—10 лет заключения в концлагерь, а при известных условиях — расстрел». Все исключенные коммунисты подлежали выселению наряду с кулаками. Каганович, командированный в Украину, 22 декабря сообщал Сталину, что 7 уполномоченных ЦК КП(б)У и 3 уполномоченных обкомов партии по хлебозаготовкам сняты, а дела об их пребывании в партии переданы в ЦК КП(б)У. «Сегодня, — продолжил он, — постановили арестовать и отдать под суд с опубликованием в печати четырех наиболее злостно срывающих хлебозаготовки директоров совхозов». Сталин на телеграмме Кагановича написал: «Хорошо!»¹⁵.

В конце декабря 1932 г. политбюро приняло решение о выселении на Север из Одесской области 500, а из Черниговской — 300 семей. На «черную доску» было занесено 400 сел.

«Опыт» по применению репрессий во время хлебозаготовок на Северном Кавказе и в Украине широко практиковался и в других районах страны. В Нижней Волге, например, в Нижне-Чирском районе на «черную доску» было занесено 25 % колхозов. В Сталинградский район послана Сталиным и Молотовым телеграмма, требовавшая виновных в прекращении сдачи зерна (ввиду голода) «преступников немедленно судить и дать 5, лучше 10 лет тюремного заключения»¹⁶.

Сибирь с большим напряжением к началу декабря 1932 г. выполнила план на 81,5 %, оставшуюся часть секретарь крайкома партии Р. И. Эйхе просил Сталина отсрочить до

1 марта 1933 г. Просьба была отклонена: в качестве «крайней меры» Сталин и Молотов согласились перенести последний срок на 1 февраля: «Ответственность возлагаем на Эйхе, Грядинского и уполномочиваем их применять все меры репрессий, какие найдут нужным применить»¹⁷.

5 декабря Сталин получил сообщение о том, что совхозы Урала не могут выполнить план хлебозаготовок ввиду низкого урожая. Для выполнения плана вывозятся семена, перемолачивается солома и т.п. В ответ на это Сталин и Молотов телеграфируют в Свердловск: «Шифровку Мирзояна о невыполнении плана совхозами считаем неубедительной, формально бюрократической. Областное руководство не может уйти от ответственности и за невыполнение плана совхозами. СНК и ЦК обязывают вас сообщить в Москву фамилии директоров отстающих совхозов, директорам объявить от имени СНК и ЦК, что в случае невыполнения плана они будут арестованы как обманщики, саботажники и враги Советского государства, так же, как уже арестован ряд директоров Западной Сибири, Украины, Северного Кавказа»¹⁸.

Репрессии против крестьян, местных работников приняли массовый характер. Только за ноябрь и 5 дней декабря в Украине было арестовано 340 председателей колхозов, 750 членов правлений, 140 счетоводов и кладовщиков, 195 других работников. Кроме того, под суд отдано 327 коммунистов. На Северном Кавказе было осуждено 6208 человек, из них 175 расстреляно.

Задаче усиления карательной политики был подчинен и написанный Сталиным закон от 7 августа 1932 г. об охране колхозной собственности, согласно которому за хищение коллективного имущества виновные подлежали расстрелу или 10-летнему заключению. «За каждый срезанный колос человека расстреливать», — такой действовал принцип. Старый большевик А. Смирнов прямо заявил: «Сволочи, подлецы, мерзавцы, до чего страну довели, до чего докатились, до чего и царское правительство не докатывалось»¹⁹.

Н. Кирыленко (нарком юстиции РСФСР) в январе 1933 г. приводил данные о первых результатах применения за 5 месяцев 1932 г. закона от 7 августа: осуждено 54645 человек, из них к расстрелу — 2110, приговор приведен в исполнение в 1000 случаях. В связи с этим он обрушивал свой гнев на тех судей, у которых «рука не поднимается» вынести высшую меру.

Анализ 20 тыс. дел показывает, что в числе осужденных 83 % являлись колхозниками или единоличниками. Значит, острие этого жестокого закона было направлено против крестьян, которые, спасая детей от голодной смерти, вынуждены были приносить домой с поля килограмм-другой зерна.

Сталинское партийно-государственное руководство добилось своего — зимой 1933 г. начался массовый голод. В феврале М. Шолохов писал Сталину: Вешенский район «идет к катастрофе... Большое количество людей пухлых. Это в феврале, а что будет в апреле, мае?». В апреле Шолохов вновь сообщает Сталину, что люди «пожирали не только свежую падаль, но и пристреленных сапных лошадей и собак, и кошек, и даже вываренную на салотопке, лишенную всякой питательности падаль»²⁰. Но Сталина это мало волновало. В то время, когда десятки миллионов голодали и умирали, за границу вывозилось 18 млн. ц зерна, чтобы получить валюту на индустриализацию.

Сотни тысяч крестьян — голодных и нищих — покидали родные края в поисках куска хлеба. Но это пресекалось решительно. 22 января 1933 г. Сталин и Молотов разослали директиву местным организациям и органам ОГПУ, в которой отмечалось, что с Северного Кавказа и Украины начался массовый выезд в центральные районы РСФСР и Белоруссию. «ЦК ВКП(б) и СНК СССР не сомневаются, — говорилось в директиве, — что этот выезд крестьян, как выезд из Украины в прошлом году, организован врагами советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации “через крестьян” в северных районах СССР против колхозов и вообще против соввласти»²¹. В связи с этим предписывалось органам власти и ОГПУ Украины и Северного Кавказа не допускать бегства в другие районы, а органам ОГПУ центральных областей «немедля арестовывать пробравшихся на север “крестьян” Украины и Северного Кавказа и после того, как будут отобраны контрреволюционные элементы, водворять остальных на места жительства». К марту было арестовано 219460 человек, из них 186588 было возвращено обратно, остальные — привлечены к суду и осуждены²².

Голод 1932—1933 гг. унес миллионы человеческих жизней. К сожалению, нет прямых данных о количестве погибших от голода. Но косвенные данные позволяют судить о масштабах человеческой трагедии, устроенной преступной кликой Сталина. Население СССР с осени 1932 до апреля 1933 г. сократилось на

7,7 млн. чел., но голод продолжался. Поэтому людские потери будут еще большими. По данным исследователей Украины, здесь умерло свыше 4 млн.; в Казахстане — более одного миллиона, в Поволжье, на Урале, в Западной Сибири, ЦЧО — несколько миллионов человек. Всего — не менее 8 млн. человек.

Одним словом, полную картину великого бедствия крестьян еще предстоит воссоздать, но и то, что уже известно свидетельствует о бесчеловечной преступной политике сталинского руководства в деревне.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ *Сталин И.В.* К шестидесятилетию со дня рождения. — М., 1940. — С. 239.

² Российский центр хранения исторических документов новейшей истории. — Ф. 588, оп. 1, д. 5824, л. 66.

³ Материалы объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). 7—12 января 1933 г. — М., 1933. — С. 148.

⁴ Кремлевский архив политбюро ЦК КПСС (далее: Кремлевский архив).

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Молот.* — 1932. — 5 ноября.

¹² Кремлевский архив...

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Осколков Е.Н.* Голод 1932—1933. Хлебозаготовки и голод 1932—1933 года в Северо-Кавказском крае. — Ростов-на-Дону, 1991. — С. 24.

²¹ Кремлевский архив...

²² Там же.

Илья Зеленин

(профессор, Институт российской истории РАН)

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНЫЕ КОМИССИИ В 1932—1933 ГГ.

(УКРАИНА, СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ, ПОВОЛЖЬЕ)

Проблемами хлебозаготовок и чрезвычайных комиссий ЦК ВКП(б), посланных Сталиным в конце 1932 г. в важнейшие зерновые районы страны, я стал заниматься с начала 60-х годов в связи с подготовкой в Институте истории СССР коллективной работы по истории коллективизации. С большим трудом удалось получить хранящиеся в Центральном партийном архиве строго секретные документы, касающиеся создания и деятельности этих комиссий, а также материалы о ситуации в Казахстане. Была подготовлена соответствующая статья. Однако попытки ее опубликовать не увенчались успехом. Сначала она была отклонена «как неактуальная» редколлегией журнала «Вопросы истории КПСС» (при личном участии С. Трапезникова — члена редколлегии этого журнала, посоветовавшего мне подготовить статью об организационно-хозяйственном укреплении колхозов в этот период), а затем журналом «Вопросы истории». Только в конце 80-х — начале 90-х годов, спустя 30 лет, мне удалось кое-что опубликовать по данным вопросам¹.

Решение о создании чрезвычайных комиссий в Украине и на Северном Кавказе было принято политбюро ЦК ВКП(б) 22 октября 1932 г. «в целях усиления хлебозаготовок». Первую из них должен был возглавить В. Молотов, вторую — Л. Каганович². Персональный состав северокавказской комиссии был определен 1 ноября. В нее вошли М. Чернов (комитет заготовок), Т. Юркин (наркомат совхозов), А. Микоян (наркомат снабжения), Я. Гамарник (политуправление РККА), М. Шкирятов (ЦКК ВКП(б)), Г. Ягода (ОГПУ), А. Косарев (ЦК ВЛКСМ)³. Персональный состав комиссии Молотова не рассматривался. Фактически в ее работе принимал участие Каганович — секретарь ЦК ВКП(б), а с декабря 1932 г. — зав. сельскохозяйственным отделом ЦК партии. В конце ноября 1932 г. для поездки в Поволжье была создана комиссия П. Постышева, в состав которой вошли также Зыкова, Гольдин и Шкляр⁴.

Основанием для создания этих комиссий явилось серьезное отставание выполнения плана хлебозаготовок в важнейших хлебных житницах страны. Отчасти это было связано с засухой

и недородом. Но главное не в этом. Хлебозаготовительные органы по указанию Сталина требовали от крестьян и колхозов выполнения первоначальных планов. Но большинство хозяйств не могли совместить выполнение этих планов с удовлетворением даже минимальных потребностей хлеборобов и засыпкой семян. В то же время общий валовой сбор зерна в стране в 1932 г. был даже несколько больше, чем в 1931 г., когда недород был сильнее* (698,7 млн. ц против 694,8 млн.)⁶ и при разумном распределении урожая и помощи крестьянству недородных районов голода вполне можно было избежать.

Однако волюнтаристский пересмотр сталинским руководством заданий первого пятилетнего плана в области промышленности неизбежно вел к усилению перекачивания средств и ресурсов из деревни в город. С начала 30-х годов по существу уже речь шла о разорении деревни, полном подчинении ее собственных интересов интересам города, осуществлению программы «большого скачка» в промышленности. Требовалась валюта для закупки промышленного оборудования за границей. Важнейшим ее источником был вывоз хлеба за рубеж. Несмотря на недород и начавшийся голод, экспорт зерна продолжался (в 1931 г. было вывезено 5,2 млн. т против 4,8 млн. т в 1930 г., а в 1932 г. — 1,8 млн. т)⁷. При сокращении в период коллективизации валовых сборов зерна хлебозаготовительные планы значительно выросли (исключительно за счет увеличения доли отчисления от собранного зерна). Крестьяне заставляли сдавать хлеб по чрезвычайно низким (в 8—10 раз ниже рыночных) ценам. Широкое распространение получили дополнительные («встречные») планы, предъявляемые хлеборобам после выполнения основных.

В таких условиях крестьяне, что вполне естественно, оказывали значительное противодействие хлебозаготовительным органам, стремились утаить от них часть выращенного урожая, расхищали его. Сталин расценил такие явления как «злостный саботаж» хлебозаготовок, вредительство, преодолевать которые надо с

* Это признал и Сталин. В речи на январском (1933 г.) объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) он говорил: «Никто не может отрицать, что валовой сбор хлебов в 1932 году был больше, чем в 1931 году, когда засуха в пяти основных районах Северо-Востока СССР значительно сократила хлебный баланс страны. Конечно, мы в 1932 году имели некоторые потери урожая вследствие неблагоприятных климатических условий на Кубани и Терек, а также в некоторых районах Украины. Но не может быть сомнений в том, что эти потери не составляют и половинной доли тех потерь, которые имели место в 1931 году в силу засухи в северо-восточных районах СССР»⁵.

помощью чрезвычайных мер. В ответе на письмо М. Шолохова, протестовавшего против таких методов заготовок, он писал, что хлебоборобы «не прочь были оставить рабочих, Красную армию без хлеба... по сути вели “тихую войну” с советской властью. Войну на измор...»⁸ Тем самым обосновывались и оправдывались тягчайшие репрессии, обрушившиеся по его указанию на крестьянство Северного Кавказа, Украины, Поволжья.

Чрезвычайные комиссии были основными проводниками этих репрессий, их надежным механизмом. Опираясь на обкомы и крайкомы партии, а на Украине — на ЦК и политбюро, они осуществили комплекс репрессивных мер по отношению к колхозам, деревням и станицам, уличенным в «злостном саботаже» хлебозаготовок. Их заносили на «черную доску», что означало: 1) немедленное прекращение подвоза товаров, полное свертывание кооперативной и государственной торговли с вывозом из магазинов всех наличных товаров; 2) полное запрещение торговли как для колхозников, так и для единоличников; 3) прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств; 4) проведение чистки колхозных, кооперативных и государственных аппаратов от враждебных элементов; 5) изъятие органами ОГПУ организаторов саботажа хлебозаготовок⁹. По существу речь шла о полной блокаде «провинившихся» сел и деревень.

Помимо стереотипных пяти пунктов, каждый из руководителей комиссий стремился внести что-то свое, оригинальное. Так, Каганович применил на Кубани такую дикую меру, как поголовное выселение (депортацию) всех жителей упорствующих в «саботаже» станиц на Север и заселение их колхозниками с Севера и демобилизованными красноармейцами. Среди этих станиц — Полтавская, Медведовская и Урупская (в них проживало 45,6 тыс. человек), первая из которых была переименована в Красноармейскую. Всего же на «черную доску» было занесено 15 казачьих станиц¹⁰. При участии Молотова в ноябре 1932 г. была разработана инструкция «Об организации хлебозаготовок в единоличном секторе Украины». Она предусматривала лишение единоличников, «злостно уклоняющихся от выполнения плана хлебозаготовок», земельных наделов, в том числе и усадебной земли, с выселением их владельцев за пределы районов или даже области. Среди первых «чернодосочников» на Украине оказались села Вербка и Гавриловка Днепропетровской области,

Лютеньки и Каменные потоки Харьковской области, Святополоцкое и Пески Одесской области¹¹.

На Нижней Волге по указанию Поштышева на «черную доску» в декабре 1932 г. были занесены 19 сельсоветов семи районов и несколько колхозов со всеми вытекавшими отсюда последствиями¹². С помощью таких драконовских мер комиссиям удалось полностью выгрести из скудных крестьянских амбаров весь хлеб «до последнего зерна» и тем самым внести «решающий вклад» в организацию голода в этих районах. Однако обеспечить выполнение плана хлебозаготовок удалось только Нижне-Волжскому краю (к 10 января 1933 г.)¹³. В Украине же он «был провален», что зафиксировано в постановлении ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 г. и на февральском (1933 г.) пленуме ЦК компартии Украины¹⁴. На Северном Кавказе, как отмечалось в решении крайкома партии, он «был выполнен к 15 января 1933 г.», но при этом «в выполнение плана внесен собранный краевой семфонд»¹⁵.

Следует особо сказать о Казахстане, входящем в состав РСФСР на правах автономной республики. Чрезвычайная комиссия здесь не создавалась, ее функции по существу выполнял крайком партии, возглавляемый Филиппом Голощекиным. Именно под его верноподданническим руководством в 1931—1932 гг. проводился курс на сплошную коллективизацию кочевых и полукочевых хозяйств Казахстана исключительно в форме сельхозокопной артели, а ранее созданные тозы срочно преобразовывались в артели. При этом руководствовались разработанными сталинскими стратегами после XVI съезда партии авантюристической программой «большого скачка» в животноводстве. На этом съезде генсек утверждал, что зерновая проблема с успехом разрешается и на первый план выдвигается мясная проблема¹⁶. В принятом 30 июля 1931 г. ЦК ВКП(б) и СНК СССР постановлении «О развертывании социалистического животноводства» выдвигалась «центральная задача ближайшего времени в сельском хозяйстве» — за 1—2 года на базе общественного хозяйства решить животноводческую проблему¹⁷. Казахстану и другим республикам, краям и областям были определены соответствующие задания по поголовью скота и сдаче продукции на основе создания колхозных ферм и увеличения поголовья скота в животноводческих совхозах. Голощекин на одном из пленумов крайкома заявил, что отпала необходимость учитывать социально-экономические особенности республики, поскольку она уже «мало чем отличается от центральных районов страны».

Местные партийные органы принимали решения о полном обобществлении скота, «не оставляя ни одного паршивого козленка в индивидуальном пользовании»¹⁸.

В результате насильственной коллективизации произошла ломка вековых традиций и всего образа жизни кочевников. В центральных районах республики почти в 10 раз сократилось поголовье скота — основного источника существования населения. «Обобществленный» скот погиб от бескормицы и зимних холодов или был сдан заготовительным органам в счет плана мясозаготовок по социалистическому сектору. Разумеется, решить животноводческую проблему не удалось. На XVII съезде партии (январь 1934 г.) Сталин вынужден был признать «кризис животноводства»¹⁹. А в Казахстане начался голодомор. На сессии Верховного Совета Казахстана в мае 1991 г. в этой связи отмечалось: «Там, где русские и украинцы перебивались затирухой с лебедой, казахи просто не выдерживали — организм скотоводов не был приспособлен к растительной пище. Смерть косила их целыми семьями». Парламентарии создали специальную комиссию, в задачу которой входит дать оценку этих событий, назвать имена виновных»²⁰.

По последним данным историков и политиков Казахстана, от голода в начале 30-х годов в республике погибло около 2,5 млн. казахов, проживавших в кочевых и полукочевых районах. О масштабах и глобальных последствиях казахстанской трагедии можно судить по тому, что казахский этнос после этих потерь был восстановлен только к концу 60-х годов. «Эта страшная трагедия, — считают ученые Казахстана, — по своим последствиям затмила все сколько-нибудь известные прецеденты из исторического прошлого народа»²¹.

При некоторых нюансах в действиях чрезвычайных комиссий (а в Казахстане — крайкома ВКП(б) суть их деятельности (четкое и безоговорочное выполнение директив Сталина и политбюро) и методы работы (жесточайшие репрессии, полное игнорирование интересов крестьянства, как колхозников, так и единоличников) — едины. Во внимание не принимались даже просьбы и призывы к учету реальной ситуации в деревне «генсеков» местного масштаба — Косиора, Шеболдаева, Птухи, на чем они, впрочем, и не очень настаивали, ограничиваясь «постановкой вопроса». Не помогали и выходы местных руководителей непосредственно на Сталина (в частности, Шеболдаева), их робкие попытки информировать вождя о голоде в деревне, попросить о снижении

плана хлебозаготовок, оказать продовольственную помощь гибнущим хлеборобам. А такие возможности были, и они, как и Сталин, это хорошо знали.

Особая ответственность за организацию голодомора ложится на руководителей чрезвычайных комиссий — Кагановича, Молотова, Постышева, а в Казахстане — Голощекина, которые своими действиями на этих постах показали, что им совершенно чужды были интересы сотен тысяч и даже миллионов крестьян, принявших мученическую смерть во имя выполнения невыполнимых планов хлебозаготовок, рассчитывавших на реальную помощь со стороны государства и всемогущей партии, полномочными представителями которых они являлись. Однако их менталитет (главным образом, видимо, под влиянием страха за собственную жизнь) не поднимался выше осознания того, что они, по определению Кагановича, являлись «посланцами Сталина».

Картина общекрестьянской трагедии во всех переживших ее регионах по существу была идентичной. Об этом свидетельствуют многочисленные воспоминания очевидцев и другие документы, произведения писателей И. Стаднюка, М. Алексева, В. Гроссмана и др. — первыми приподнявшими глухую завесу молчания об этих событиях в нашей стране, публикации историков Украины, России, Казахстана, наших зарубежных коллег — Р. Конквеста, С. Максудова и др. Известный резонанс вызвал недавно опубликованный газетой «Известия» (3 июля 1993 г.) очерк журналиста Л. Капелюшного о голодоморе в Украине. Автор претендует на введение в оборот новых документальных материалов. Однако, как мне представляется, ряд его положений и выводов нуждается в уточнении, более строгом документальном обосновании.

Несмотря на существенное продвижение нашей историографии, особенно украинской, в изучении проблем голода 1932—1933 гг., еще немало предстоит сделать. К сожалению, пока еще недоступными для основной массы историков остаются документы ОГПУ и Кремлевского архива. Только начата работа по изучению документов загсов местных советов, содержащих наиболее точные данные о численности жертв голодомора. В этой связи в дальнейшей разработке нуждаются и материалы переписей населения 1926, 1937 и 1939 гг. На мой взгляд, все еще открытым остается вопрос, поставленный Р. Конквестом, о личной ответственности Сталина за геноцид украинского, русского, казахского и других народов в этот период (хотя косвенных доказательств на этот счет немало, в том числе и в книге

Конквеста), поскольку, как он пишет, «мы еще не можем подтвердить существование прямого указа, в котором Сталин распорядился бы о введении голода»²².

В заключение приведу один факт, свидетельствующий, как мне представляется, об осознании Сталиным своей персональной ответственности за голодомор 1932—1933 гг. и его попытках найти в этой связи «козла отпущения». Весной 1933 г., а это был пик голода в Украине и на Северном Кавказе, проходил явно инспирированный Сталиным процесс над работниками системы Наркомзема и Наркомсовхозов, информация о котором публиковалась в газетах. Было арестовано 75 человек — «выходцев из буржуазных и помещичьих классов», обвиненных в «контрреволюционной, вредительской работе в области сельского хозяйства в районах Украины, Северного Кавказа и Белоруссии». В постановлении Коллегии ОГПУ от 11 марта указывалось, что члены группы участвовали в порче и уничтожении тракторов и сельскохозяйственных машин, умышленном засорении полей, дезорганизации сева, уборки и обмолота «с целью подорвать материальное положение крестьянства и создать состояние голода». К высшей мере наказания — расстрелу — было приговорено 35 человек, остальные — к 10 и 8-летнему сроку тюремного заключения. Приговор был приведен в исполнение немедленно²³.

Отмечу, что формулировка приговора «создать в стране состояние голода» двусмысленна: не ясно, удалось ли группе из 75 человек вызвать в стране голод или «доблестный» ОГПУ пресек ее намерение. Как и в речи на январском (1933 г.) пленуме ЦК, Сталин не решился публично признать трагедию миллионов людей. Но, разумеется, он хорошо понимал, что шила в мешке не утаить, а поэтому намекнул на то, что он к голодомору не имеет никакого отношения и что подлинные его виновники выявлены и сурово наказаны. Только спустя 7,5 лет, в сентябре 1940 г., в выступлении на совещании, обсуждавшем кинофильм «Закон жизни», Сталин обронил фразу о том, что в годы коллективизации «у нас миллионов 25—30 голодало» (цифра явно заниженная)²⁴. Однако этого его выступление не было опубликовано.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ См.: История СССР. — 1989. — № 2, 3; 1990. — № 6.

² РЦХИДНИ. — Ф.17, оп.3, д.904, л.11.

³ Там же. — Д 905, л.12.

- ⁴ Там же.—Оп.21, д.3663, л.129.
- ⁵ *Сталин И.* Соч.—Т.13.—С.216—217.
- ⁶ См.: История советского крестьянства.—М., 1986.—Т.2.—С.260.
- ⁷ Сельское хозяйство СССР. Ежегодник.—1935.—М., 1936.—С.267.
- ⁸ РЦХИДНИ.—Ф.558, оп.1, д.3459, л.2—6.
- ⁹ Там же.—Ф.17, оп.21, д.3377, л.84; оп.26, д.54, л.265.
- ¹⁰ Там же.—Оп.21, д.3377, л.84.
- ¹¹ Там же.—Д.55, л.1, 2, 71.
- ¹² Там же.—Д.3663, л.128—132.
- ¹³ Там же.—Д.3364, л.22, 257.
- ¹⁴ Там же.—Оп.26, д.66, л.2, 5, 16.
- ¹⁵ Там же.—Оп.21, д.3378, л.10.
- ¹⁶ *Сталин И.* Соч.—Т.12.—С.276.
- ¹⁷ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления.—М., 1957.—С.381, 391—393.
- ¹⁸ См.: История СССР.—1989.—№ 2.—С.4—7.
- ¹⁹ *Сталин И.* Соч.—Т.13.—С.329—330.
- ²⁰ Известия.—1991.—11 июня.
- ²¹ Вопросы истории.—1989.—№ 7.—С.67.
- ²² *Конквест Р.* Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом.—Лондон, 1988.—С.476; *Конквест Р.* Жатва скорби (на укр. яз).—Киев, 1993.—С.358—359.
- ²³ Известия.—1933.—12 марта.
- ²⁴ Сельская новь.—1987.—№ 12.—С.16.

Володимир Косик

(професор, Париж)

ГОЛОД-ГЕНОЦИД 1932—1933 РОКІВ

Шістдесят років тому в Україні сталася величезна трагедія — мільйони українців померли внаслідок голоду, навмисне спровокованого комуністичною російсько-радянською владою. Основні факти про цей голод були відомі на Заході через пресу¹ та конфіденційні звіти дипломатів². Проте Захід не втрутився в цю справу.

Деякі західні журналісти у Москві і Харкові, як, наприклад, Уолтер Дюранті з «Нью-Йорк Таймс», хоч і знали, але замовчували факти про голод, щоб не зашкодити режимові,

яким вони захоплювалися. Дюранті лише раз в одній із своїх статей згадав про «так званий» голод («Нью-Йорк Таймс» від 31 березня 1933 р.). Він писав: «В Україні, на Північному Кавказі й на Нижній Волзі умови були погані. Решта країни була в основному забезпечена продовольством... Умови були погані, але голоду не було».

З 1932 р. різні міжнародні сили працювали на зближення між Москвою та західними державами, зокрема із Сполученими Штатами і Францією. Мова йшла про визнання США Радянського Союзу та вступ останнього до Ліги Націй. Інформація про голод могла б зашкодити зближенню, що намічалось. За свої статті У. Дюранті одержав три премії Пулітцера й орден Леніна. Однак він знав правду про голод. Підтвердженням цього є його поїздка в Україну й на Північний Кавказ влітку 1933 р. Пізніше У. Дюранті розповідав британському дипломатові в Москві, що Україна була «знекровлена» і близько «10 мільйонів чоловік померло безпосередньо чи опосередковано внаслідок браку продовольства в Радянському Союзі»³.

Артур Кестлер, відомий журналіст і письменник, також не подавав інформації про голод. Лише у 1944 р. в одній із своїх книжок він писав: «Зиму 1932—1933 років я провів переважно у Харкові, тодішній столиці України. То була катастрофічна зима після першої хвилі колективізації, селяни забивали худобу, спалювали або ховали урожай та вмирили з голоду чи від тифу. Лише в Україні налічувалося близько двох мільйонів померлих»⁴.

Невже селяни вмирили від голоду й тифу лише тому, що забивали свою худобу, палили чи ховали урожай? Комуністична пропаганда саме так це і подавала. Її теза була проста: селяни й, зокрема, ті, хто противився колективізації, винні у розрусі та голоді. Дехто думає так і сьогодні.

Кестлер писав: «Переїжджати села було трагічною пригодою. Можна було бачити селян, що жебракували на вокзалах, їхні руки й ноги були дуже розпухлі. Жінки піднімали аж до вікон вагонів немовлят з величезними головами, здутими животами, тоненькими руками й ногами. За шматок хліба можна було вимінати вишиті українські хустки чи народні строї... Іноземці могли спати лишні не з будь-якою дівчиною, окрім членів партії, за пару черевиків чи пару панчіх. У Харкові цілими днями проходили похоронні процесії попри вікна мого номера в готелі»⁵.

Відомі західні журналісти не помічали жахливої, трагічної реальності, цього дантового некла. Чому? З політичних міркув-

вань. Пізніше, у 1944 р. А. Кестлер обережно пише: «Сьогодні в радянських колах катастрофа 1932—1933 років більш-менш визнана, але у той час не дозволялося навіть найменшого натяку на дійсний стан речей; це стосувалося радянської преси, і, зокрема, українських газет... Величезна територія була оповита мовчанням...»⁶

З того часу з'явилося багато серйозних праць чужоземними мовами про голод⁷. Десять років тому українська діаспора відзначила 50-річчя цієї трагедії. У 1988 р. спеціальна розслідувальна комісія при американському Конгресі оприлюднила свій звіт на 524 сторінках стосовно голоду в Україні у 1932—1933 рр.⁸ У 1990 р. міжнародна комісія по розслідуванню голоду в Україні, у складі якої були визначні міжнародні юристи, опублікувала свій звіт і виявила, що відповідальність за голод несе московська влада⁹.

З 1988 р. цей трагічний період почали вивчати також й історики в Україні. На думку С. Кульчицького, завідуючого відділом Інституту історії України НАН України, найважливіші архіви щодо голоду знаходяться у Москві. Отож, Україна не має всіх даних про цю трагедію¹⁰. Але, за документами, які знаходяться в республіці, є очевидним, що керівництво Союзу було добре ознайомлене з фактами і статистикою смертності.

У 1991 р. у Києві вийшла з друку книга на 584 сторінки, створена з ініціативи товариства «Меморіал» під керівництвом Володимира Маняка¹¹ (трагічно загинув після появи книги). У книзі зібрано розповіді очевидців голоду, статті й фотографії. В українській пресі продовжують з'являтися свідчення людей, які пережили голод.

Голод охопив лише село. Населення міст одержувало майже нормальні норми продовольства. Скільки ж померло українських селян? Точної кількості жертв не знає ніхто. Та існують свідчення і приблизні оцінки. Так, Гаррі Ланг, американський соціаліст, прихильний до більшовицького режиму, повернувся з почуттям жаху із своєї поїздки по СРСР. Один високопоставлений радянський функціонер повідомив йому, що внаслідок голоду загинуло близько 6 млн. українців. Розчарований американський комуніст Адам Дж. Тоудул дізнався від М. Скрипника, тодішнього наркома освіти УРСР, що в Україні й на Північному Кавказі (зокрема на Кубані, де переважно жили українці) внаслідок голоду загинуло 8 млн. чол. Голова ГПУ в Україні Балицький, посланий з Москви, щоб навести порядок в країні, допускав 8—9 млн. жертв лише в Україні. Колишній високопоставлений

функціонер Статистичного бюро Української РСР Г. Вільна вважав, що втрати України сягають до 6,5 млн. чоловік¹².

Колишній американський посол у Москві В. С. Булліт вважає, що від 3 до 5 млн. українців загинуло від голоду. Енциклопедія Українознавства обережно говорить про 2,5 млн. українців, але ще мільйон жертв пов'язаний з репресіями та розкуркуленням, а від 2 до 3 млн. було депортовано до Сибіру, на Крайню Північ та Далекий Схід¹³.

Нещодавно професор С. Кульчицький, який спочатку схилявся до цифри 3,5 млн. повідомив, що точнішою є цифра близько 6 млн. чол.¹⁴

За нашими підрахунками, досі доступні демографічні джерела цього періоду підтверджують великі втрати. За радянськими джерелами, Україна мала населення 29 млн. чол., в 1926 р. на січень 1932 р. у ній налічувалося близько 32,6 млн. чол. До кінця 1933 р. кількість населення України зменшилася, мабуть, до 30 млн. і в 1934 р. воно становило лише 29,1 млн. А за переписом від 17 січня 1939 р. населення України становило лише 31,8 млн. (замість 38—39 млн. чи більше, якщо додати велику кількість російських емігрантів). За 1935—1938 рр. частково було усунуто дефіцит за рахунок природного росту й досить сильної міграції росіян (2—3 млн. чол.).

Підрахунки за доступними джерелами дають такий результат: у 1932 р. від голоду померло — 1504600, в 1933 р. — 3317000, а в 1934 р. — 500000 чол. Отже, за ці роки від голоду померло — 5321000 чол.

Демографічний недобір, згідно з підрахунками, зробленими автором цих рядків ще у 1963—1983 рр., доходить до 9 млн., тобто 5—6 млн. померлих від голоду, близько 1 млн. страчених та до 2 млн. депортованих¹⁵.

Ця величезна демографічна «дира» підтверджена також шляхом аналізу еволюції українського сільського населення. Але зараз ми знаємо, що перепис населення проходив і 6 січня 1937 р. і за цим переписом населення України становило всього 28388000 мешканців! Розлючений цією катастрофічною цифрою, Сталін засекретив цей перепис і наказав провести новий, що відбувся у січні 1939 р. і дещо виправив недобір.

Деякі радянські автори (наприклад, А. І. Гузулов, М. Г. Грегор'янц) та західні дослідники (наприклад, Франк Лоример) пояснюють цей великий демографічний дефіцит зміною українцями своєї національності на російську. Безперечно, певна кількість

українців перейшла на російську національність у період між 1926 і 1939 р., адже це забезпечувало їм краще життя. Та, очевидно, число цих людей не перевищувало мільйона. Крім того, якби, наприклад, 5 мільйонів українців перейшли на російську національність, то відповідно збільшилося б додатково число росіян. А їх збільшилося лише на 21,2 млн (за іншими джерелами — 21,8 млн). Йдеться переважно про природній приріст (близько 20 млн), надлишок не перевищує 1—1,5 млн чоловік. Крім того, припускаючи, що близько 1—1,5 млн осіб записалися росіянами, слід зауважити, що ця цифра не стосується виключно українців, оскільки інші національності (зокрема білоруси, поляки, євреї) також переходили на російську національність.

Було б також цікаво розглянути таблицю еволюції числа росіян, українців і білорусів між 1926 і 1939 роками. Таблиця складена за офіційними статистичними даними, які містяться у звіті міжнародної комісії з голоду¹⁶.

	Переписи		Приріст	
	1926 р.	1939 р.	у тис.	у %
СССР	147028	170557	+23529	+16,0 %
росіяни	77791	99591	+21800	+28,0 %
білоруси	4739	5275	+536	+11,2 %
українці	31195	28111	-3094	-9,9 %

Демографічний дефіцит українців у Радянському Союзі на 17 січня 1939 р. (відносно до 1926 р.) пояснюється, по-перше, втратами від голоду в Україні, а по-друге, репресіями та смертністю в концентраційних таборах і репресіями проти українців загалом, а також внаслідок падіння природного приросту.

Таким чином, винищення українців у 30-і роки набуло масштабу справжнього геноциду. Це думка багатьох спеціалістів та істориків. Хто ж відповідальний за це? Звичайно, головна відповідальність лежить на Сталінові. Але він не міг би діяти без прямої допомоги своїх вірних соратників Л. Кагановича, В. Молотова, О. Шліхтера, Г. Петровського, С. Косіора, В. Чубаря. У липні 1932 р. Л. Каганович і В. Молотов спеціально приїхали до Харкова, щоб взяти участь у 3-ій конференції КП(б)У і проконтролювати вжиття необхідних заходів¹⁷.

Всупереч поширеній думці, що, мовляв, голод у 1932—1933 рр. виник лише внаслідок тяжкої економічної ситуації та колек-

тивізації, доводиться на основі фактів дійти до іншого висновку. І дійсно, уважне вивчення всіх даних, пов'язаних з голодом, приводить до думки, що саме міжнародна ситуація радянської Росії (й СРСР загалом) підштовхувала московське керівництво розпочати жахливу трагедію.

У 1922—1927 рр. економіка СРСР майже в цілому залежала від закордону. Москва змушена була імпортувати машини, верстати, обладнання та різноманітне промислове устаткування, хімічну продукцію, текстиль, що надходили з Німеччини, Сполучених Штатів, Великобританії, Швеції, Франції, Чехословаччини. Ця продукція становила близько 74 % (майже 21 % машин і промислового устаткування) всього імпорту у 1925—1926 рр.¹⁸ Крім того, СРСР користувався іноземними капіталами. Але у квітні—травні 1927 р. у відносинах між Радянською Росією й Великобританією виникла глибока криза, щон призвела до розриву дипломатичних, торговельних і фінансових взаємин між Лондоном і Москвою (27.05.1927 р.).

Москва інтерпретувала цю кризу як доказ того, що капіталістичні країни хочуть економічно й фінансово задушити країну Рад, що вони готують інтервенцію з метою відокремлення України і ще кількох периферійних країн імперії, щоб таким чином ослабити радянську державу¹⁹.

У серпні 1927 р. Центральний комітет ВКП(б) заявив про те, що: «Готуючи війну проти СРСР і проти робітничого класу своєї країни, англійський консервативний уряд веде повсюдну дипломатичну боротьбу проти СРСР, організує кредитно-економічну блокаду СРСР, змови і терористичні акти на території Союзу, підтримує контрреволюційні угруповання на Кавказі, особливо в Грузії, і в Україні...»²⁰

Москва особливо боялася втратити Україну, частка якої у промисловості імперії була величезною: 80 % видобування вугілля, 85 % залізної руди, 70 % металів, 82 % цукру, 28 % зернових і т.д. Україна була важливою індустріально-економічною базою імперії. Жоден план розвитку Росії чи взагалі імперії не міг мати успіху без України. Отже Москва не могла дозволити Україні самій відділитися чи бути відокремленою внаслідок зовнішньої інтервенції.

Саме тому необхідно було утримувати Україну в складі СРСР якомога довше, а для цього «умиротворити» її, перебити її хребет, щоб таким чином відсунути момент її можливого відокремлення, скористатися її багатством для створення другої

економічної бази, подібної як в Україні, але віддаленої від кордонів імперії. Одним словом, головною метою передбаченого плану було зменшення економічної залежності СРСР від зовнішнього світу, а також збільшення економічної й військової потужності Москви.

У грудні 1927 р. Російська комуністична партія більшовиків, яка два роки раніше перейменувала себе на всесоюзну КП(б) з метою мати вигляд інтернаціоналістської партії, під час свого XV з'їзду прийняла перший п'ятирічний план з метою розвитку ключових галузей промисловості. Після з'їзду політбюро розробило директиви в цьому напрямі, в яких зазначалося: «Наиболее быстрый темп развития должен быть придан тем отраслям тяжелой индустрии, которые поднимают в кратчайший срок экономическую мощь и обороноспособность СССР, служат гарантией возможности развития в случае экономической блокады, ослабляют зависимость от капиталистического мира и содействуют преобразованию сельского хозяйства на базе более высокой техники и коллективизации хозяйства»²¹.

Паралельно Москва вирішила розвинути другу економічну базу, розташовану далеко від кордону, в Уральсько-Кузнецькому басейні. Цей амбіційний план мав бути реалізований шляхом індустріалізації й насильної колективізації. Для його виконання необхідно було багато грошей і робочої сили. Російсько-більшовицька влада знайшла розв'язку: одержати числену й дешеву робочу силу шляхом політичних репресій, тобто через збільшення кількості в'язнів ГУЛАГУ і депортованих осіб. З реалізацією п'ятирічного плану постійно зростає і число в'язнів у концтаборах: 200000 у 1927 р., 2500000 у 1930 р., 4500000 у 1933 р., за підрахунками в 1960—1980-х роках. Сьогодні подають цифри в 1930—1933 роках дещо менші. Крім того, багато мільйонів людей з України було вислано до віддалених районів Півночі й до Сибіру.

Звичайно, цей план стосувався всього Радянського Союзу. Колективізація спричинила майже скрізь дезорганізацію сільського господарства, у деяких регіонах почався голод, а саме: на півдні Білорусії, на Волзі, на Північному Кавказі й у Казахстані. В Україні голод мав окремі особливості через згадані попередньо політичні причини.

З 1927 р. головною небезпекою в Україні було оголошено «націоналістичний ухил». Москва вирішила посилити свою присутність у цій країні. Тиск чинився у двох напрямках: на інтелігенцію і на селянство (81,5 % населення). Необхідно було

тероризувати національну інтелігенцію та роздушити селянство, яке вважалося «соціальною базою українського націоналізму».

В 1929 р. багатьох представників інтелігенції, в тому числі членів Академії Наук, було заарештовано із звинуваченням у злочинних зв'язках із закордоном і намаганні відділити Україну від СРСР. Всі вони були засуджені у 1930 р. під час відомого процесу над СВУ. Було ліквідовано Українську автокефальну православну церкву. Колективізацію перетворено у знаряддя політичної боротьби: соціальні заходи зробили можливим політичне винищення частини сільського населення. Колективізаційна кампанія перетворилася у неймовірний терор з 1930 р. через «розкуркулення», «ліквідацію куркульства як класу».

Потім був запущений механізм голодомору, який складався з трьох чинників: 1) завищені плани поставок, навмисне складені Москвою у 1931—1933 рр.; 2) насильна реквізиція хліба і всіх продуктів, що почалася з осені 1931 р. й тривала до кінця 1932 р.; 3) заходи, спрямовані на ізоляцію за допомогою військ, з одного боку, сіл від міст, а з другого, — України від інших республік і зовнішнього світу. З квітня 1932 р. люди вмирали сотнями тисяч, вмирали жахливою смертю, яка часто поєднувалася з божевільям і канібалізмом. Про випадки канібалізму згадують іноземні журналісти й дипломати. Але радянська влада уперто заперечувала голод.

У 1932 р. влада збрала в Україні 176—276 млн. ц збіжжя, частину якого було переправлено до Росії, а та, що залишилася в Україні, охоронялася військами, решту було експортовано.

За офіційними даними, Москва експортувала зернові у таких кількостях: 3 млн. т у 1931 р., 1,7 млн. т у 1932 р. й стільки ж у 1933 р. Хліб продавався за ціною 2 копійки за кілограм. У 1933 р. харчові продукти становили 20 % експорту СРСР. Тоді Москва експортувала 31 500 т борошна, 7 900 т м'яса, 37 200 т масла, 29 000 т риби, 38 400 т цукру, 49,3 млн. банок консервної риби²².

Перший п'ятирічний план було закінчено раніше наміченого строку. Москва тріумфувала. У січні 1933 р. Сталін заявив що «переможне виконання п'ятирічного плану дало той результат, що тепер ми підняли обороноздатність країни на бажаний рівень». Щодо другої економічної бази Сталін казав: «Ми мали одну вугільну й металургійну базу — це Україна... Ми створили нову вугільну й металургійну базу на Сході, яка є гордістю нашої країни...»²³

Політичні причини організації голоду запримітили також іноземні спостерігачі того часу. Так, наприклад, консул Італії у

Харкові Серджіо Граденіго писав у своєму звіті за 25 травня 1933 р. під заголовком «Голод і українське питання», що голод було спровоковано, щоб «дати селянам урок», і, згідно із заявою одного високопоставленого керівника ГПУ, провести модифікацію «етнічного матеріалу» в Україні, оскільки з того, який там був, «не можна було зробити хороших комуністів».

Італійський консул бачив три причини політики, застосованої Москвою в Україні: 1) пасивний опір селян колективізації, 2) переконання, що існуючий «етнічний матеріал» «не годиться для створення хороших комуністів», 3) досить поширена думка про необхідність «денационалізації цих районів», які можуть становити «у майбутньому політичні труднощі». Вважалося, що для єдності імперії бажано, щоб у цих районах більшість населення становили росіяни. Згідно із звітом італійського посла, влада хотіла «ліквідувати українську проблему за кілька місяців, принісши в жертву 10—15 мільйонів душ». Італійський консул у своїх висновках писав: «...Теперішнє нещастя спричинить колонізацію України з російською більшістю. Вона змінить її етнографічний характер. Мабуть, у доволі близькому майбутньому вже не можна буде говорити про Україну, ні про український народ, ані про українську проблему, бо Україна стане насправді російським регіоном»²⁴.

Цього не сталося, але цитований дипломатичний рапорт італійського консула, написаний на основі розмов з високопоставленими особами з ГПУ, свідчить про те, що такі наміри існували.

Питання про відповідальність за голод, природно, виникло разом з лібералізацією радянського режиму. У березні 1988 р. московський журнал «Огонек» (№ 12) писав: «Мільйони нещасних, голодуючих безсловесно вмирили... За трагедію 1933 року відповідальні перед історією Сталін та інші члени політбюро, які підтримували його». А один з головних винуватців цього геноциду — Л. Каганович, який жив щасливо і спокійно в Москві. За деякими свідченнями, він є чи не найголовнішим винуватцем голоду після Сталіна. В Україні ставилося питання про притягнення його до відповідальності. Посилалися запити до КГБ та судових інстанцій. І — жодного результату.

Радянський Союз вже не існує. Однак відповідальність за злочини радянського режиму не може зникнути разом із зникненням СРСР. Особливо, коли мова йде про злочин проти людства — бо таким треба вважати голод-геноцид в Україні 1932—1933 років — що був вчинений заради зцінення могутності держави — і перш за все на міжнародному рівні, й котрий спирався на

утопічну ідеологію лівої, соціалістично-комуністичної партії, що була на службі традиційно імперського центру в Москві.

ПРИМІТКИ

¹ Про голод писали у Франції: *Le Temps* (серпень, вересень 1933), *Le Matin* (вересень, жовтень, листопад 1933), *L'Ordre* (вересень, жовтень 1933); *Journal des Debats*; у Швейцарії: *Journal de Geneve* (серпень 1933); у Великій Британії: *The Manchester Guardian* (вересень 1933); у Бельгії *La Wallonie* (листопад 1933); у Сполучених Штатах *Jewish Daily Forward* (1933), *Chicago American* (лютий, березень 1935), *Chicago Herald and Examiner* (березень 1935) та інші.

² Див.: *The Foteign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932—1933.* Edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bogdan S. Kordan.—Ontario; New York, 1988. Італійські документи були опубліковані в: *Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. Appendix II. Italian Diplomatic and Consular Dispatches.*—Washington, 1988; та: *Cahiers du Monde russe et sovietique* (Paris).—XXX (1—2), janvier-juin 1989.—P.5—106; *Der ukrainische Hunger-Holokost.* Aus den Bestanden des Politischen Archivs im Auswartigen Amt.—Bonn: Herausgegeben von D.Zlepko; Sonnebuhl, 1988.

³ *The Foreign Office and the Famine.* Op.cit.—P.309—313.

⁴ *Arthur Koestler. Le Yogi et le commissaire.*—Paris, 1946.—P.200.

⁵ *Ibid.*—P.200—201.

⁶ *Ibid.*—P.201, 202.

⁷ *Borys Ma shenko, Olexa Woropay. La famine-genocide en Ukraine 1932—1933,* prefase de Guillaume Malaurie.—Paris, 1983; *Vassili Grossman. Tout passe.*—Paris, 1972; *Le Prince jaune,* prefase de Piotr Ravitch (вступ до цього оповідання написав французький автор Петро Равіч, єврей з Волині, який у багатьох випадках неправильно інтерпретував український визвольний рух).—Paris, 1981; *Miron Dolot. Les Affames. L'holocauste masque. Ukraine 1929—1933.*—Paris, 1987; *The Agony of a Nation.* Fodeword of Malcolm Muggeridge.—London, 1983; *Robert Conquest. La Grande Terreur.*—Paris, 1970; etc.

⁸ *Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine.*—Washington, 1988.

⁹ *The Final Report. International Commission into the 1932—1933.—Famine in Ukraine, 1990.*—Documentation Office: 555 Durnhamthorpe Road, Penthouse A, Toronto, Ont. M9C 2Y3, Canada; голова Комісії: Jacob W.F. Sundberg, Stockholm, Швеція.

¹⁰ Рад. Україна.—1990.—1 верес.

¹¹ Голод-33. Народна книга-меморіал.—К., 1991.

¹² *Revue ukrainienne.*—Munich, 1959.—T.1.—Vol.1.—P.19.

¹³ Енциклопедія Українознавства.— Мюнхен, 1948.— Т. I.— Ч. I.— С. 152—153.

¹⁴ Рад. Україна.— 1990.— 1 верес.

¹⁵ Джерела, подані у праці: *V. Martchenko et K. Woropay. Op. cit.*— Р. 58—61.

¹⁶ The Final Report.— *Op. cit.*— Р. 2.

¹⁷ Стаття *С. Кульчицького* в Літературній Україні.— 1989.— 19 січ.

¹⁸ Внешняя торговля СССР, 1918—1966.— Москва, 1967.— С. 15.

¹⁹ Известия.— 1927.— 10 квіт; Україна і зарубіжний світ.— К., 1970.— С. 212.

²⁰ Цит. за: Україна і зарубіжний світ.— С. 217—218.

²¹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК.— 1954.— Ч. 2.— С. 457; История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1967.— Т. VIII.— С. 459.

²² Внешняя торговля.— С. 20—23.

²³ Цитуємо за французьким текстом творів Й. Сталіна: *Les questions du leninisme.*— Paris, 1953.— Р. 84, 87.

²⁴ *Cahier du Monde russe et sovietique.*— С. 57—61.

Хирояки Куромия

(профессор, Университет штата Индиана, США)

ГОЛОД И «ВРАГИ НАРОДА»

Часто говорят, что в истории Российской империи два вопроса всегда интересовали общество: «Кто виноват?» (по А. Герцену) и «Что делать?» (по Н. Чернышевскому и по В. Ленину). Я бы добавил еще один вопрос, который так интересовал советское общество: «Кто враг?». Сегодня я хочу проанализировать этот вопрос в связи с одним из самых важных кризисов в истории советского общества, именно голодом 1932—1933 гг. Именно тогда, во время голода, разные образы врага слились в общий, классово-нейтральный образ «враг народа» и в представлении партийного руководства, и в представлении народных масс.

С точки зрения Кремля, ответы на эти вопросы были довольно ясны. Кто виноват? — виноваты враги; что делать? — репрессировать их. Но ответить, кто враг, стало не так легко к середине 30-х годов. До тех пор образ политического врага был ясен: «бывшие люди» — буржуазия, помещики, кулаки, спецы, а также антисоветские силы (монархисты, белые, эсеры, меньшевики, националисты).

Партийные руководители утверждали, что эти враги — классовые. Говорилось, что специалисты, проходившие по шахтинскому делу 1928 г. — агенты русской и иностранной буржуазии, а «националисты» СВУ (Спілки визволення України) — враги социализма, стремившиеся к реставрации капитализма на Украине.

Ко времени голода 1932—1933 гг., хотя образ классового врага не исчезал, стало трудно утверждать, что только классовый враг виноват. Уже в 1931 г. когда И. Сталин политически реабилитировал т. н. «буржуазных спецов», он подчеркнул, что в основном классовый враг поражен, и победа за партией. Если так, то как можно объяснить голод? Сталин не признавал, что голод существовал, но считал, что враги повинны в «серьезных продовольственных трудностях». Но кто же враг, если классовый враг «в основном» поражен (если не уничтожен, то, по крайней мере, изолирован). Сталин сказал, что «в основном», но добавил: «не окончательно». По Сталину, «осколки» враждебных элементов якобы стали более опасными: «Рост мощи советского государства будет усиливать сопротивление последних остатков умирающих классов»¹. Враг остался скрытым, и его лицо, образ стали менее ясными.

В апреле 1933 г. во время голода, А. Вышинский тоже не выразил образ врага: «Мы знаем, что в настоящее время классовый враг, разгромленный, разбитый, не сумеет, как бы он этого ни хотел, пойти прямой атакой против советской власти, против социалистического строительства, на каком бы участке этого строительства он ни обнаружил свое присутствие. Мы знаем, что от этих прямых, лобовых ударов, классовый враг, потерпевший жесточайшее поражение, перешел к другим методам, действиям так называемой тихой сапой. Именно этим объясняется то, что он становится менее легко уловимым, менее легко уязвимым и менее, следовательно, доступным для изоляции»².

Согласно этой логике, все население могло бы быть потенциальным врагом и подлежать изоляции именно тогда, когда считалось, что врагов становилось меньше. Так, уже к середине 30-х годов, понятие врага практически было лишено классового содержания: он определялся не столько, как классовый враг, сколько как «враг народа» и «фашистский агент». Это надо было для того, чтобы представлять коммунистов как врагов, не классовых врагов, а врагов народа. И действительно, именно в это время против коммунистов начались репрессии (включая расстрелы), особенно в голодных краях, как, например, в Украине. Очевидно, партийные руководители заставили местных коммунистов нести ответствен-

ность за голод и его последствия. Многих, которые работали в колхозных правлениях, продовольственном снабжении, народном питании и других отраслях, расстреляли как врагов народа.

Надо вспомнить и то, что кризис голода совпал с серьезными международными кризисами — на востоке Япония заняла Маньчжурию и готовилась к агрессии против Советского Союза, а на западе Гитлер пришел к власти в Германии. Тогда корейские коммунисты с Дальнего Востока, немецкие, польские и западноукраинские коммунисты начали репрессироваться как иностранные агенты и враги советского народа.

Труднее понять народные представления о политическом положении и врагах. Несомненно, тем, кто пострадал при белых и т. н. бандитах во время гражданской войны, было легко ответить на вопрос: кто враг? Но нельзя забывать, что исторически говоря, большевики были сравнительно слабы в Украине, даже в индустриальном Донбассе, который часто считался крепостью большевиков.

Известно, что до 30-х гг. украинские города были преобладающим образом русскими и еврейскими. С точки зрения деревенской Украины, новая, большевистская власть являлась чуждой, русской, и до некоторой степени, еврейской. Это часто отражается в деревенских частушках. Так например³:

Гоп, мої гречаники,
Жиди — наші начальники,
А робочі — батраки,
Хлібороби — дураки.
Хлібороби — дураки
А ми — комуністи!
Ваше діло — хліб робить
Наше діло — їсти...

Индустриализация и коллективизация изменяли отношения между городом и деревней: они создавали такие огромные перемещения населения, что людям легко было изменять свою личность. Так, например, раскулаченные часто искали возможность жить новой жизнью в городах и на стройках. Города, как украинская степь в свое время, привлекали беженцев и политически преследуемых (отсюда — паспортизация). Это перемещение населения имело одно политическое последствие: содействовало взаимной подозрительности и общественной безразличности. Из-за тяжелой жизни во всех сферах имелось много проблем, и легко было тиражировать образ вездесущего врага. Известно, что детей похищали, или, по крайней мере, об этом шли слухи, что людоедство

действительно имело место во многих селах, что самосуды происходили над теми, которых считали злодеями (людоедами, даже мелкими ворами). Так образ врага народа создавали и снизу.

Озлобленный народ был готов считать ответственных работников-коммунистов своими врагами. Можно полагать, что для Сталина это нападение народа на «врагов» было и полезным, и опасным.

С одной стороны, в то время критические элементы появились или, точнее, возрождались внутри партии как отклик на голод. Группа Рютина была только одной из них, и на Украине таких действительно было много. До некоторой степени, Сталин успел мобилизовать гнев народа против тех, кого он клеймил двурушниками, врагами народа, агентами иностранных держав. С другой стороны, Сталин боялся злобы народа, направленной против самого себя. Люди знали, кто виноват — Сталин: «Сталин довел людей до того, что отцы с голоду убивают своих детей»⁴. Сталин хорошо знал, что политический террор был одним из важных течений в дореволюционном политическом движении. Нельзя было исключить возможность, что ответ народа на вопрос «Что делать?» — был террором. Это стало ясно сразу после убийства Кирова в конце 1934 года. Здесь не важно, причастен ли Сталин к его убийству, а важно то, что политический террор всегда оставался возможным.

Вот какие настроения были наблюдаемы всюду, особенно среди молодежи: «убили Кирова, этого мало, надо было убить Сталина». Или: «убили Кирова, жалко что не Сталина»⁵. «Кирова убили — хлебные книжки отменили, Сталина убьют — народы заживут»⁶. «Сейчас очередь за Сталиным, скоро Сталина не будет»⁷.

Если действительно были такие настроения, массовые репрессии стали неизбежными, с точки зрения Сталина. Для него враги были врагами, независимо от их партийности. Кризис начала 30-х г. стал переломом в политическом развитии страны.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Сталин И. Соч. — Т. 12. — С. 211—212.

² Вышинский А. Судебные речи. — М., 1938. — С. 299.

³ РФ ИМФЕ — Ф. 1—7/8666, арк. 92.

⁴ Государственный архив Донецкой области (далее — ГАДО). — Ф. 326, оп. 1 а, д. 183, л. 6.

⁵ Там же. — Оп. 1, д. 304, л. 34, 37.

⁶ Там же. — Л. 20.

⁷ Там же. — Ф. 424, оп. 1 а, д. 183, л. 6.

Василь Марочко

(к. і. н., Інститут Історії України НАН України)

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 РР. В УКРАЇНІ

Багатомісячна історія України — це літопис народу-великомученика. Його пригноблювали чужоземні і доморощені тирані, що оскаженіло забороняли рідну мову і пісню, морили людей голодом і винищували фізично. Майже кожне століття, як свідчать давні джерела, позначене голодними роками, епідеміями, спустошливими війнами, бруталною наругою кровожерних поневолювачів.

Найчисельніших втрат український народ зазнав у ХХ ст. Кривавим видався його шлях до незалежності. Надто багато жертв і безіменних могил залишили по собі українці. Червоними багнетами більшовики зруйнували підвалини Української Народної Республіки. За десять років після жовтневого перевороту Україна зазнала колосальних людських, матеріальних і територіальних втрат. Історики ще не вивчили належним чином усіх політичних, соціально-економічних та морально-етичних наслідків так званої соціалістичної революції в Росії для України. Жахлива руїна українського суспільства мала три яскраво окреслені хронологічні періоди: 1917—1920, 1921—1928, 1929—1939 рр. Вона тривала й протягом наступних років.

Громадянська війна, яку більшовики нав'язали суспільству, не завершилася громадянським миром в Україні. Проти комуністичної доктрини повстали українські хлібороби. Війна тривала протягом 1921—1923 рр. Збройні виступи селян придушувала Червона армія, яку зухвало називали робітничо-селянською. Від голоду 1921—1923 рр. загинули мільйони селян! А скільки було розстріляно і депортовано!

Навіть нова економічна політика, яку історики надмірно ідеалізують, також мала далекосяжні політичні і соціально-економічні плани. Часткова лібералізація економічного життя, зокрема, дозвіл приватної торгівлі, відновлення селянської кооперації, поживлення зовнішньої і внутрішньої торгівлі — сприяли певній стабілізації суспільного життя. Водночас більшовики не відмовилися від своїх політичних принципів соціалістичної перебудови усього суспільства. Тактику і стратегію непу досить виразно окреслив М. Бухарін. Економічна політика, яку розпочали більшовики у 1921 р., була спрямована на розвиток продуктивних сил, але не це визначало їхню мету. «Нам важливо

досягнути не просто розвитку продуктивних сил, і не просто господарського піднесення — зазначав у 1926 р. Бухарін — Нам потрібний такий розвиток продуктивних сил нашої країни і таке господарське піднесення, яке супроводжувалося б зростанням соціалістичних форм та постійним витісненням і послабленням форм капіталістичних, ворожих соціалізму»². Ось яку мету виношували більшовики. І вони її досягли. Неп — це черговий підступний крок новоявлених реформаторів задля свого політичного панування. Відбувалося поступове нагромадження коштів для широкомасштабного комуністичного експерименту.

Протягом 20-х років поступово викорінювалися соціально-економічні підвалини усталеного віками способу сільськогосподарського виробництва в Україні. Зокрема, за досить короткий період більшовики ліквідували 30 тис. поміщицьких економій, а вони давали щороку до революції 300 млн. пудів хліба³. Із суто політичних міркувань відбулося економічне обмеження селянських фермерських господарств в Україні. Їх обкладали непосильними податками, позбавляли прав пільгового кредитування, вилучили значну частину земель, а потім назвали «класово ворожим елементом». До революції заможні селяни виробляли 650 млн. пудів хліба, а наприкінці 20-х рр. — лише 120 млн. пудів⁴. Курс на бідняцько-середняцькі господарства означав економічне банкрутство, оскільки вони мали досить високий рівень внутрішнього споживання. Колгоспи і радгоспи, які були створені на землях державного фонду, засвідчили свою господарську неспроможність.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися українські селяни-хлібороби. В Україні налічувалося понад 5 млн. селянських дворів, на приватних ділянках яких вирощувалося 95 % сільськогосподарської продукції республіки⁵. Водночас обсяг виробленої в Україні сільськогосподарської продукції становив лише п'яту частину загальносоюзного обсягу, а збір зернових культур — лише четверту частину. Зважмо на те, що територія УСРР становила 21 %, а населення — 8 % від союзного загалу⁶. Україна, промисловість якої майже зупинилася, а сільське господарство лише виходило з кризи, сама потребувала матеріальної допомоги і чужиного ставлення до її працюючого і вовелибного народу. Черговий експеримент над ним означав би катастрофу. Що, власне, й сталося у 30-х роках.

Україна не встигла відновити свого економічного потенціалу. Відомо, що до першої світової війни український хліб, особливо пшениця, становили майже половину зернового експорту царсь-

кої Росії. Більшовики, ігноруючи економічні можливості України, теж прагнули розвинути цю тенденцію, але за рахунок пограбування основних виробників. Зокрема, вивезення зерна з України до союзної комори перевищував показники інших зернових регіонів СРСР. Майже кожна друга тонна зерна, яка надходила до Москви від зернових регіонів СРСР, була з України. Надмірний вивіз хліба з України був зумовлений не економічними можливостями республіки, а її колоніальним статусом. Необхідно зазначити, що в українському селі майже половина господарств не мала робочої худоби, а третині бракувало реманенту. Україна поступово ставала сировинним додатком імперського центру, а український народ — заложником широкомасштабного експерименту тоталітарної комуністичної держави.

Отже, протягом 1921—1929 рр. продовжувалася руїна українського народу, його національної самобутності. Ще у 1920 р. були об'єднані основні наркомати УСРР, діяльність яких контролювала ВРНГ РСФРР, тобто Москва⁷. А союзний договір 1922 р. і конституція СРСР 1924 р. політично й юридично оформили колоніальний статус України, яка мала офіційну назву — Українська Соціалістична Радянська Республіка⁸. Наприкінці 20-х рр. державні установи УСРР остаточно втратили навіть ілюзорну самодіяльність. Їх поглинули центральні московські відомства. Відтепер Україні диктували свою волю «кремлівські мрійники» на чолі зі Сталіним. Україна стояла на порозі жакливої трагедії — фізичного винищення і духовного покріпачення волелюбного українського народу.

Рік «великого перелому», проголошений Сталіним у листопаді 1929 р., започаткував найстрахотливішу руїну. Розпочався наступ імперських сил проти селян, інтелігенції, українізації взагалі. Вождів тоталітарного режиму непокоїла одвічна любов українського селянина до власної землі, його історично усталений спосіб виробництва, що базувався на родинному землекористуванні приватного типу. Ці соціально-економічні ознаки національної самобутності українців заважали Сталіну та його поплічникам, які готувалися до так званої соціалістичної реконструкції сільського господарства. Восени 1929 р. розпочалася безкровна війна проти українського народу, яку очолила ВКП(б). Шляхом насильницької колективізації, злочинної політики розкуркулення, відвертого терору, більшовики викорінювали соціально-економічні підвалини самої нації — селянське приватне господарство Селянське питання в Україні — це насамперед питання національне.

Примусова колективізація вирішувала відразу декілька завдань. Насамперед вона створювала соціально-економічні підвалини тоталітарної системи шляхом усупільнення основних засобів виробництва селянських господарств. Волелюбних українських хліборобів насильно перетворили у кріпаків-колгоспників, а найбільш непокірливих — виселили. За роки колективізації було депортовано понад 200 тис. селянських господарств в Україні. Майно у них конфіскували, а їхню землю усупільнили, тобто передали до колгоспу. Український селянин без власності став кріпаком-поденщиком, а Українська держава без селянина-власника — безталанною сиротою. Селян штучно поділили на бідняків, середняків, куркулів, що унеможливило загальноселянський, а відтак і загальнонаціональний спротив тоталітарному наступу.

Масове створення колгоспів забезпечувало умови для зручного вилучення сільськогосподарської продукції, особливо зернової. Забрати хліб у 20 тис. колгоспів швидше і легше, ніж у 5 млн. селянських дворів. Сільськогосподарська артіль, її внутрішній розпорядок, система організації праці та оплати сприяли не лише фізичному уярмленню та визиску селян, а й штовхала їх на голодну смерть. Селяни чинили пасивний опір — десятками тисяч виходили з колгоспів.

Мільйони українських селян стали жертвами масової колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення, відвертих репресій. Більшовики сподівалися на те, що колгоспи стануть фабриками зернової продукції за короткий відтинок часу, але прорахувалися. Середньорічний валовий збір основних зернових культур у 30-х роках становив 18,2 млн. тонн⁹. Близько цього був збір зернових культур у 20-х роках, окрім посушливих 1921—1922, 1924 рр. Отже, очікуваного дива не сталося, а відтак Сталін вирішив забрати хліб насильно у колгоспах та одноосібних господарствах.

Внаслідок масової колективізації вдвічі зменшилося поголів'я худоби в Україні, а в підозрітому користуванні селян — у 8 разів. У колгоспах опинилося 4,5 млн. чоловік зайвої робочої сили, тобто не зайнятих у колективному виробництві. Саме вони не одержували рятівних 100—300 грамів хліба на працюючого, а відтак першими гинули від голоду. Лише двічі на рік селянин одержував символічну плату за підневільну щоденну працю у колгоспі. А в роки голодного лихоліття уряд цілком свідомо заборонив колгоспам, що не виконували державного плану хлібозаготівель, видавати зерно колгоспникам на трудодні. Зокрема, весною 1932 р. 16 % колгоспів Вінницької, 28 % —

Київської і 15 % колгоспів Харківської областей не розраховувалися з колгоспниками за 1931 господарський рік¹⁰. Тобто сотні тисяч селян не одержували протягом багатьох місяців хліба. З валового збору 1931 р. 17,8 млн. тонн з України вивезли близько 7 млн. тонн зерна¹¹. Його не вистачало для посіву, а відтак весною 1932 р. майже 3 млн. га залишилося незасіяними. Хліба бракувало селянським родинам. Голодування розпочалося з другої половини 1931 р., а голодомор — у січні 1932 р. і тривав 22 місяці.

Сталін та його поплічники, аби масово вилучити зерно, вдалися до випробуваної зброї — розверстки. Зручною формою для її запровадження стали колгоспи. Уряд постановою Раднаркому УСРР «Про заходи підсилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. заборонив видавати хліб самочинно. Внаслідок такого розпорядження весною 1933 р. 48 % колгоспів України не розраховувалися із селянами. Майже 9 млн. чоловік залишилися без хліба. Валовий збір зернових був мізерним — 12,8 млн. т, а з України вивезли понад 7 млн. тонн¹². До сіл, що не виконували хлібозаготівельних планів, приписали будь-яке продовольче постачання, а на околицях чатували заслонні загони НКВС і ДПУ. Навіть мільйони жертв не зупинили уряд від політики народобивства. У липні 1933 р., коли масово гинули українські селяни, уряд України на догоду Сталіну заборонив видачу хліба для громадського харчування колгоспників. До колгоспів і селян, що не виконували хлібозаготівельних планів держави, застосовували репресії і засоби тотального визиску.

Отже, уряд свідомо створював такі умови існування, які призвели до численних жертв. Така політика за нормами міжнародного права класифікується як акт геноциду. Саме такий злочин був учинений у 1932—1933 рр. проти українського народу. Фізичне винищення українських хліборобів штучним голодомором — не випадковість, а закономірний наслідок злочинної політики більшовицького режиму. Голодомор в Україні був спричинений насильницькою колективізацією, горезвісними хлібозаготівлями, політикою масового розкуркулення в українському селі. Він не був зумовлений стихійними обставинами, а виключно злочинною пролітикою тоталітарного комуністичного режиму.

Голодомор 1932—1933 рр. за географією, соціальною спрямованістю, демографічними наслідками — трагедія насамперед українських селян. Вони масово гинули в Україні, на Кубані і в далекому Казахстані. Напередодні голоду Україна мала досить перспективну і здорову вікову структуру населення. За переписом 1926 р., в

Україні налічувалося 23,4 млн. чол. сільського населення, з них 19,6 млн. чол. українців¹³. Щорічний природний приріст сягав двох відсотків. Селяни віком від 15 до 50 років, тобто найпродуктивніша частина населення, становили майже половину, а діти віком від 1 до 14 років — до 40 % землеробського населення України¹⁴. Отже, ми мали не просто здорову і перспективну демографічну ситуацію, а фізично і духовно міцну націю.

Від голодомору і масових репресій докорінно змінилася демографічна ситуація в Україні. Кожен п'ятий селянин помер від голоду, а скільки замордовано в казематах і депортовано до Сибіру? Найчастіше помирили діти. Архівні джерела свідчать про те, що дитяча смертність становила 80 % від загальної кількості померлих¹⁵. Столицею відчаю став Харків. Десятки тисяч дітей шукали порятунку, але марно. Вони гинули на вулицях з відкритими очима відчаю і болю. Про масову дитячу смертність в Україні інформували іноземні дипломати: італійський консул в Харкові — С. Граденіго, генеральний консул Німеччини у Харкові — Карл Вальтер, консул Німеччини у Києві — Андор Хенке, німецький консул в Одесі — Фрідріх Ретч¹⁶. Повідомляли і зарубіжні кореспонденти.

Дитяча смертність вражала людську уяву. Головним чином діти помирили від тривалого недоїдання, повного фізичного виснаження, від вживання різних сурогатів, від тифу, а також гострих кишково-шлункових отруєнь. Діти ставали досить часто жертвами людодівства. Мати, яку довели до нестями, поїдала власну дитину, батько — сина, брат — сестру, сестра — брата. Старші діти забивали молодших і кволіших, аби втамувати нестерпний голодний біль у шлунку. У селах, мешканці яких звикли до фактів канібалізму, дорослі переконували дітей про доцільність вживання людського м'яса. Деякі селяни, як свідчать архівні матеріали, навіть солили його у бочках на зиму.

Дітей вбивали за розкрадування так званої соціалістичної власності, яку охороняв сталінський закон про «сім колосків» від 7 серпня 1932 року. В архівах України зберігаються чисельні документи, які свідчать про свідоме вбивство дітей різними активістами. Зокрема, у доповідній записці начальника політсектору МТС Київської області Налімова, яку він адресував С. Косіору, Л. Кагановичу, В. Молотову, йшлося про численні факти самосуду. Дітей піддавали жажливим тортурам: палили руки сірниками, кололи пальці голками, тиснули дверима, гвалтували, ламали руки, відрізали статеві органи, знімали шкіру, таємно закопували тіла

невинних жертв. Стали пустою сільські школи, бур'яном поросли вулиці і дитячі майданчики. За попередніми підрахунками, лише кількість дітей у дошкільних закладах і початковій школі зменшилася на 1 млн. 71 тис. школярів.

Голод 1933 р. означав перемогу тоталітарного режиму у безкровній війні з українськими селянами. У грудні 1932 р. Сталін і Молотов ухвалили постанову про хлібозаготівлі в Україні і на Північному Кавказі. За своїм злочинним змістом вона не є оригінальною. Привертає увагу її відверта антиукраїнська спрямованість: виселення селян-українців із станиці Подтавської на Кубані, припинення українізації, переведення газет, діловодства радянських і кооперативних установ з української на російську мову¹⁷. Постанова 14 грудня започаткувала нову хвилю репресій проти української інтелігенції. Сталін, заморивши селян штучним голодом, розпочав наступ на духовні підвалини нації — проти української інтелігенції, мови, культури. Фактично у 1933 р. завершується перша п'ятирічка червоного терору проти України, а на черзі була не менш трагічна — друга п'ятирічка свідомого народобивства.

Голодомор 1932—1933 рр. — трагедія українського народу, але водночас його жертвами стали й національно-етнічні меншини. Вони становили тоді майже п'яту частину населення республіки. В Україні діяли 25 національних районів, з них — 9 російських, 7 — німецьких, три — єврейські, три — болгарські, два — грецькі та один польський (Мархлевський) район¹⁸. Було створено 2322 колгоспи за національною ознакою, а також понад тисячу сільських і селищних рад¹⁹. Самобутні селянські господарства німців, поляків, чехів насильно об'єднали у колгоспи, а непокірливих господарів виселили до Сибіру. В архівах України зберігаються матеріали, які засвідчують жажливі картини голодомору у національних районах: масова смертність, випадки канібалізму, труподства тощо. На жаль, це історичний факт, яким не можна нехтувати.

Протягом голодного лихоліття відбувалося насильне переселення колгоспників з Росії та Білорусії в Україну. Цією ганебною акцією займався Всесоюзний переселенський комітет при РНК СРСР, а ідеологами переселення були В. Молотов і Л. Каганович. В архівах Москви зберігаються матеріали про хід і стан переселення в Україну селян. Підготовка до нього розпочалася ще у серпні 1933 р. До переїзду переселенців було підготовлено лише у чотирьох південних областях України понад 20 тис. хат.

А куди подівалися їхні справжні господарі? Розчинилися у голодному мореві 1933 року. За три місяці з Росії та Білорусії в Україну переселили 22 тис. господарств і 117 тис. чоловік. Було відправлено 329 ешелонів, кожен з яких мав 53 вагони²⁰. Таким чином більшовики прагнули замаскувати сліди власних злочинів.

Національний аспект голодомору, як і національне питання взагалі, залишається малодослідженим. Скажімо, історики не вивчили справжнього ставлення провідних західних держав до голоду в Україну, адже вони були добре поінформовані від своїх дипломатів. Тодішні лідери Франції, Великобританії, Італії, США, Канади замовчували ганебний факт голодомору в Україні. Водночас Німеччина, лідером якої став Гітлер, таємно допомагала голодуючим німцям України. Решта держав Західної Європи байдуже спостерігала. У 1933 р. США визнали СРСР шляхом встановлення дипломатичних стосунків, а у вересні 1934 р. Радянський Союз стає членом Ліги Націй. Державу, яка вчинила страшний злочин проти власного народу, приймають членом міжнародного товариства. Парадоксальний історичний факт.

Український народ — насамперед жертвний народ. Він заслужив того, аби мати власний Музей — меморіал жертв геноциду. Ми повинні зберегти пам'ять для прийдешніх поколінь. Наш святий обов'язок — донести правду про жакливу національну трагедію до кожного українця.

ПРИМІТКИ

¹ Год борьбы с голодом. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. — Харьков, 1922. — С. 37; Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 19.

² Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик. — 1926. — № 8. — С. 10.

³ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — С. 15; Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народные хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. — Харьков, 1921. — С. 15—23.

⁴ Див.: Комуніст. — 1928. — 18 лип.

⁵ Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921—1929). — Харків, 1991. — С. 28.

⁶ Там же. — С. 6.

⁷ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраєвкому. — 1920. — Ч. 1, ст. 7. — С. 10.

⁸ Див: *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української Конституції. — К., 1993. — С. 129—133.

⁹ *Мирочко В.І.* Голод на Україні (1931—1933): причини і наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 65.

¹⁰ Там же. — С. 64.

¹¹ Там же. — С. 65.

¹² Там же.

¹³ *Калініченко В.В.* Назв. праця. — С. 23.

¹⁴ Там же. — С. 23.

¹⁵ Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 273.

¹⁶ *Der ukrainische Hunger — Holocaust. Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeleitet von Dr. D. Zlepko. — Sonnenbuhl, 1988. — S. 10—11.*

¹⁷ Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 374.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1079, арк. 130.

¹⁹ Там же.

²⁰ Российский государственный архив экономики. — Ф. 5675, оп. 1, спр. 33, арк. 56, спр. 80, арк. 8.

Марія Дмитрієнко

(д. і. н., Інститут історії України НАН України)

Олена Маркова

(к. геогр. н., Інститут історії України НАН України)

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ УКРАЇНИ У ХХ СТ.: ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

В історичній науці існують проблеми, які до останнього часу через ряд причин не значилися серед актуальних. До них належить і проблема людських втрат України протягом ХХ ст. Існуючі дослідження певною мірою торкалися лише окремих періодів історії і вивчали здебільшого зміни в стані населення протягом 20-х — 70-х років на основі демографічного аналізу, або питання фронтових втрат армій у роки світових воєн. В окремих працях порушувалися питання, що частково проливали світло на прямі напрямки втрат населення через депортацію, політику масови переселень, спецпоселення, міграцію українців, зокрема політичну еміграцію тощо. Однак це, здебільшого,

дослідження зарубіжних учених, висновки яких базуються далеко не на повному використанні джерел.

В останні роки з'явилися дослідження, які містять статистичні дані про смертність серед населення України, що сталися внаслідок ряду соціальних катастроф, насамперед голодоморів, зокрема під час національної трагедії — голодомору 1932—1933 рр. Проте ці дані через свою фрагментарність не дають можливості скласти загальну картину людських втрат в Україні в ХХ ст. Це пов'язано з тим, що окремі напрямки втрат не вивчалися зовсім, оскільки матеріали з цієї теми були закритими, а інші були не потрібні закритому суспільству, бо мали викривальний характер.

Переглядаючи в пошуках вірогідних конкретних даних про людські втрати, джерела, що стосуються історії України ХХ ст., у нас виникла ідея запропонувати науковій громадськості відтворити на основі документів і підтвердити цифрами не тільки голодомор, а всі 70 з лишком років ХХ ст., які стали періодом суцільної війни радянської імперії проти українського народу. Він заплатив за нездоланне прагнення відтворити державу і жити своїм життям мільйонами душ. Сотні тисяч українців виїхали за кордон, що також значно відбилося на життєдіяльності нації, її генофонді, послабило потенціальні можливості зміцнення і зростання нації. Не зрозуміти людям до кінця характеру цього явища, якщо вони не побачать і не усвідомлять національного змісту подій, які сталися в Україні з волі тоталітарної системи, її керівництва.

Роботу розпочали з визначення характеру втрат населення. Вони бувають внаслідок природної смерті, від воєн, голоду, стихійних лих, епідемій, насильницьких актів різного типу. Втрати людності на певній території характеризує і природний рух населення: добровільна еміграція за кордон — міграція зовнішня; переїзд на інше постійне місце проживання через одруження, сімейний стан; осідання військових після закінчення строку служби в армії у місцях служби; осідання евакуйованого населення у місцях тимчасового розселення; освоєння територій в інших республіках (наприклад, цілина); будівництво об'єктів індустрії, закінчення навчання в учбових закладах; зміна місця роботи за межами республіки тощо, тобто міграція внутрішня — Україна була у складі СРСР.

Примусовий рух населення відбиває втрати через вимушену еміграцію за кордон (політична еміграція), репресивну політику

переселень, фізичне насильницьке знищення людей, заслання на тривалий час (було до 25 років і без права повернення), тривале ув'язнення, довгострокове заслання до таборів, спецпоселення (різні терміни), депортацію народів, відправку молоді в різні регіони на роботу (наприклад, у Німеччину під час війни, на будови в СРСР за путівками комсомолу), направлення на роботу за призначенням після закінчення строку навчання (спеціалісти вузів, технікумів) в різні регіони держави.

Мотиви міграцій бувають різні. Головні фактори, що їх викликають, — політичні, економічні, воєнні, соціальні, релігійні, національні.

Причини та дії, що привели до масових втрат населення, ми за характером згрупували у рубрикатор, що склав 29 основних позицій. Брили все найважливіше, що характеризувало втрати протягом усього радянського періоду або в окремі роки (етапи). Автори прагнули систематизувати причини основних людських втрат. Нам можна зробити закид стосовно того, що тоді ж відбувався і природний приріст населення та його збільшення за рахунок припливу людей з інших регіонів СРСР. Але це вже інша тема, яка в свій спосіб доповнить картину змін розселення корінного етносу в Україні, пояснить появу російськомовних регіонів.

Весь період 1914—1993 рр. нами в хронологічній ретроспекції поділено на 11 основних етапів, які характеризуються, з одного боку, — головними соціально-політичними процесами, що відбувалися в нашій державі, а з другого, — містять (згідно з рубрикатором) визначальні для кожного етапу втрати населення.

Характер втрат населення зведено до таких основних позицій: 1. Смерть на війні, фронтів втрати армії, померлі від поранення, санітарні втрати, втрати серед мирного населення. 2. Масові репресії з наступним висланням з України (політичні, економічні, соціальні причини). 3. Еміграція за кордон (вимушена, примусова, природна). Мотиви: політичні, воєнні, економічні, соціальні, релігійні, національні. 4. Масові розстріли, білий та червоний терор. 5. Смертність від голодоморів. 6. Виїзд з України в межах колишнього СРСР. 7. Масові виїзди з України на новобудови колишнього СРСР (плани індустріалізації), будова зруйнованих у Росії міст, об'єктів індустрії, освоєння цілинних земель, БАМ, Тюмень тощо. 8. Знищення заможного селянства, розкуркулення (ізоляція — ув'язнення, примусові заслання у віддалені райони Півночі, Сибір, Казахстан тощо). 9. Знищення еліти української нації (репресії проти інтелігенції, військових, пред-

ставників різних партій, масові розстріли, депортація, заслання за межі України, розправа з ієрархами церкви, від'їзд до Росії наукової та художньої інтелігенції тощо). 10. Евакуація під час другої світової війни населення, що не повернулось. 11. Спалені під час війни села України (по регіонах). 12. Каральні операції проти партизанів, підпільників, мирного населення. 13. Військові втрати УПА. 14. Відправка під час війни молоді з території окупованої України до Німеччини на примусові роботи, переміщені особи. 15. Військовополонені у таборах Західної Європи (знищені, залишились проживати за кордоном), депортація полонених-українців з фашистських таборів до радянських, заслання, спецпоселення (Крайня Північ, Далекий Схід, Сибір, Казахстан). 16. Великомасштабні операції по фізичному знищенню населення міст (Київ, Львів, Бердичів та ін.). 17. Смертність від голоду на окупованій території (1941—1943 рр.). 18. Втрати серед вихідців з України — учасників Європейського руху Опору. 19. Депортації народів з Криму, населення із Західної України, масові примусові переселення. 20. Втрати серед учасників національно-визвольного руху на західних землях України (ОУН). 21. Масова розправа з учасниками УПА та співчуваючими їй (контингент спецпоселенців). 22. Втрати серед українців — військовослужбовців під час служби в Збройних Силах СРСР у мирний час, у збройних міжнародних та національних конфліктах (Іспанія, Ангола, В'єтнам, Ефіопія, Куба, Йемен, Мозамбік, Сирія, Угорщина, Ліван, Алжир, Азербайджан, Карабах, Югославія тощо). 23. Втрати на війні в Афганістані. 24. Чорнобильське лихо 26.04.1986 р. 25. Переселення та міграційні процеси останніх років (виїзд за кордон, у межі СНД, військовослужбовців, чорнобильців на нове місце проживання). 26. Зміна державних кордонів України з втратою населення. 27. Втрати від недосконалих технологій, економічних катастроф; транспортні та виробничі втрати. 28. Природна смертність (за віком, від хвороб, дитяча смертність). 29. Ненароджені (зменшення природного приросту населення як наслідок голодоморів, масових репресій, розстрілів, соціальної політики тощо).

Далі в тексті характер втрат подається відповідно до вказаної нумерації.

Серед визначених нами історичних етапів, що дав значні втрати, спочатку подається 1914—1916 рр. — перша світова війна (на українських землях), для якої характерним є втрати під номерами 1, 3, 26, 28, 29. Його взято як початковий пункт відрахунку, згідно

з яким починається історія жакливого для України періоду — постійного нарощування напрямів втрат населення, які можуть призвести до глобальної національної катастрофи.

Другий етап — 1917—1920 рр. — становлення Української держави, визвольні змагання — № 1, 2, 3, 4, 26, 28, 29. Третій — з 1926 р. — початок індустріалізації — містить втрати під № 2, 3, 4, 6, 7, 28, 29. Четвертий етап (1927—1931 рр.) охоплює час насильницької колективізації сільського господарства — № 2, 3, 4, 6, 8, 9, 28, 29. П'ятий етап — голодомор 1932—1933 років — № 2, 3, 5, 6, 9, 28, 29. Шостий — 1934—1940 — розстріляне відродження — № 1, 2, 3, 4, 9, 22, 26, 28, 29.

Сьомий етап припадає на 1939—1940 рр., коли були приєднані західноукраїнські землі, Північна Буковина, Ізмаїльщина — № 1, 2, 3, 4, 9, 22, 26, 28, 29.

Другу світову війну виділено у восьмий етап (1941—1945 рр.), який характеризується втратами під № 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 28, 29.

Етап дев'ятий — це час відбудови народного господарства (1946—1953 рр.), де втрати визначаються за № 2, 5, 6, 7, 10, 12, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 29. Десятий етап (80-ті — 90-ті рр.) містить втрати під № 1, 3, 6, 7, 9, 19, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29. Умовно виділений одинадцятий етап, який за хронологією охоплює тільки один 1993 р. Дослідження втрат за один рік важливо через те, що такі дані мають значення для визначення тенденції інтенсифікації або затухання напрямків втрат населення і для вироблення прогнозування їх можливого розвитку.

Перелічені напрямки, по яких ішли втрати найбільш інтенсивно, досліджувалися досі побіжно, в контексті вивчення історії. Тому у нас і сьогодні відсутні дані стосовно конкретних втрат на певних етапах, не кажучи вже про просторові характеристики. Одним з основних джерел, що фіксують рух населення, є переписи. Вони містять відомості про чисельність, розміщення, склад населення за віком, статтю, національністю, рівнем освіти та ін. демографічними, етнічними й економічними показниками за станом на певну дату. Відомості ці необхідні для констатації природного руху населення, співставлення змін, що сталися у суспільстві через певний проміжок часу. Проте переписи, які відбувалися в СРСР, складалися так, що порівняти їх дані досить складно. За досліджуваний період переписи проходили в 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1989 роках. Одночасно проводилися переписи сільського та міського населення, промислові, фахові, регіональні тощо. Так, перепис 1937 р., що зафіксував жак-

ліві наслідки голодомору 1932—1933 рр., було визнано «дефектним», а його документи, зокрема переписні листи, були знищені¹.

Не викликає довіри і перепис 1939 р., який мав суперсекретну частину — про наявність спецконтингенту (ув'язнених, «вихованців колоній НКВС», трудопоселенців, трудокомунарів, спецпоселенців, «вихователів» тощо), що переписувався «в особливому порядку», нараховував 3 млн. 738 тис. чол.² Через це порівнювати дані переписів у регіоні стає неможливим. Отже, при дослідженні руху населення необхідно опиратися не тільки на дані переписів, а й на відомчу статистику, зокрема армійську, відомості статистичних органів, облік ЗАГСів тощо.

Особливим напрямком втрат населення стала у ХХ ст. еміграція українців за кордон. Згідно з дослідженнями Ф. Заставного³ до першої світової війни із Західної України (без Волині) за кордон виїхали 700—800 тис. чол. На початку 1921 р. чисельність українських емігрантів у західноєвропейських країнах досягла майже 100 тис. чол. У 1926—1930 рр. за кордон виїхали 148 тис. українців, протягом 1931—1938 рр. — тільки 45 тис. чол. 300 тис. чол. залишилися емігрантами з числа вивезених більш як 2 млн. чол. молоді на примусову роботу до Німеччини. Тільки протягом 7 місяців 1990 р. за кордон з України виїхали 130 тис. чол. Інтенсивність виїзду населення з України за кордон визначається насамперед соціально-економічними і політичними передумовами. Саме тому вчені виділяють три хвилі еміграційного руху, кожний з яких вимагає ретельного вивчення. Опубліковані дані на сьогодні дуже різняться між собою цифрами⁴.

Втрати населення під час другої світової війни в Україні у різних джерелах названо інші. Вони коливаються від 6,1 млн. чол. до 8—9 млн. чол. У тому числі, вважають, що вбито, замучено і розстріляно цивільного населення близько 3,89 млн. чол. Втрати серед військовополонених становлять 1,37 млн. чол., вивезено до Німеччини — 2,25 млн. У Криму знищено 135,2 тис. громадян і військовополонених; 85,5 тис. чол. вивезено до Німеччини. В Закарпатті вбито 114,9 тис. чол., вивезено в Німеччину 70,9 тис. чол.⁵ Загальну цифру втрат під час війни у 8 млн. чол. підтверджують також розрахунки В. Кубійовича⁶.

На користь вірогідності даної цифри свідчать і нещодавно опубліковані матеріали з підрахунками фронтових втрат⁷, де загальна їх кількість наводиться по СРСР близько 50 млн. чол. Сюди включено і кількість загиблих.

Взагалі всі військові втрати живої сили були заборонені для публікацій. Вирахувати втрати військовослужбовців-українців під час воєн, збройних конфліктів у світі (ми їх нарахували 21 — важливе завдання науковців. Перші публікації, здійснені в цьому напрямку, дадуть можливість встановити втрати по роках⁸.

Значні кількісні показники втрат населення дають міграційні процеси. Сучасна міграційна ситуація в країні продовжує залишатися складною проблемою, повною протиріч. За останні роки виявився ряд гострих міграційних проблем, що мають як внутрішньо-, так і зовнішньополітичне значення. Кількість емігрантів щороку зростає. За кордон виїждять з України власне українці, етнічні німці, греки, болгари, євреї. В економічно розвинуті країни їде творча українська інтелігенція, кваліфіковані кадри. Серед 105 тис. німців, які виїхали до Німеччини на 1989 р., була значна частка українських німців або тих, що походили з України⁹.

Сучасні міграційні процеси вимагають комплексної оцінки. Можна стверджувати, що їх хвилі в межах колишнього СРСР — це відгуки непродуманих різного роду українських рішень. Досить порівняти дані міграційного приросту населення України по п'ятирічках, як стає очевидним його негативний баланс: 1976—1980 рр. — мінус 31 тис. чол.; 1981—1985 рр. — мінус 33 тис.; а наступні 1986—1988 рр. — дали стрибок у плюс 165 тис. чол.¹⁰ Дослідження втрат міграційного напрямку дасть загальну картину тенденції їх інтенсифікації або послаблення у певні періоди в Україні, допоможе чітко визначити особливості зростання відтоку населення.

Останнім часом з'явилися статті, що порушують окремі аспекти досліджуваної нами проблеми, зокрема про кількість депортованих з різних регіонів України. Так, М. Ф. Бугай початок депортації німців з України відносить до 1937 р. Однак ми маємо відомості про відселення 15 тис. сімей німців з Волині в 1933 р. до Казахстану. Операція по переселенню інтенсифікувалась у 1941—1942 рр. Так, у жовтні 1941 р. із Сталінської області відправлено на спецпоселення 28743 чол., з Одеської і Дніпропетровської областей до Алтайського краю переселено в 1941—1942 рр. 9200 громадян німецької національності, з Харківської — до Казахської РСР — 1500, а з Криму в той час — 65 тис. чол.¹¹ Про загальну цифру депортованих з України протягом тривалого часу — з 20-х по 50-ті роки — сьогодні сказати просто неможливо. Відомі поки окремі з її складових. Так, на 1954 р. спецпоселенців з Криму значилося 202464 чол. (з них 165,5 тис. становили татари); 173714 «оунівців», а

з невизначеного чітко географічно «чорноморського узбережжя» — 56262 тис. чол. (з них 38973 — греки); із західних областей УРСР (вислані у 1940—1941 рр. — 5189 чол.; «куркулі» із Західної України, вислані у 1951 р. — 2610 чол. Скільки українських німців було у загальному контингенті спецпоселенців-німців (224931 чол.) — визначити зараз важко.

Після визволення України на спецпоселення відправлено «фольксдойчей» і т. зв. «німецьких пособників», кількість їх також остаточно не встановлена. Оскільки питання про депортацію окремих нацменшин з України комплексно не вивчалось, то загальної цифри зменшення їх серед українського населення назвати поки неможливо.

Згідно з дослідженням В. Земскова¹² на 1.01.1954 р. на обліку стояло 2720072 спецпоселенців. Контингент спецпоселень, що виникли у кінці 20-х років, постійно розширювався за рахунок припливу засуджених через надумані звинувачення (т. зв. бандо-пособники і члени їх сімей, «народи-зрадники» та ін.). Зараз досить важко підрахувати скільки серед них було з України. наявність в архівах колекцій документів щодо спецпоселенців з різних областей України і за різні часи виселення дасть змогу визначити конкретні цифри втрат населення по всіх параметрах, оскільки звинувачення велось за різними статтями (агентура іноземних розвідок, учасники антирадянських та націоналістичних організацій, зрадники батьківщини, куркулі, оунівці тощо).

Суті історичної картографії в її сучасному розумінні відповідає системне картографування соціально-економічних і природних комплексів та їх компонентів. При цьому ці комплекси картографуються як цілісні взаємопов'язані системи і підсистеми різної просторової та часової розмірності й ієрархічного рівня.

Системне картографування, як новий ступінь у прогресі історичної картографії, є природним розвитком комплексного картографування, заснованого на принципах багатостороннього, цілісного, динамічного відображення історичних процесів і подій.

Історична картографія знаходить успішне використання під час вирішення багатьох наукових і практичних проблем, пов'язаних з історичною тематикою. Саме системна організація історичного картографування повинна становити основу для взаємної координації різних установ, що займаються конкретними питаннями, в даному випадку, людськими втратами в Україні протягом ХХ ст., для формування взаємодіючого фонду

цифрової інформації, що дозволяє виготовлення і використання спеціальних карт з цієї проблеми.

Історико-картографічне дослідження включає кілька етапів, а саме: постановку завдання, підготовку до дослідження, інтерпретацію (складання карт, атласів). Використання системної методики правомірне при вивченні людських втрат населення. Для цього систему людських втрат розіб'ємо на кілька підсистем (або блоків), які будуть розглядатися і окремо і в сукупності, взаємодіючи між собою. Можна виділити сім рівнозначних блоків, кожний з яких має різне спрямування:

I. Воєнні втрати.

II. Голодомори, акції, що спричинили смерть.

III. Соціальні катастрофи.

IV. Заслання, ізоляція.

V. Переміщення населення.

VI. Природна смертність.

VII. Зміни АТП з втратою територій і населення.

У кожній підсистемі перелічуємо характер втрат, але це зовсім не означає, що їх кількість відповідає кількості карт. Характер втрат українського народу за радянського часу є показниками картографування, які можуть бути об'єднані по кілька позицій на одній карті (напр., втрати в партизанських загонах і втрати УПА, ОУН), а така тема, як смерть військово-службовців у збройних міжнародних конфліктах заслуговує бути виділеною на окремій карті, де ці втрати відображаються на одній політичній карті світу, за місцем їх перебігу і часом.

При розгляді блоку «соціальні катастрофи» на особливу увагу заслуговує тема «Чорнобиль». На карті з кількісним показником смертей, що сталися 26.04.1986 р., слід показати райони, з яких виселені люди, а також смертність протягом семи років, як наслідок аварії на атомній станції. Це показник смертей не тільки з числа виселеного контингенту, а й взагалі різкого підвищення смертності в Україні завдяки радіаційному забрудненню повітря, ґрунтів, води.

За останні два роки різко збільшилася тенденція до переміщення населення в СНД, еміграція за кордон, повернення в Україну з інших регіонів. Кожна така тема заслуговує на увагу.

Що стосується показників картографування, людських втрат, то всі вони повинні мати кількісний характер і відповідати на питання: скільки жертв (число), коли (час), де (місце, регіони, табори, спецпоселення), звідки і куди йшло переміщення

населення, які регіони, землі втрачені разом з населенням. Карти повинні обов'язково супроводжуватися текстами, які пояснюють політичні, воєнні, соціальні, природні причини, що призводили до людських втрат.

Система подібних карт вперше відобразить загальну кількість людських втрат протягом століття, їх характер та місце події. Співставлення в просторі кількісних показників, накопичених по окремих районах, державах виправдовує як запровадження картографічного методу, так і необхідність вирішувати проблему людських втрат у координації з багатьма дослідницькими колективами й установами. За своєю суттю ці карти не складні, але їх багато, що вимагає значного обсягу картографічних робіт і підрахунків. У сучасних умовах використання комп'ютера може забезпечити автоматизацію картографічного виробництва і прискорення обробки первинних даних.

Згідно з результатами, виголошеними на Міжнародній конференції «Демографічна ситуація в Україні», яку організувала наприкінці жовтня 1993 р. Комісія Верховної Ради України з питань здоров'я людини, сьогодні в країні динаміка відтворення населення викликає серйозне занепокоєння. Розрахунки демографів, які базуються на методах демографічної екстраполяції, передбачають, що корінне населення може вимерти в Україні до кінця ХХІ ст. Так, статистика свідчить про те, що смертність постійно зростає (1988 р. — 600044 чол.; 1989 р. — 600950 чол.; 1990 р. — 629602 чол.; 1991 р. — 669960 чол.; 1992 р. — 697110 чол.) а народжуваність катастрофічно падає (1988 р. — 744364 чол.; 1989 р. — 692076 чол.; 1990 р. — 657202 чол.; 1991 р. — 636151 чол.; 1992 р. — 596785 чол. Наведені цифри свідчать про тенденцію різкого падіння природного приросту населення. За останні роки в наявності негативний баланс, який у 1992 р. становив понад 100 тис. чол.

Одночасно спостерігається приплив у межі України неукраїнців, мешканців країн, які мають свою державність (1991 р. — 148,4 тис., 1992 р. — 228,1 тис.)¹³. Це — свідчення розмивання етносу.

Дослідження людських втрат України — не суто академічна тема, а така, що примусить переглянути наші погляди на цілі історичні періоди, заставить замислитись політиків, від яких залежить майбутнє нації.

ПРИМІТКИ

¹ Поляков Ю., Жиромская В., Киселев И. Полвека молчания (Всесоюз. перепись 1937 г.) // Социологические исследования. — 1990. — № 6. — С. 3—24; № 7. — С. 50—70.

- ² Социологические исследования.—1990.— № 8.— С. 48—50.
- ³ *Заставний Ф.* Українська діаспора.— Львів, 1991.— 119 с.
- ⁴ Зарубіжні українці. Довідник.—1991.— 252 с.
- ⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза.— К., 1975.— Т. 3.— С. 8.
- ⁶ *Кубійович В.* Зміни в стані населення Советської України в рр. 1927—1958 // Укр. збірник: Ін-т. вивчення СРСР.— Кн. 16.— Мюнхен, 1959.— С. 9—26.
- ⁷ *Максудов С.* О фронтовых потерях советской армии в годы второй мировой войны // Свободная мысль.—1993.— № 10.— С. 117—119; Правда.—1990.— 3 февр; Аргументы и факты.—1990.— № 3, 19; Правда.—1990.— 3 фев.
- ⁸ Гриф секретности снят: потери вооруженных сил СССР в военных, боевых действиях и военных конфликтах.— М., 1993.
- ⁹ Известия.—1990.— 8 янв.
- ¹⁰ Население СССР: Стат. ежегодник.— М., 1987.— С. 8—15, 40—54; *Рыбасовский Л.* Миграция населения: прогнозы, факторы, политика.— М., 1987.
- ¹¹ *Бугай М.* Депортація населення з України (30—50-ті роки) // Укр. іст. журн.—1990.— № 10.— С. 32—38.
- ¹² *Земсков В.* Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954—1960 гг.) // Социолог. исследования.—1991.— № 1.— С. 5.
- ¹³ Киевский вестник.—1993.— 28 окт.

Анатолій Морозов

(д. і. н., Черкаський педагогічний інститут)

ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРОДОВОЛЬНОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ

Нечувани масштаби трагедії 1933 р., її катастрофічні наслідки зобов'язують до особливо уважного аналізу всієї сукупності подій і процесів, що передували голодомору. Невиліковний біль тих страшних подій, їх величезний емоційний вплив на історичну пам'ять та суспільну свідомість не повинен вести до спрощеного трактування його причин. Їх коріння значно глибше, ніж одномоментна політична помста правлячої еліти чи спонтанний акт жорстокості

диктатора щодо народу, який не бажав покійно надівати уготоване йому ярмо.

Певне зміцнення на середину 20-х років як внутрішнього положення країни, так і її міжнародного становища не мало надійного довготривалого підґрунтя. Рівень життя основної маси населення — селянства, а також чисельного прошарку міських службовців, був значно нижчим, ніж у дореволюційний час. Про це яскраво свідчать дані про застосування (на кінець 1925 — року найбільш ліберальної щодо селянства політики) карних та адміністративних санкцій до селянських господарств, які не мали чим сплатити податок. Так, на 15 листопада 1925 р. на Полтавщині було описане майно і стягнуто за рахунок продажу певної його частини податок майже у 17 тис. селянських господарств. На території Чернігівської губернії, окрім опису та вилучення частини майна у 7 тис. господарств, за невчасну сплату сільськогосподарського податку 130 господарств було притягнуто до карної відповідальності. Та навіть ці заходи було визнано занадто м'якими. Про це свідчить той факт, що за невчасне стягнення податку до карної відповідальності було притягнуто й 96 працівників адміністративного апарату¹.

Переконливим доказом обтяжливості сільгосподатку, його негативної дії на економічне становище селянських господарств є повідомлення начальника таємно-інформаційного відділу ДПУ України Карлсона секретарю ЦК КП(б)У Квірінгу від 14 листопада 1924 р. У ньому цитується немало витягів з перлюстрованих листів селян Волині. Додамо, що з огляду на можливі політичні ускладнення, ще не зміцнілі кордони, в прикордонних місцевостях фіскальний тиск на селянство був дещо м'якший. В одному з листів селяни скаржились: «Вимагають податок, і нічим віддати, бо неврожай, а продати що-небудь, то дешево. На твоє червоноармійське посвідчення не звертають уваги». Або не менш красномовне: «Сільгосподаток качають нещадно, грошей нема — беруть коней, коней нема — беруть корів і що не попаде. Арештовують, жити неможливо». Карлсон підкреслює, що таких листів багато. Є листи, в яких селяни пишуть, що залишилися геть голі й босі і нічим сплатити податок.

У Городницькому районі голова сільради зібрав неплатників, серед яких були і старики, й погнав їх у район за 40 верст у холодну ніч, не давши можливості, незважаючи на їх прохання, взяти хліба і теплий одяг. Під враженням такої картини селяни говорили: «Оце дасться впам'ятки надовго советська влада».

У Миропольському районі тієї ж Волинської губернії неплательників сільгосподатку посадили в камери до кримінальних злочинців, які їх били і тяжко над ними знущалися.

Як доповідав Карлсон, аналогічне становище спостерігалось і в Полтавській губернії. Він наводить чисельні нарікання полтавських селян та те, що «радянська влада, спираючись на свій низовий апарат, сільраду і фінагента, за якими ховає своє справжнє ставлення до селянства, а це ставлення видно з такого податку, як нинішній, що влада понизила ціни на хліб, щоб скористатись за рахунок селян, не рахуючись з їх потребами, розорюючи селянські господарства»².

Щоб сплатити сільгосподаток 1924 р., селянство нерідко змушене було вдаватися до продажу найнеобхіднішого одягу: кожухів, свиток, плахт, виготовленого для власних потреб полотна, сукна³. Це призвело до того, що в 1925 р., наприклад, значна частина Чернігівщини — Борзеньський та Плисківський райони Конотопської округи, Комарівський та Ічнянський Ніжинської округи, Ямпільський, Тулиголівський Новгород-Сіверської округи, Холменський, Сосницький, Менський, Чорнотіцький Сновської округи, Березнянський, Любечський, Ріпківський Чернігівської — загалом 14 районів були, наслідуючи вираз офіційних документів, «поражені бандитизмом»⁴. Практично це означало, що сільська місцевість залишалася малодоступною для фінагентів і приїжджих представників радянської влади. Йшлося про рішучу відмову селянства миритися з непомірними податками.

Жорстокий податковий тиск, необхідність за незначний проміжок часу від збирання врожаю до терміну сплати податку реалізувати значну частину виробленої продукції (в 1924/25 році, наприклад, селянське господарство повинне було вже на 1 вересня сплатити 25 % суми податку, а до 1 листопада — ще 50 %) вели до економічно необгрунтованої активності селянства, змушеного будь-що виручити готівку для сплати податку. Завдяки цьому на міських базарах мався широкий вибір порівняно дешевих для міського жителя сільськогосподарських продуктів. Це сприймалося ним не лише як позитивний побутовий фактор, але й як переконливий доказ заможності селянства, яке «не дорожитья», тому що має достатню кількість товарної продукції.

Нездатність до розумних політичних компромісів, жорстка ідеологічна зашореність робили неможливим використання традиційних для економіки царської Росії закордонних джерел фінансування промисловості. Нагромадження потрібних коштів необхід-

но було шукати в самій країні. Тому індустріалізація, інтенсивне фінансування промислового будівництва лягли новим тягарем на плечі селянства. Про це красномовно свідчать дані про різке збільшення грошових виплат державі українським селянством у 1926—1928 рр. Так, якщо в 1926/27 р. селянством було сплачено різних видів податків на суму 95 млн., то в 1927/28 р. — 164 млн. крб.⁵ Та для амбіційних планів кремлівських небожителів цього було замало. Було вирішено вдатись навіть до того, щоб розвалити стабільну грошову систему, якою ще вчора, і небезпідставно, пишалися. Інфляційні тенденції негайно набрали силу. Якщо в 1923/24 р. купівельна спроможність карбованця дорівнювала 50,5 коп. золотом, то в 1925/26 р. — 43 коп.⁶

Грошова одиниця почала швидко знецінюватися. Держава ж, встановивши фіксовані, так звані конвенційні, закупівельні ціни на зерно, намагалася ще глибше залізти в кишеню селянина. Якщо в 1925—1926 рр. розрив між ринковою і конвенційною ціною на хліб становив у середньому 25 %, то в 1927—1928 рр. — вже 100 %⁷. Щоб позбутися конкуренції приватних заготівельників, які купували хліб у зерновиробних районах по більш прийнятних для селянства цінах, державні органи ще з кінця 1925 р. почали широко вдаватися до адміністративного свавілля, затримуючи на залізничних станціях вагони із закупленим зерном. Уже через тиждень після початку «залізничного регулювання» хлібозаготівель на станціях півдня України стояло 370 невідправлених вагонів із зерном. На 1 січня 1926 р. їх кількість наближалась уже до тисячі⁸. Зрозуміло, що за цих умов приватні заготівельники змушені були згорнути діяльність.

Керуючись складною сумішшю з ідеологічних догм про провідне становище робітників у радянській державі і прагматичної потреби задовольняти їх першочергові потреби та зважаючи на те, що всякий прояв невдоволення «гегемона» не лише компроментував офіційну риторику, але й, враховуючи концентрацію робітництва, був для влади небезпечним, державні органи за умов наростаючого дисбалансу між товарною і грошовою масами все ширше почали вдаватись до різкого викривлення товаропостачання на користь міста. Форсування індустріалізації безперервно посилювало цю негативну тенденцію. Напередодні святкування 10-ї річниці Жовтневої революції воно взагалі набрало крайніх форм. Потреба наочно показати робітничому класу його «завоювання» у поєднанні з необхідністю будь-що забезпечити його прихильність підготували владу до інколи

майже повного припинення постачання в сільську місцевість найнеобхідніших селянству товарів.

З осені 1926 р. українське село починає відчувати наростаючий дефіцит промислових товарів широкого вжитку. За три перші квартали 1926/27 р. попит на вовняні тканини (тобто, в кінцевому підсумку, на теплий зимовий одяг) було забезпечено на 30 %⁹. Надзвичайно загострилася проблема взуття, особливо дошкульна для селянина, зважаючи на сільське бездоріжжя. Нівіть у великі села, де проживало 15—16 тис. жителів, шкіри на підошви завозились лише 15—16 кг¹⁰. На весь Сватівський район Старобільської округи було виділено лише 100 пудів підошовної шкіри¹¹. Не кращим чином задовольнявся й попит на вкрай необхідні селянину в домашньому господарстві дрібні металеві вироби¹².

Яким же чином влада реагувала на розвиток таких вкрай негативних економічних процесів? Посилювався знівсний адміністративний тиск на селянство з метою примусити його віддати зерно за півціни. З кінця 1927 р. тиск починає переростати у відвертий терор. У документах найвищих урядових інстанцій офіційна позиція сформульована настільки промовисто, що заслуговує на те, щоб навести її мовою оригіналу: «Ограничение платежеспособного спроса, состоявшее в усиленном изъятии свободных денежных излишков..., оказалось наиболее эффективным и дало благоприятные результаты, прежде всего на селе, как в смысле стимула к реализации хлебных излишков, так и в масштабе мобилизации средств, лежащих неиспользованными у населения»¹³.

Як саме органи влади «стимулювали» селянство до реалізації хлібних залишків та «мобілізували» його трудові заощадження, красномовно свідчать матеріали, що характеризують стан справ навесні 1928 р. у Мелітопольській округі. В селі Тихонівка Вознесенського району міцного середняка Атанова за недоплату 45 крб. позики занесли на «чорну дошку» і постановили... позбавити земельного наділу!

Ще більш красномовним є протокол загальних зборів Приморсько-Посадського земельного товариства від 2 квітня 1928 р. На сході були присутні всього 105 домогосподарів. Їх голосами було прийняте рішення про позбавлення земельних наділів 29 господарів через те, що останні, вже передплативши позикку, не погодилися негайно підписуватись ще й на додаткову позикку. По відношенню до трьох господарів було прийняте рішення про конфіскацію їх майна і виселення за межі України¹⁴.

В умових інфляції та гострого товарного голоду селянство змушене було шукати хоча б відносно прийнятних умов збуту. Єдиним можливим виходом зберегти господарство від економічного занепаду став продаж продукції за золоту монету, коштовності та подекуди, здебільш у прикордонних округах, за іноземну валюту. Попит на них вже з осені 1926 р. швидко виріс. У січні 1927 р. вартість золотої десятки становила 17—20 червоних карбованців, а долар піднявся до 2,5—2,7 червоних карбованців¹⁵.

Економвідділ ДПУ пильно стежив за цими явищами. Курс золота та валюти фіксувався по всіх головних районах зерновиробництва. Одночасно робилися спроби визначити обсяги можливих нагромаджень у населення золота, коштовностей, валюти.

Одним з визначальних моментів посиленої уваги ДПУ до обігу золота у сільській місцевості в Україні було широко розповсюджене серед вищого московського керівництва безпідставне твердження, що будімо за роки громадянської війни там осіла величезна кількість золота.

Слід підкреслити, що ринковий курс золота сприймався селянством як відверто невідповідний, дуже завищений. Однак воно змушене було йти на продаж за золото і валюту, оскільки це був хоч якийсь вихід із становища. Виручені кошти переважній більшості селян потрібні були не для нагромадження, а для забезпечення нормального перебігу виробничого процесу.

Однак як в урядових колах, так і серед досить широких верств міського населення утвердилася думка про непомірні кошти, які нібито накопичило селянство. Про це не можна забувати, аналізуючи процеси, що привели до злочинних рішень по вилученню в 1932 р. всіх продовольчих запасів у досить чітко окреслених місцевостях, а саме в традиційно більш заможних районах України, та одночасне відкриття навіть у глибинних сільських райцентрах раніше ніколи не бачених там «торгсинів», які в умовах голоду 1933 р. пропонували за золото найрізноманітніші продукти харчування, причому по досить таки помірних цінах.

ПРИМІТКИ

¹ ЦДАГО України.— Ф.1, оп.20, спр.2059, арк.60.

² Там же.— Оп.6, спр.55, арк.243.

³ Там же.— Оп.6, спр.56, арк.98.

⁴ Там же.— Оп.6, спр.56, арк.99.

⁵ Там же.— Оп.6, спр.135, арк.63.

⁶ Там же.— Оп.20, спр.2501, арк.11.

⁷ Там же.— Оп.6, спр.52, арк.68; оп.20, спр.2300, арк.64; спр.2301, арк.29,30; спр.2750, арк.16.

⁸ Там же.— Оп.6, спр.87, арк.3.

⁹ Там же.— Оп.6, спр.134, арк.56.

¹⁰ Там же.— Оп.20, спр.2769, арк.33.

¹¹ Там же.— Оп.20, спр.2769, арк.12.

¹² Там же.— Оп.6, спр.134, арк.56.

¹³ Там же.— Оп.6, спр.135, арк.63.

¹⁴ Там же.— Оп.6, спр.153, арк.18.

¹⁵ Там же.— Оп.20, спр.2511, арк.42.

Петро Панченко

(професор, Інститут історії України НАН України)

ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА І ПРОБЛЕМА ГОЛОДУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Сутність поняття тоталітарної держави в образі колишнього Союзу РСР полягає у всебічному, повному контролі над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Домінуючим чинником була центровладність. Національно-державні формування, що функціонували як республіки, мали формально-зовнішній характер. За цих обставин ігнорувалися норми права, нехтувалися закони. Вся повнота влади узурпувалася центром.

Тоталітарний державофеномен базувався на так званій революційній теорії, тональність і спрямування якій надав у своїх працях перший голова радянського уряду В. Ленін. Державовладники нового типу повторювали формулу тоталітарного володарства теоретика епохи італійського Відродження Нікколо Макіавеллі, сформульовану у праці «Цар» («Государь»), яку він присвятив своєму патрону Лоренцо де Медичі. В ній Макіавеллі писав, що володар повинен пристосовуватися до нових обставин, вживатися в них. При такому способі дій навіть посередній владник здатний був утримати владу¹. Він особливо підкреслював визначальну роль одноособовості владарювання, фетишизуючи володаря.

Простеження практичної діяльності єдиновладних керівників колишнього Союзу дає підстави говорити, що концептуально у своїх теоретичних працях, а також вияві прагматичної ролі вони діяли саме так, як це зафіксував у своєму творі Макіавеллі. Підтвердженнь цього достатньо. Пошлемося лише на один

приклад. В.І.Ленін 19 березня 1922 р., коли голод нещадно лютував у Поволжі, Україні, на Північному Кавказі, звернувся з листом до Молотова.

З властивим йому жорстким максималізмом і цинізмом Ленін писав: «Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найнещаднішою енергією і не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору... Нам, що б то не стало, необхідно провести вилучення церковних цінностей найбільш рішучим і швидким чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд у кілька сот мільйонів золотих карбованців (потрібно згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр)... Взяти в свої руки фонд у кілька сотень мільйонів золотих карбованців (а може бути, і в декілька мільярдів) ми повинні що б то не стало. А зробити це з успіхом можна тільки тепер. Всі міркування вказують на те, що пізніше зробити це нам не вдасться, бо ніякий інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечував нам співчуття цих мас, або, в крайньому випадку, забезпечив би нам нейтралізацію цих мас у тому розумінні, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці»².

Далі в листі йдеться про необхідність організації на з'їзді партії таємної наради всіх або майже всіх делегатів з цього приводу спільно з головними працівниками ДПУ, НКЮ і Ревтрибуналу. На нараді потрібно було провести таємне рішення з'їзду про те, що вилучення цінностей, особливо самих багатих лавр, монастирів і церков, повинно бути здійснене з неймовірною рішучістю і в найкоротший строк. Дається орієнтація на нещадне застосування необмежених репресивних акцій по відношенню до духовенства: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще»³.

Ми вдаємося до розширеного цитування свідомо, щоб читач якомога повільно уявив витоки тоталітарної природи влади в її цинічній позиції щодо свого годувальника — сільських трударів. Ці обставини в кінцевому рахунку віддзеркалювались у загибелі цілих верств селянства, зокрема України, передусім, під час таких соціальних потрясінь, як голод 1921—1922, 1932—1933, 1946—1947 рр. Особливістю тоталітаризму колишнього Союзу

РСР є те, що його по вертикалі зверху вниз пронизувала своєрідно уніфікована організаційна будова буквально всіх функціонуючих структур у суспільстві — так званий демократичний централізм. Природа тоталітаризму концептуально освячена дефініцією вказаного централізму. Водночас слід підкреслити, що фетишизована формула демократичного централізму перекочувала в усі державні, громадські, господарські інституції із статуту державної партії, де визначено його основні ознаки: виборність керівних органів знизу догори, періодична звітність їх перед низовою ланкою, сувора дисципліна підкорення меншості більшості і безумовна обов'язковість рішень вищих органів для нижчих⁴. Останній компонент був визначальним, йому належала домінанта в усіх колізіях стосунків центру з усіма функціонуючими ланками. Фетишизована формула так званого демократичного централізму з 20-х — початку 30-х років все активніше входила у практику всіх інституцій суспільства.

Осмислення дефініційного поняття «демократичний централізм» дозволяє зробити висновок, що такого симбіозного механізму в природі існувати не може. Хоча б тому, що круто узурпований тоталітарний централізм не залишає простору для вияву реальної демократії, не дає їй навіть самого скромного місця. Він — абсолютний антипод демократії. Узурпований централізм демократію в її прямому розумінні просто-напросто виключає, тому що відводить їй жорсткі межі, заорганізовані контури, дозволені центром критерії поняття демократизму. Все це спотворює суть демократії, вона стає абсолютно девальвованим поняттям, деформованою облудою, словесною лузгою. При такому становищі залишається місце тільки для централізму. Отже, не може бути мови про поєднання демократії з централізмом — воно об'єктивно неможливе.

Тоталітаризм понад 70 років гострим вістрям своїм незмінно був спрямований на українське селянство. Форми прояву його були цинічними і жорстокими. Назвемо найбільш характерні, що застосовувалися державою по відношенню до селян: частини надзвичайного призначення (ЧОН), спеціальні збройні продовольчі загони (продзагони), військові частини, які посилалися на ліквідацію бунтівних виступів селян, робітничі загони по викачці продовольства, буксирні бригади, уповноважені райпарткомів та райвиконкомів, уповноважені ДПУ, спеціальні уповноважені з наданими надзвичайними, поза законом, правами (спецуповноважені), уповноважені надзвичайних місцевих орга-

нів заготівель (уповмісцевзаги), партторги, депутатські пости, пости РСІ, партійно-кандидатсько-депутатські пости тощо.

Застосування цих форм у діяльності держави було проявом крутої командності, найжорстокішого тоталітаризму. Стосовно селянства України постійно діяв принцип відвертого, нічим не прихованого грабунку, що досяг трагічних для народу масштабів у 1932—1933 рр.

Ще з лихоліття громадянської війни кремлівські вожді вважали нащадків запорізького козацтва найлютішими ворогами соціалістичної революції. Цього було достатньо, щоб віднести українство до найзапекліших противників радянського соціалістичних перетворень на селі. І в цьому відношенні початок 30-х років став справжнім мракобиссям. Письменник Олекса Мусієнко, голова Координаційної ради фонду «Мартиролог України» пише: «Початок 1933 року збігся з початком апогею не знаного історією людської цивілізації апокаліпсичного, заздалегідь спланованого і злочинно здійсненого кровожерним Кремлем масового голодомору в регіонах з українським етносом. Після тотальних осінніх та зимових хлібозаготівель, коли так звані буксирні бригади, за словами патентованого ката України Павла Постишева, з кров'ю, до останньої крихти вигрібали в населення їстівні запаси, після суцільної облоги кордонів республіки спецвійськами в “краю тихім, в краю милім” почалася поголовна смертність сільської людності».

Жахливі діяння освячувалися не менш виразними в цьому відношенні політичними лозунгами та закликами, цинічними, жорстоко варварськими: «Смерть саботажникам хлібозаготівель!», «Смерть куркулям!», «Смерть куркульським поплічникам!», «Смерть підкуркульникам!», «Смерть зрадникам колгоспів!», «Смерть антиколгоспним елементам!», «Долой куркульську сволочь!», «Смерть тормозящим соцперестройку села!», «Долой вредителей колхозов!», «Вредителей новой жизни — к ответу!», «Долой вредителей соцпреобразований села!», «Долгой затаившихся врагов новой жизни!» тощо. Як показала виставка в Українському домі, присвячена міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (вересень 1993 р.), вони рясніли в документах, що засвідчували про ортодоксально негативістську нюансировку політичної роботи серед населення республіки на початку 30-х років. Лозунги густо тіснилися на шпальтах місцевих газет, закликах на офіційних зібраннях.

Такими й аналогічними лозунгами центр неухильно супроводжував необхідний «підігрів» позаправових акцій проти українського селянства цілих армій активістів, які діяли на селі за директивами зверху. Антиселянським урядовим акціям надавали галасливої тональності центральні та республіканські газети, передусім така «загальноновизнана центральна трибуна», як «Правда». Вона не завдавала собі клопоту глибоким аналізом, правдивим висвітленням подій, а в «революційному пориві» визначила для себе кредо — максималізм у спрямуванні лозунгів, постійна дезінформація читачів.

Так, у 1922 р. газета без тіні сорому писала (стаття «Поволжя, голод і наші вороги»): «Даремно думають вони (тобто вороги. — П. П.), що у нас загальна катастрофа. Нульовий врожай у Поволжі компенсує прекрасний врожай на Україні»⁵. Що й казати, «відкриття» справді гідне центрального газетного видання.

Ось такий всупереч реальним обставинам зухвало звернений максималізм дезінформації домінував в офіційних керівних кабінетах управлінців державою у Москві.

Уряд України в 1921 і в 1922 рр. у зв'язку з лютоючим у більш ніж шести губерніях голодом неодноразово звертався до центру з проханням зняти з республіки поставки зерна Росії, хоч уже тоді обов'язковість поставок зерна, передбачених державним планом, ставилася в одну площину з вірністю радянській владі. Потрібного реагування на ці прохання не відбулося, вони залишилися поза увагою уряду держави. Тільки на другий рік голоду, у червні 1922 р. Москва, нарешті, зважила на ті домагання, підтримала прохання українського уряду і «великодушно» дозволила Україні використати свої ж наявні зернові ресурси для допомоги сільському населенню голодуючих губерній Півдня. Це, безперечно, значною мірою сприяло підтримці селянства, яке страждало від голоду. Як і в багатьох подібних обставинах, поступка центру представлялася як величезне благодіяння для народу, хоча йшлося про зернові ресурси самого селянства України.

Такого роду політика мала місце і в роки голодомору початку 30-х р. Україну волею центру найрішуче позбавляли продуктів харчування. Їх нещадно вилучали в українського селянства і продавали на європейському ринку. Селянство ж приречувалося свідомо на голод.

Децю подібне становище мало місце і в 1946—1947 рр., коли голод душив селянство цілого ряду областей Півдня та інших

регіонів республіки. Голодну скруту терпіло населення Одеської, Ізмаїльської, Миколаївської, Кіровоградської та інших областей. Незважаючи на це, за вказівками центру зерно з України постачалося багатьом країнам Європи, зокрема Польщі. Все це здійснювалося під лозунгом братерської підтримки та інтернаціонального обов'язку. Перед своїм народом обов'язку, виявляється, не існувало, а перед благополучними щодо хлібного забезпечення сусідами він був піднятий на найвищий рівень.

Всебічний розвиток історичної свідомості в умовах незалежної України дослідники підносять на якісно новий щабель. Компенсуючи прогалини в історичній науці реагуванням на численні докори щодо замовчування страждальної долі українства в голодоліття, вони намагаються відтворити якомога повніше реальності тих подій.

ПРИМІТКИ

¹ Див: *Макиавелли Николо*. Государь.— М., 1990.— С. 4—5.

² Письмо В. М. Молотову для членів Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // *Известия ЦК КПСС*.— 1990.— № 4.— С. 191.

³ Там же.— С. 192—193.

⁴ Див: *Устав Коммунистической партии Советского Союза*.— М., 1971.— С. 43—44.

⁵ Профспілкува газета.— 1991.— № 27 (53).

Степан Горошко

(к. і. н., Жашків)

ГОЛОД ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ ПРОТИ СЕЛЯН

Ще у 1988 р. міжнародна комісія по розслідуванню голоду 1932—1933 рр. в Україні звернулася до голови Ради міністрів СРСР з проханням надати їй можливість ознайомитися з відповідними архівними документами. М. І. Рижков не удостоїв комісію відповіддю. Не дивно, що, підбиваючи підсумки своєї роботи, вона поставила на перше місце не архівні документи, а свідчення тих, хто пережив голодомор¹. Тому за еордоном і вдома чимало дослідників і публіцистів були переконані, що винні в цьому злочині перед народом слідів не залишили.

Після ближчого знайомства з фондами архіву колишнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України цю думку

доведеться облішити. Частина з них уже опублікована у збірнику «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990.—605 с.). Ще одна збірка документів «Колективізація і голод на Україні. 1929—1933 рр.» вийшла в світ у 1992 р. Аналізуючи трагічні події, історики все частіше звертаються до архівних документів². Використані вони і в книзі-меморіалі, яку впорядкували лауреати Шевченківської премії Лідія Коваленко і Володимир Маняк³. Але чимало документів ще чекають на дослідників. Ті ж, які вже прочитані ними, незаперечно свідчать проти тогочасних керівників партії і держави, всієї тоталітарної системи в цілому.

Архівні матеріали значно розширюють наші уявлення про причини, характер, хід і наслідки голодомору, дають можливість глибше простежити ті катастрофічні зміни, що сталися у соціально-економічному житті та масовій психології українського селянства в результаті жорстоких заходів, вжитих державою.

Звісно, голод не був самоціллю. Він стався в результаті вилучення коштів, необхідних для індустріалізації. Сталін відверто говорив, що з селян треба зтягнути «нещо вроді дани». Але збирати данину з індустріальних господарств було важко. Ненадійний хлібозаготівельний механізм не задовольняв ні партію, ні її вождя. Їм був потрібний ефективний і безвідмовний спосіб пограбування селян. Таким способом, за їх задумом могли бути колгоспи. Їх і створили в ході всеосяжної форсованої колективізації. Поспішна колективізація дезорганізувала сільське господарство, вбила почуття господаря. До цього ж вели розкуркулення і тотальні хлібозаготівлі. Все це разом взяте й привело до голоду.

Голод, хоч як це не дивно, став засобом зміцнення колгоспно-радгоспного ладу. В такий жорстокий спосіб у масовій свідомості селян, які вижили, надали нові цінності, «переробили» їх у солдат соціалістичної армії праці, зігнавши у колгоспи.

Окрім того, завдали удару «світовому імперіалізму», наближали світову революцію. Сталін не випадково наполягав на експорті хліба саме в той час, коли країни Заходу переживали економічну кризу. З точки зору тверезомислячого господаря, безглуздо продавати хліб за кордон по низьких цінах, коли його бракує у своїй господі. Краще його купувати, що й пропонував М.І.Бухарін. Та його пропозиції були відкинуті. Адже імпорт хліба міг послабити кризу, а експорт, навпаки, — поглиблював її. Криза погіршувала становище трудящих мас, а отже, викликала невдоволення, наближувала революцію.

Сталін про селян не турбувався. З його точки зору, цей клас був позбавлений майбутнього. Його потрібно і можна було винищити. Тож не дивно, що проголосили: «Знищити куркульство як клас». Все стане зрозумілішим, якщо замінимо слово «куркульство» словом «селянство».

Дехто може заперечити, що після голоду селянство залишилося. Це не зовсім так. Залишилося колгоспне селянство. Зруйнувавши стару суспільну структуру, створили нову, зовсім іншу. По-новому організовану, з новою масовою психологією. Голод, який, за словами Ф. Енгельса, — «прискорює розклад старої комуністичної селянської общини, збагачення сільських лихварів, перетворення їх у крупних землевласників і взагалі перехід земельних володінь дворянства та селян в руки нової буржуазії»⁴, був використаний для досягнення протилежної мети. Він став політичним скальпелем у руках Сталіна, за допомогою якого препарували село, його зв'язки і свідомість. Експериментатори частково вгомонилися лише тоді, коли досягли своєї політичної мети.

Отже, перманентний голод, що панував в Україні протягом кількох років, був зумисним і служив засобом для досягнення певних політичних цілей. Використовуючи поняття, запропоноване зарубіжними політологами, можна кваліфікувати його як «соціцид»⁵.

Про те, що саме з цією метою влаштовувався голодомор 1932—1933 рр., засвідчує його порівняння з майже невідомим недородом 1928—1929 рр., що охопив Дніпропетровську і ряд інших південних округ України. Для того, щоб порятувати 3 млн. 108 тис. чоловік з 76 недородних районів, урядова комісія, очолювана наркомземом Шліхтером, виділила харчову і фуражну допомогу на 23,5 млн. крб.⁶ Комісії в округах пильно стежили за тим, щоб, починаючи з листопада, постачання населення борошном було постійним. А тому «населення, — як зазначено у підсумковому документі комісії, — особливо бідняцька частина, цілком задоволена харчуванням...»⁷ і далі: «Смертних випадків на ґрунті недоїдання не було»⁸.

Трапилося так не тому, що Шліхтер був гуманніший (хоч і це, напевне, мало місце, бо інакше чому б було його звільнити із займаної посади напередодні «великого перелому»), а тому, що не «визріли» належні умови. Держава, партія, вождь і його оточення ще не були підготовлені до рішучого наступу на селянство. Тому й не використали «сприятливі» природні обставини. Коли ж належні політичні умови визріли, то над

природними навіть не задумувалися. Досліджувані документи дають право зробити висновок, що держава мала досвід подолання недороду. Якщо вона ним не скористалася у 1932—1933 рр., то зробила це зумисне.

Спробуємо підтвердити це рядом документів з колишнього партійного архіву. Їх можна поділити на три групи: перша — документи ДПУ, друга — державних установ і партійних комітетів, третя — особисті листи і записки.

Спочатку розглянемо документи першої групи. Вони відрізняються акуратністю, точністю, скрупульозністю. Позбавлені будь-яких емоцій, сухо, коротко і точно оперативники доповідають про побачене і вивідане. Їхні звіти акуратно записуються, а потім ще й перевіряються. І от уже на стіл голови ДПУ В. А. Балицького лягає не лише доповідна записка, а й розгорнута таблиця, де вказано кількість вражених голодом районів і населених пунктів Харківської, Київської та інших областей. Підраховували кількість голодуючих дорослих і дітей, опухлих, померлих, випадків людоежерства та трупожерства, навіть вивели динаміку смертності по місяцях. Ось дані, зібрані по 42 районах Київської області, які, як свідчить примітка, менші від даних районних партійних комітетів. За цими даними, на Київщині весною 1933 р. голодувало 205,8 тис., померло 12,8 тис. чоловік, трапилося 72 випадки людоежерства і 65 трупожерства⁹. Найбільше постраждали Золотоноський, Уманський, Чигиринський, Черкаський райони. Дані по Уманщині підтверджує повідомлення, надіслане секретарем райкому партії Геращенко, яке свідчить, що в 29 селах голодувало 6411 і в місті — 775 чоловік¹⁰.

Вражає абсолютна безпристрасність документів ДПУ. З холодним серцем велися спостереження і безтрепетними руками записувалося: «Смерть від голоду підтверджується, в окремих випадках, актами медичного розтину трупів, причому, акти констатують, окрім виснаження і опухання, ще абсолютну відсутність харчів і навіть рідини в шлунку, тонких кишках і сечовому міхурі, але — в основному смерть від голоду підтверджується свідченням тих, хто залишився живим і знаходиться у бажкому стані»¹¹.

Деякі повідомлення нагадують оперативні зведення з фронту. Оперативник повідомляє, що село Чепіжки на Харківщині «перетворилося у пустелю. Як вдень, так і ввечері ніякого шуму не чути, ранками диму з труб не видно»¹². Це ж треба спокійно сидіти на краю села і дивитися, як воно конає!

Статистики і статисти в жахливім театрі смерті не забували повідомити і про харчування селян. Виявляється, що в Драбівському районі населення сіл вживало рогіз, а в багатьох районах Харківщини основним продуктом харчування стали «різні покидьки, полова, насіння бур'янів і тому подібне»¹³. У деяких районах продуктом харчування стало м'ясо загиблих тварин. В одному з оперативних повідомлень розповідається, як озвірілі люди накинулися на трупи двох коней і за п'ять хвилин розрубали їх на шматки, які тут же порозтягали. «Особлива папка» ДПУ поповнювалася не лише за рахунок зорових спостережень. Служивий заходив у хату приречених, дивився на закривавлене личко семирічного хлопчика і запитав: «Звідки кров?» З дитячою безпосередністю, показуючи шматок протухлого м'яса загиблої коняки, виритої із скотомогильника, хлопчик відповідав: «смажили кобилу».

У зведеннях проривається невдоволення тим, що сільради несвоєчасно звітують, бо не вистачає бланків для реєстрації, що «бригади сільських Рад, збираючи трупи, не ховають їх по одному, а копають спільні ями, куди звозять від 10 до 15 трупів... В деяких селах мертві знаходяться в домівках по кілька днів», а також тим, що скидали тіла в криниці, льохи, закопували прямо в хаті і на городі.

Докучали ДПУ трупи жебраків і бездомних на вулицях міст. Так, у Києві у січні підбрали на вулицях 400 померлих, у лютому — 518, а за десять днів березня — 249¹⁴. За даними начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР Кацнельсона, «бездомний, безпритульний і жебракуючий елемент» затопив столицю. Якщо в січні — лютому їх було 645, то у травні аж 11402 чоловік¹⁵.

Менші міста та містечка, такі як Житомир, Умань, Бердичів, теж були переповнені безпритульними. Навіть маленький і поетичний Миргород став не тим. 300 голодуючих дітей блукало його вулицями і жебракували¹⁶. І не лише малосвідомі колгоспники, чи ще менше свідомі одноосібники, а й активісти залишали своїх дітей у містах напризволяще. Кандидат партії Пандін із с. Староверовка Олексіївського району відвіз своїх двох дітей до Харкова і там покинув...¹⁷

Ще до одного об'єкта проявляло стриманий інтерес охоронне відділення. Його цікавило становище сімей червоноармійців, колишніх червоних партизан. Та й тут вони обмежувалися переліком фактів. В Ізюмському районі: «194 червоноармійські

сім'ї буквально голодує»¹⁸. Карлівський район: «Серед партизан на ґрунті продовольчих труднощів зафіксовано масові негативні політичні настрої, явно антирадянського характеру»¹⁹. Драбівський район: «Трапляється чимало випадків опухання і смертності серед зразкових колгоспників і колишніх червоних партизан. У колгоспника Барвета, в якого два сини у Червоній армії і який у 1932 р. виробив 800 трудоднів, вся сім'я лежить опухла. Таких випадків кілька»²⁰. Новосанжарський район: «Зареєстровано до п'яти сімей червоноармійців, що померли від недоїдання»²¹. Яготинський район: «Вимерла вся сім'я червоноармійця військ ОДПУ Сухенка»²². Опішнянський район: «В селі Ломаки від голоду помер колгоспник — батько політрука...»²³

Іноколи батьки, надіючись на своїх синів, які служили в армії, писали їм розпачливі листи. «Ми з голоду пухнемо, і ніхто про нас не турбується. Нехай командир і політрук прочитають цього листа і визнають, як сім'я червоноармійця постачається. Ми помираємо з голоду...»²⁴

Можна лише здогадуватися, як такі листи впливали на бойовий дух Червоної армії.

Політпрацівників турбував настрій людей, вони прагнули дати аналіз побаченого і по-своєму тлумачили події. Та турбував їх не сам по собі голод, а те, що виснаження на ґрунті голоду і смертність (у зоні діяльності 15 МТС Київщини померло 6 тис. чоловік), «безсумнівно, створюють загрозу своєчасному збиранню врожаю», «призведуть, — як зазначали в постанові бюро Тетіївського райкому партії (Київська область), — до зриву робіт по збиранню сіна, оранки на пар та підготовки до збиральної кампанії»²⁵.

Турбувалися не про людей, а про роботу. Так, начальник політвідділу МТС ім. Петровського Кам'янського району, що на Черкащині, панікував: «Хліба не буде кому збирати... Народ отупів, абсолютно ні на смертність, на на людоджерство не реагує». Його колега з Виноградської МТС Лисянського району бідкався, що в с. Босівці за травень померло 126 чоловік, у тому числі від 20 до 45 років — 70 чоловік. «Така висока смертність, — пише він, — створює велику загрозу. недостатчі робочої сили для збирання врожаю і обробітку цукрових буряків. Вже тепер зафіксовані випадки, коли не вистачало їздових, бо частина з них опухла і хвора. Трапляються випадки, коли колгоспники приходять на поле, а додому їх відвозять, оскільки вони впали під час роботи від виснаження»²⁶.

З Павлоградського району зверталися до грізного секретаря Дніпропетровського обкому М. Хатаєвича і повідомляли, що до нового врожаю колгоспники не будуть працездатні, а в гіршому разі вимруть. А із Золотоноського райпарткому подали записку Л. Кагановичу і П. Постишеву, в якій переконували «вождів», що для проведення сільськогосподарських робіт потрібно робочої сили 11220 чоловік, а лише за 25 днів червня, за неповними даними, померло 2238 чоловік²⁷.

Начальник політсектора МТС Київської області у середині червня писав до Кагановича і Косіора, а на початку липня до Сталіна і Постишева і застерігав: «Якщо не надамо допомоги, то за два тижні по області втратимо 100—120 тис. чоловік робочої сили»²⁸. Розумів, що не можна втрачати робочої сили, і генеральний секретар ЦК КП(б)У Косіор²⁹. Він бідкався, як свідчать очевидці, що «нікому буде збирати цьогорічний врожай», і звернувся з доповідною запискою до Сталіна. В ній з партійною діловитістю і принциповістю доповідав про успіхи у війні з селянами, називав області, що найбільше постраждали. Першість віддавав Дніпропетровській, а друге місце — Київській області, де 31 район був охоплений голодом. З усією відвертістю, без будь-яких недомовок Косіор називав речі своїми іменами: голод — голодом, голодуючих — голодуючими. І робив висновки: 1. «Основна частина голодуючих — це ті, хто зовсім не мав, чи мав дуже мало трудоднів». 2. «Основна причина голоду — погане господарювання і неприпустиме ставлення до громадського добра». 3. «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сіви якраз у найбільш неблагополучних районах»³⁰.

Такі глибокодумні висновки визріли у голові Косіора небезпідставно і невинядково. До нього справно надходила інформація і від ДПУ, і від оргінстру ЦК КП(б)У, і від наркомзему УСРР. Саме Аронов з організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У на перше місце поставив таку причину голоду: «Голодують ті, хто має найменше трудоднів..., а якщо голодують ті, хто виробив трудодні, то вони — жертви безгосподарності, розбазарювання хліба». Далі він із задоволенням відмічав: «у Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»³¹.

Нарком землеробства УСРР А. Одинцов, побувавши в Уманському, Шполянському, Білоцерківському районах, побачив, за

його словами, «звірино-голодних людей, у яких немає ніякого бажання, окрім єдиного — що завгодно і якою завгодно ціною з'їсти». Подібне враження у наркома закономірне, адже він вислухав не одну сповідь людоджерів, подібну до тієї, яку зробила К. М. із села Войтівки, що на Уманщині. Жінка розповідала: «Спочатку з'їла свого kota, потім маленьку кішку сусіда, а потім Ніну (дочку семи років. — С. Г.). Не знаю, що зі мною сталося, а зарізала і з'їла. М'ясо почепила на цвях у коморі, брала потроху, варила, їла. Варила з бурячком. М'ясо смачне, як курочка. Їла з кісточками. Я винна, хочу йти куди-небудь працювати, дайте лише їсти, я голодна, я дуже хочу їсти»³².

Либонь на підставі останньої фрази А. Одинцов робить висновок, що зростає свідомість людей, у тому числі голодуючих, і злість проти ледарів і злодіїв. Добросовісні колгоспники — за смерть від голоду ледарів і злодіїв³³.

Нам сьогодні такі міркування здаються цинічними і дикими. Вони могли виникнути лише в голові бездушного виродка. Але ж він був не самотній. Скажімо, перший секретар Харківського обкому партії П. П. Постишев у вересні 1933 р. з трибуни пленуму Донецького обкому партії похвалився, що у свідомості вчорашніх одноосібників, які лише рік тому були цілковито в полоні приватновласницьких уявлень свого індивідуального господарства і мислення, відбувся докорінний перелом³⁴. Читаєш ці відверті зізнання і думаєш: «Справді, для більшовиків не було фортець, яких вони не могли б взяти». Навіть і таку делікатну «фортецю», як масова психологія селян, вони переломили за рік. Витолочили те, що зріло з покоління в покоління. Силою, з кров'ю, але переробили. За ціною не стояли, тим паче, що розраховувалися чужими, такими для них маловартісними життями колгоспників, і ще дешевшими одноосібників.

Перший секретар Київського обкому партії М. Н. Демченко, не без зворушення описуючи побачене весною 1932 р. на Жашківщині, бідкався: «Не можна ж, справді, щоб ударник-колгоспник приходив на збори опухлим»³⁵. Цього ще й тому не можна, на його думку, допускати, бо цим скористається класовий ворог для підривної антирадянської діяльності. Воно й правда, що ще в 1932 р. і на початку 1933 р. селяни протестували, обурювалися. Причини голоду вони бачили по-іншому, ніж партійні і державні лідери. Сотні кілометрів між селами Жашків (Черкащина) і Латишівка Карлівського району (Харківщина), а їх жителі висловили майже одну і ту саму думку. Жашківці

вважали, що партія їх «обідрала, обманула. Поки були господарі, було що їсти»³⁶. В Латишівці вимагали: «Дайте поміщика, дайте капіталістів, вони нас годували, і ми не голодували і не пухли з голоду, а ви забирайтеся до чортів»³⁷. Колгоспники на Жашківщині дивувалися: «Як ми хлібороби, і у нас так вродило, то чому мусимо терпіти з голоду й вмирати?» Щось подібне звучало і на зборах в артілі ім. Блюхера села Плоско-Забузьке (Вільшанський район): «Хліб у нас забрали, робили цілий рік, а тепер помираємо з голоду. Раз держава забрала хліб, то хай тепер дає нам їсти і посівматеріали. Ми не хочемо бути в колгоспі. Колгоспи треба розпустити, люди пухнуть з голоду»³⁸.

Колгоспи були настільки осоружними для деяких селян, що вони ладні були вмерти, але не йти до них. Подібні настрої зберігали навіть влітку 1933 р. Це підтверджується доносом, що надійшов із Березані Баришівського району (Київщина). Начальник політвідділу МТС розповідав про свої вранішні відвідини колгоспника Іларіона Пашковського. Застав його за сніданком. Меню було аж занадто убоге — печені на малясі млинці з перетертого зеленого листа. По дорозі на роботу зайшов до сусіда Івана Гопа. Той не стримався і сказав: «Партія захотіла поморити людей голодом і морить десятками. Якби партія не захотіла допустити голоду, то вона це легко б зробила, так як усі говорять, що хліба в країні багато. Сам хазяїн (Сталін. — Авт.) не раз повторював. Приїжджі представники ночують і їдять там, де є, а ось до мене їсти зелені млинці заходять». Далі Іван висловив думку, що коли б заходили, то знали б, як їм важко живеться. В цьому ще відчувається наївна селянська віра — от коли б знали.

Автор листівки, що була поширена в цьому ж таки селі, вже позбувся наївності і закликав: «Хліборобе, збирай всі свої сили на бій з тими, які досі тебе мучили і мучать. Хліба, або смерть від ваших рук!»³⁹

Такі настрої проникали і в середовище робітників, серед яких було чимало вихідців із села. Робітник Бронівського склозаводу Камінський в присутності багатьох заявив: «Такий соціалізм, коли нема шматка хліба, нікому не потрібен, якщо буде повстання проти радянської влади, то я хоч і дід, а все-таки піду бити радянську владу»⁴⁰. До повстання не дійшло. Бо вже до цього селян зуміли розділити, протиставити різні верстви одна одній, нацькувати на так званих «куркулів» та «підкуркульників». А в тих, кого нацьковували, пробуджували нікчемні й хижацькі інстинкти. Партія, з її елітарно-груповими цінно-

стями, ні в якому разі не могла змиритися з пануванням у селянстві індивідуалістських цінностей. Загони двадцятип'яти-тисячників, комнезами, сільський актив, окрилені можливістю поквитатися з «глитаями», легко і швидко нажитися на чужому горі, розтопували гідність селянина і втрачали рештки своєї. Міцний господар будував Біломоро-Балтійський канал, рубав ліс у тайзі, мив золото, а село, позбавлене станового хребта, все більше морально вироджувалося, оскотинювалося і врешті було доведене до здичавіння, людоджерства і трупожерства. Після голоду деморалізованій отарі можна було нав'язати будь-які цінності, висіяти будь-яку культуру. Селян розпластали по землі, зв'язали круговою порукою, підозрою і заздрощами. Було створено не лише ефективний механізм по вилученню хліба з села. Тепер не держава просить хліба у селянина, а хлібороб вимолює його у держави. Знай, з чийх рук Іси, кому треба служити. А за непослух — вчитимуть уму-розуму.

До ЦК, до самого Сталіна звертаються за продовольчою допомогою. І він не відмовляє. Виділяє для України, а ЦК КП(б)У ділить на обкоми. В свою чергу Київський обком приймає постанову, за якою виділяє Гельм'язівському району 670 ц. продовольчих культур для видачі до двох кілограм на трудовень⁴¹. Передбачає, яким колгоспам і по скільки центнерів видати зерно. Застерігає, що односібникам допомогу подавати лише через колгоспи. Все. Бажаного результату, хоч і дорогою ціною, добилися. Війну з селянами виграла держава.

ПРИМІТКИ

¹ Див: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990 год. — К., 1992. — С. 15—20.

² Див: *Кульницький С.В.* Ціна «великого перелому». — К., 1991 — 431 с.; *Марочко В.І.* Голод на Україні (1931—1933 рр): причини та наслідки // Проблеми історії України, судження, пошуки. — К., 1991 — Вип. 1. — С. 59—68.

³ Див: Голод-33. Народна книга-меморіал. — К., 1991. — 584 с.

⁴ *Енгельс Ф.* Соціалізм у Німеччині // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. — Т. 22. — С. 250.

⁵ Див: *Егберт Ян.* Типологія форм масового знищення людей (Коліма, Освенцім, Хіросіма, потенційний ядерний голокост) // Сучасність. — 1992. — № 11. — С. 46.

⁶ Див: ЦДАВО України. — Ф. Р-27, оп. 10, спр. 240, арк. 76, 78.

⁷ Див: Там же.

⁸ Див: Там же.

⁹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.—С.400.

¹⁰ Там же.—С.459.

¹¹ Див: ЦДАГО України.—Ф.1, оп.1, спр.2191, арк.5—6.

¹² Див: Голод 1932—1933 років на Україні.—С.532.

¹³ Див: ЦДАГО України.—Ф.1, оп.1, спр.2190, арк.11, 14, 32.

¹⁴ Голод 1932—1933 років на Україні.—С.440.

¹⁵ Там же.—С.530.

¹⁶ Див: ЦДАГО України.—Ф.1, оп.1, спр.2190, арк.18.

¹⁷ Там же.—Арк.10.

¹⁸ Там же.—Арк.19.

¹⁹ Там же.—Арк.22.

²⁰ Там же.—Арк.32.

²¹ Там же.—Арк.5.

²² Там же.—Арк.14.

²³ Там же.—Арк.17.

²⁴ Там же.—Арк.14.

²⁵ Там же.—Арк.3.

²⁶ Там же.—Арк.248.

²⁷ Там же.—Арк.54.

²⁸ Там же.—Арк.13.

²⁹ Голод-33. Народна кинга-меморіал.—С. 279.

³⁰ Див: ЦДАГО України.—Ф.1, оп.1, спр.2296, арк.34—36.

³¹ Там же.—Спр.2189, арк.93.

³² Там же.—Арк.122.

³³ Див: Там же.—Арк.124.

³⁴ Див: Соц.Донбас.—1933.—5 окт.

³⁵ Див: ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.38, арк.46.

³⁶ Там же.—Арк.44.

³⁷ Там же.—Арк.33.

³⁸ Див: ЦДАГО України.—Спр.2189, арк.13.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.—Спр.2189, арк.48.

⁴¹ Там же.

Вадим Коган

(к. мед. н., Центральний музей медицини України)

Раїса Нагорна-Персидська

(к. мед. н., Центральний музей медицини України)

МЕДИЧНІ АСПЕКТИ ГОЛОДУ 1932—1933 РР. В УКРАЇНІ

В основі цього дослідження, що проводилося протягом 1990—1992 рр. у відділенні історії медицини Українського інституту соціальної гігієни. Загальновідомі і доступні вітчизняні літературні джерела, присвячені проблемі голоду (з недавнього часу); зарубіжні джерела, які ще 3—4 роки тому були невідомі дослідникам і широким колам читачів; медична періодика початку 30-х років, що давала можливість досягнути, як висвітлювалися події і охоронялася таємниця голоду, і, нарешті архівні документи про голод у медичному плані.

Загальновідомі публікації вітчизняних авторів лише частково торкалися медичного аспекту цієї проблеми.

Історики, публіцисти, письменники, громадські діячі, свідки подій висвітлювали її з політичної, економічної та моральної точок зору. Тільки окремі з них базувалися в своїх працях на розрахунках втрат населення від голоду.

Із зарубіжних джерел найбільш вагомою є робота Р. Конквеста «Жнива скорботи»¹. Автор опрацював величезну кількість джерел, але і в ній медичний аспект голоду поданий лише частково.

Не дивно, що в медичній періодиці початку 30-х років нема й натяку на голод. Відомо, як оберігалася ця таємниця. Але деякі публікації все ж побіжно відповідають на поставлені запитання. На жаль, їх небагато, але вони дають змогу зробити певні висновки. Навіщо, скажімо, при заможному житті потрібні були рекомендації вчених щодо вживання дикої гречки як продукту харчування, або могоару («угорського проса») — трав'янистої рослини родини злакових.

Або стаття відомого українського терапевта М. Д. Стражеско «До питання патогенезу набряку», що була надрукована в середині 1933 р.² В ній наче й нема мови про голод — стаття має суто наукові цілі. Але у висновку, який робить автор, говориться про те, що хворі видужували з відновленням нормального складу і концентрації білків, тобто хвороба була пов'язана в першу чергу з недостатнім харчуванням.

Треба віддати належне мужності людини, яка надрукувала таке в рік страшного голодомору.

Є й інші джерела, що дають змогу однозначно зробити висновки про наявність голоду з медичної точки зору.

Пошук матеріалів по темі дослідження показав, що з метою приховати правду у медичній пресі вміщували фальшиві дані. Показники здоров'я населення (народжуваність, смертність, фізичний розвиток), починаючи з 1932 р. в цих публікаціях відсутні. І це при тому, що санітарні статистики України плідно працювали в 30-ті роки.

І сьогодні дослідники не мають змоги повною мірою користуватися опублікованими офіційними статистичними матеріалами з цього питання. Дехто з них вважає, що довіряти архівним джерелам — зведеним даним центральних статистичних відомств — не варто, бо вони сфальсифіковані³.

Факт відсутності у публікаціях показників здоров'я населення говорить сам за себе. Це, безумовно, робилося свідомо. Що ж до окремих успіхів в охороні здоров'я (зростання мережі лікувально-профілактичних закладів, ліжкового фонду, кадрів та інше), то вони широко висвітлювалися в пресі.

Фальсифікація дійсності була нормою. Доречно навести такий приклад. У популярному в ті роки українському журналі «Шлях до здоров'я» була надрукована в 1932 р. стаття «Як живе сім'я берлінського робітника». Стаття була ілюстрована фотографією кволого хлопчика років 5—6, під нею підпис: «Хлопчик виснажений недоїданням. Що тут зарадять ліки?» А в той же час помирали від голоду десятки тисяч дітей у нашій країні.

Проте, слід відзначити, що мали місце й відверті висловлювання лікарів щодо голоду. Так, на Всеукраїнській нараді з питань охорони дітей і підлітків у жовтні 1932 р. завідувача Київським охматдитом Єфімова прямо заявила: «Патронат є тільки віддушиною, яку потрібно використовувати, щоб не було скупченості дітей, а ось у якому стані ці діти перебувають, доповідач нічого не сказав, а я Вас запевняю, що діти пухнуть з голоду і перебувають у занадто тяжких умовах»⁴.

І нарешті про архівні документи. Пошук їх в архівах Москви, Київської, Дніпропетровської, Харківської, Одеської, Черкаської та Херсонської областей виявився важким і копітким.

В архівах України виявлено велику кількість документів з грифом «таємно», яких ще не торкалась рука дослідника. Аналіз

цих матеріалів дав змогу визначити коло питань, що тією, чи іншою мірою характеризує медичний аспект голоду:

— стан лікувально-профілактичних установ у сільській місцевості напередодні і в період голоду;

— голод і захворюваність, у тому числі й інфекційна;

— облік голодуючих, хворих з безбілковими набряками та померлих від голоду;

— природний рух населення;

— безпритульність, особливо дитяча;

— плинність медичного персоналу;

— харчування населення сурогатами під час голоду, отруєння, викликані вживанням замінників харчування;

— наукові медичні дослідження з питань голоду, які виконувалися в Україні;

— допомога голодуючим.

Розглянемо коротко зміст кожного з цих напрямків, основу яких складають суто архівні першоджерела.

До останнього часу існувало правило зображати розвиток охорони здоров'я як ряд зростаючих показників. Однак це спростовується конкретними архівними документами. Ще за кілька років до масового голоду стан продовольчого постачання лікарень у сільській місцевості України поступово погіршувався і зрештою став критичним в період голоду. Він відзеркалював те, що коїлось у сільському господарстві. Страждали і хворі, і медперсонал. Лікарні були під загрозою закриття.

Через підвищення цін на продовольчі товари «установи охорони здоров'я вже на початку 1932 р. були змушені майже вдвоє зменшити норми харчування хворих»⁵. Але й для цих норм продуктів не вистачало. Це питання міг позитивно вирішити лише наркомат постачання СРСР, куди неодноразово зверталися з України. У відповідь була категорична відмова допомоги⁶ і порада використати місцеві ресурси, яких, як відомо не було⁷.

Показовий у цьому відношенні документ, в якому уповноважений наркомату здоров'я доповідав наркому, що з великим зусиллям домігся в наркоматі постачання виділення Україні 100 тонн муки для вишого і середнього медперсоналу. Що ж до молодшого медперсоналу, то наркомпостачем було підкреслено, що це — сільське населення, «що від нього з труднощами викачується хліб; виділення для його потреб хліба — порушення лінії»⁸. Ось так — прямо відверто.

А в той час місцеві органи охорони здоров'я зверталися за допомогою в різні інстанції і, в першу чергу, в НКОЗ.

Характерним є визначення наркома охорони здоров'я, який у листі до наркомату робітничо-селянської інспекції писав: «ще гірше стояла справа постачання продуктами харчування нашої сільської мережі, оскільки з трьох продуктів (хліб, олія, крупа) остання фактично одержала у квітні місяці (1932) лише одну крупу; це пояснюється тим, що в зв'язку з директивою НК постачання УРСР про постачання сільських лікарень та дит. ясел не в централізованому порядку, а з місцевих ресурсів наша сільська мережа залишалася зовсім без хліба; ... при такому постачанні виключається будь-яка можливість нормального функціонування установ охорони здоров'я»⁹.

У жовтні 1932 р. наркомат охорони здоров'я звертається до голови Раднаркому В. Я. Чубаря з проханням прикріпити мережу сільських лікарень, поліклінік, венеричних пунктів, з метою поліпшення постачання, до колгоспів, на території яких вони дислокувалися. Прохання було відхилене¹⁰.

Фонди, виділялися для установ охорони здоров'я, часто використовувалися не за призначенням¹¹, проте наркомат охорони здоров'я все ж вживав заходи, щоб покращити стан медичних установ на селі (постачання картоплею, овочами), оскільки вся лікувальна мережа була знята з централізованого постачання продуктами¹². Окрім цього, НКОЗ у вересні 1931 р. рекомендував на місцях вжити «різні сільськогосподарчі заходи, зокрема розвиток кролівництва»¹³, тваринництва¹⁴. У лютому 1932 р. він рекомендував лікувальним установам добиватися на місцях відведення ділянок землі під городи для поліпшення побутових умов їх персоналу¹⁵.

Тяжкий стан лікувально-профілактичних установ призвів до великої плінності медичних кадрів на селі. Дані документів свідчать, що у 1931 р. в Україні працювало 19,5 тис. лікарів, тобто укомплектованість дорівнювала 79,9 %¹⁶. З 1932 р. самовільне залишення робочих місць пов'язувалося передусім з продовольчими труднощами. В деяких сільських районах України замість 10—12 лікарів залишилося 1—2 лікаря¹⁷.

В липні 1932 р. НКОЗ направив на адресу місцевих органів охорони здоров'я розпорядження «Про боротьбу з самовільним залишенням посад медпрацівниками», в якому констатується: «Останнім часом НКОЗ одержує численні повідомлення від місцевих органів здоров'я про самовільне залишення медпрацівниками

посад, причому видно, що ці органи охорони здоров'я, обмежуючись констатацією факту трудового дезертирства, вважають свою частку в боротьбі з дезертирством закінченою після повідомлення Наркомздоров'я. В умовах гострого дефіциту медичних кадрів, коли кожна робоча одиниця є певна цінність, таке ставлення до справи боротьби з дезертирством Наркомздоров'я може розцінювати виключно як недбале, опортуністичне ставлення місцевих органів до виконання однієї з найважливіших вказівок т. Сталіна — боротьби з плінністю робочої сили»¹⁸. Як бачимо, у розпорядженні йдеться лише про наслідки, про причини цього явища немає й слова. Медичні працівники не тільки самовільно залишали своїх хворих. Часто лікарі з України відкликалися без узгодження з НКОЗ до Москви по лінії військового відомства — Голованупру у різні відрядження і назад не поверталися¹⁹.

Залишались у Москві і лікарі, які мали наукові відрядження, про що нарком охорони здоров'я України писав у ЦК ВКП(б) П. Постишеву²⁰. В кінці 1932 р. НКЗО характеризував плінність медперсоналу в Україні як катастрофічну²¹.

А чим міг допомогти голодуючим лікар? Адже, як говориться в одному архівному документі: «Не треба пояснювати, що правильне по якості та кількості харчування хворих сприяє їх успішному лікуванню, а в ряді випадків є майже основним засобом лікування»²².

Документів за 1933 р. щодо плінності медичних кадрів виявити поки не вдалося.

Як один з основних показників голоду слід виділити динаміку природного руху населення. Дані архівних документів з цього питання і проведені розрахунки (на жаль, тільки по одному Смілянському району Київської області) свідчать про те, що в період голоду показники смертності набагато перевершували показники народжуваності (по деяких сільських радах окремих районів — у 8—10 разів)²³.

Чітко простежується зростання смертності по місяцях в міру наростання голоду. У зведених матеріалах ці показники по деяких населених пунктах були відсутні. Та й ті дані про смертність, які вдалося виявити, далекі від дійсності.

Що ж до загальної захворюваності населення, то необхідно констатувати, що дані є лише по окремих областях України (зведених даних з цього питання виявити не вдалося, хоч щорічні звіти Наркомздоров'я надсилалися у союзний Наркомат). Однак архівні матеріали показують, що домінуючими захворюваннями

були безбілкові набряки — прямий результат голоду, і як наслідок — інші ускладнення. Лікарні були перевантажені такими хворими.

Архівні документи, а їх з цього питання дуже багато, підтверджують закономірність поширення у той час інфекційних хвороб (висипний тиф, віспа, дизентерія, дитячі інфекційні хвороби та ін.). Масова міграція населення відіграла в цьому неабияку роль²⁴.

Облік захворюваності населення, як свідчать документи, був недбалим і безсистемним. Тому порівняти дані окремих районів просто неможливо.

Великою вадою була і фальсифікація діагнозів. У документах фігурують такі причини смерті: «від старості», «детское», «знайдений в степу», «хвороба» та інші²⁵. В ряді випадків причини смерті взагалі не вказувались у свідоцтвах. Все робилося з метою уникнення слова «голод».

Але пізніше (з квітня — травня 1933), коли смертність почала зростати, у свідоцтвах про смерть зустрічаються вже й такі діагнози: «від голоду», «дистрофія», «виснаження» й інші.

Досліджуючи трагедію голодомору в Україні в 1932—1933 рр., не можна обійти проблему безпритульності серед дітей і дорослого населення в медичному аспекті. Є дуже багато архівних матеріалів, які дозволяють усвідомити й відчутти страшне становище цих людей.

Вкрай незадовільними були харчування безпритульних і медична допомога їм, жахливим — санітарний стан установ, де вони перебували.

З медичної точки зору цей контингент, насамперед, був носієм і розповсюджувачем різних хвороб, включаючи й венеричні.

Архівні документи розкривають нам і невідому сторінку, що стосується наукових медичних досліджень в Україні з питань голоду. Жодно публікації з цього питання за всі роки, що пройшли після голоду, не було. А тим часом такі дослідження були і треба віддати їм належне.

Це і дослідження в клініці видатного українського терапевта професора М. Д. Стражеско про безбілкові набряки, і дослідження не менш відомого вченого терапевта професора М. М. Губергіца про заміну натуральних продуктів харчування рослинного і тваринного походження, і дослідження відомого клініциста професора В. М. Когана-Ясного, який очолював наукову комісію з уніфікації харчування і терапії безбілкових набряків. Протоколи комісії за 1933 р. були виявлені в Харкові²⁶.

Ці наукові дослідження передусім дали можливість виробити єдину тактику терапії хворих з безбілковими набряками, що було дуже важливо як у теоретичному, так і практичному відношенні. Завдяки такій тактиці медики боролися за життя людей, хоча їх можливості були вкрай обмежені.

У період голоду набула поширення заміна натуральних продуктів харчування сурогатами. Деякі з них привертали особливу увагу, оскільки містили отруйні речовини, що призводили до масових отруєнь і смерті²⁷.

Споживання м'яса загиблих тварин спричиняло тяжкі захворювання сапом та сибірською язвою²⁸.

Слід згадати і про труподїство та людодїство на ґрунті голоду. Надзвичайно важко вивчати зараз психофізичний стан цих людей. Немає об'єкта дослідження. Залишається сумна і трагічна статистика.

Велика кількість документів характеризує діяльність Наркомату охорони здоров'я з питань допомоги голодуючим (продовольча, відкриття нових дитячих установ, організація додаткового ліжкового фонду тощо).

Поглиблене вивчення медичного аспекту голоду триває. Є надія, що з часом в Україну повернуться матеріали, які осіли за її межами і досі невідомі дослідникам.

ПРИМІТКИ

¹ *Р. Конквест. Жнива скорботи.* — Лондон, 1988. — 620 с.

² Врачебное дело. — 1933. — № 6. — С. 321—326.

³ *Кульчицький С. В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 68.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 342, оп. 3, спр. 5035, арк. 2.

⁵ Там же. — Спр. 5208, арк. 4.

⁶ Там же. — Спр. 5205, арк. 75.

⁷ Там же. — Спр. 5209, арк. 87.

⁸ Там же. — Спр. 5206, арк. 166.

⁹ Там же. — Спр. 5209, арк. 62.

¹⁰ Там же. — Спр. 4348, арк. 103.

¹¹ Там же. — Спр. 5213, арк. 32.

¹² Там же. — Спр. 5216, арк. 26; спр. 5206, арк. 116.

¹³ Там же. — Спр. 5204, арк. 8.

¹⁴ Там же.

- ¹⁵ Там же. — Арк. 50.
- ¹⁶ Там же. — Спр. 4351, арк. 92.
- ¹⁷ Там же. — Спр. 3808, арк. 85.
- ¹⁸ Там же. — Спр. 4346, арк. 255.
- ¹⁹ Там же. — Спр. 3808, арк. 85.
- ²⁰ Там же. — Арк. 10.
- ²¹ Там же. — Спр. 3809, арк. 328.
- ²² Там же. — Спр. 5213, арк. 32.
- ²³ Державний архів Черкаської області. — Ф. 79, оп. 1, спр. 66, арк. 22, 23, 27—67.
- ²⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 342, оп. 3, спр. 4354, арк. 29; оп. 14, спр. 2, арк. 220; Державний архів Київської області. — Ф. 1264, оп. 1, спр. 144, арк. 48; спр. 140, арк. 204; ф. Р-292, оп. 1, спр. 838, арк. 101; Державний архів Харківської області. — Ф. 1962, оп. 1, спр. 281, арк. 186.
- ²⁵ Державний архів Херсонської області. — Ф. В-871, оп. 2, спр. 2, арк. 2, 7, 56, 63, 71.
- ²⁶ Державний архів Харківської області. — Ф. 1962, оп. 1, спр. 270, арк. 3, 5—6, 9, 15.
- ²⁷ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 3240, оп. 1, спр. 9/10, арк. 7; ф. Р-2240сч, оп. 1, спр. 9/11, арк. 2, 8.
- ²⁸ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 2240, оп. 1, спр. 66, арк. 42; спр. 70, арк. 7.

Евгений Осколков

(профессор, Ростовский-на-Дону университет)

ГОЛОД 1932—1933 ГГ. В ЗЕРНОВЫХ РАЙОНАХ СЕВЕРО-КАВКАЗСКОГО КРАЯ

Трагедия голода 1932—1933 гг. в течение полувека была запретной темой для советских историков. После XX съезда КПСС началось накопление ранее не известного материала о голоде, но публикация его не допускалась. Да и внутренний цензор, например, у автора этого доклада, разделявшего господствовавшие в обществе взгляды на историю коллективизации и события 1932—1933 гг., побуждал лишь к поиску объяснения политики ВКП(б) в деревне в те годы.

Лишь во второй половине 80-х годов открылась возможность непредвзятой разработки этой темы. Впервые о голоде 1932—1933 гг. было сказано в открытой печати в 1987 г. московским

историком В. Даниловым¹. Появились публикации о голоде Н. Тепцова, И. Зеленина и др.

Отдавая должное историкам Украины, которые наиболее интенсивно и результативно исследуют трагедию голодомора, необходимо отметить, что ученые России, в том числе Северо-Кавказского региона и Поволжья, то-есть районов, наиболее пострадавших от голода, также расширили изучение этого вопроса².

Северокавказским исследователям удалось в основном преодолеть господствовавшие догмы и ложные оценки в освещении событий на Дону, Кубани и Ставрополье в 1930—1933 гг., в том числе связанных с историей так называемого «кулацкого саботажа» 1932 г. и последствий борьбы с ним.

Однако, история голода 1932—1933 гг. нуждается в дальнейшем исследовании, ибо глубина трагедии, постигшей народы Украины, России и Казахстана, столь значительна, жертвы ее так велики и последствия настолько масштабны, что все ее аспекты должны быть тщательно рассмотрены и всесторонне осмыслены.

Полагаю, что ближайшими задачами исследователей истории голода на Дону, Кубани и Ставрополья являются: дифференциация районов края по степени тяжести обрушившегося на них голода и выяснение его объективных и субъективных причин; определение количества жертв голода, количества репрессированных крестьян и казаков в 1932—1933 гг., количества бежавших из края сельских жителей в поисках спасения от голода; определение меры ответственности ВКП(б) и Советов, их руководителей, центральных и местных организаций за разыгравшуюся трагедию; уяснение роли этой трагедии в истории казачества и крестьянства с учетом, что чудовищное насилие над хлеборобами и голод имели место в период глубокой социальной реорганизации деревни и связанной с этим ломки социально-психологических и нравственных традиций и стереотипов крестьянства и казачества.

Какова же была география голода в Северо-Кавказском крае? Требуется уточнение утверждение о том, что «даже в нескольких километрах от границы Украины — в Белоруссии или в Российской Федерации (за исключением Крыма и Кубани) — голод не наблюдался, хотя продовольственное положение местного населения было крайне трудным»³. Приведенное свидетельство очевидцев необоснованно ограничивает географию голодавших районов Северо-Кавказского края.

О распространении голода по территории края дают представление сохранившиеся официальные документы Северо-Кавказского крайкома ВКП(б).

Бюро Северо-Кавказского крайкома ВКП(б) на своем заседании за закрытыми дверями 23 февраля 1933 г. вынуждено было признать, что население края голодает. Правда, с оговоркой, что факты «прямого голодания» имеют место якобы лишь «в отдельных станицах» и «нуждается в продовольствии» население лишь некоторых районов⁴. Но из подготовленного хорошо информированными органами ОГПУ документа, приложенного к протоколу заседания бюро, видно, что в действительности голод охватил подавляющее большинство сельских районов края. Из хранившегося в «особой папке» списка следует, что голод охватил 20 из 34 кубанских, 14 из 23 донских и 13 из 18 ставропольских районов, а также 1 район Адыгейской автономной области. Таким образом, из 75 зерновых районов голодало население 48 (64 %).

По степени тяжести голода крайком разделил районы на 3 категории: «особо неблагоприятные», «неблагополучные» и «прочие».

К особо неблагоприятным были отнесены 13 районов, в том числе 10 районов Кубани: Армавирский, Ейский, Каневской, Краснодарский, Курганенский, Кореновский, Ново-Покровский, Павловский, Старо-Минский, Тимашевский; 1 район Адыгейской АО — Шовгенковский и 2 района Ставрополя: Ново-Александровский и Курсавский.

К неблагоприятным было отнесено 20 районов, в том числе кубанских — 6, донских — 7 и ставропольских — 7. К прочим — 15, в том числе кубанских — 4, донских — 7 и ставропольских — 4⁵.

О том, что голодом было поражено подавляющее большинство сельских районов края, свидетельствует и другой факт. 22 февраля 1933 г. бюро крайкома обратило внимание на тревожный рост эпидемических заболеваний, прежде всего, сыпным тифом во многих населенных пунктах. Рассадником заболеваний стали железнодорожные станции, «переполнение вокзалов бездомными, беспаспортными, беспризорными элементами, большое количество умирающих в вагонах, вокзале...»⁶ Это были преимущественно хлебоборы с детьми, которые, спасаясь от голодной смерти, устремились из районов, примыкавших к железной дороге, на ближайшие станции и полустанки. Наибольшую тревогу у руководителей края вызывали вокзалы Грозного, Минеральных Вод, Армавира, Тихорецкой, Ростова,

Каменска, Миллерово, Таганрога. То-есть, ко всему главному железнодорожному ходу, пересекавшему край, примыкали голодавшие районы. В их число входили и граничившие с Украиной Таганрогский, Матвеево-Курганский, Каменский и Тарасовский районы Дона.

Таким образом, голод охватил если не все, то подавляющее большинство сельских районов края.

Документы крайкома не содержат сведений о критериях разделения голодавших районов на три категории. Однако, информация из «особо неблагополучных районов» свидетельствовала о том, что в них голодало почти поголовно все население, что исключительно высокой была смертность, что во множестве случаев зафиксировано вымирание целых семей, населения кварталов, улиц. В этих районах от голода люди теряли рассудок, имели место случаи (не редкие!) людоедства и трупоедства.

Однако такая же картина наблюдалась, например, в Верхне-Донском, Вешенском и других донских районах, в некоторых ставропольских районах, не отнесенных крайкомом к категории «особо неблагополучных». То-есть деление районов на три категории было весьма условным. Фактически «особо неблагополучных» районов в крае было значительно больше, их действительное число еще предстоит установить.

В наибольшей степени голодом были охвачены районы Кубани. Выше уже отмечалось, что даже официально к голодавшим было отнесено 20 кубанских районов, причем почти все наиболее хлебородные районы. Одной из причин голода здесь стал, пожалуй, самый низкий урожай зерновых культур, который оказался значительно ниже среднекраевого и во многих районах составлял от 1 до 3 центи с гектара. На Кубани особенно остро ощущалась невыполнимость хлебозаготовительного плана. Однако, игнорируя его нереальность, партийные органы — от ЦК ВКП(б) до Северо-Кавказского крайкома — всю ответственность за невыполнение заданий возлагали на районных руководителей и хлеборобов-колхозников и единоличников, якобы саботировавших сдачу хлеба. Вместо реальной оценки сложившейся на Кубани (да и в крае) ситуации и пересмотра плана хлебозаготовки, а для ряда районов его отмены, партийное советское руководство в течение нескольких месяцев раскручивало механизм нажима на хлеборобов во имя выполнения плана любой ценой.

Особенно ярко это проявилось в отношении кубанских районов, оказавшихся в центре внимания ЦК ВКП(б) и его

печально известной комиссии, возглавляемой Л. Кагановичем, которая в течение нескольких месяцев драконовскими методами выжимала хлеб из станиц сел и Северо-Кавказского края.

Заседанием бюро Северо-Кавказского крайкома ВКП(б) совместно с комиссией ВКП(б) было принято постановление «О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани» (от 2—4 ноября 1932 г.). В нем были перечислены 19 районов Кубани, обвиненных в «позорном» провале сева и хлебозаготовок. Против этих районов были намечены и осуществлены беспрецедентные административные и экономические санкции. В частности, во все районы был прекращен завоз каких бы то ни было товаров, а из 10 районов, более того, все товары были вывезены со складов и баз. В последующие два с половиной месяца эти районы находились под пристальным вниманием комиссии ЦК ВКП(б) и руководства крайкома, в них были последовательно осуществлены все меры нажима, репрессий, вплоть до расстрела лиц, обвиненных в саботаже хлебозаготовок, и массовых депортаций населения ряда станиц. Из этих районов в первую очередь было вывезено все зерно и почти все продовольствие. Именно из этих 19 районов 10 сказались в числе «особо неблагоприятных», а 5 — среди «неблагополучных». Голодало же население и многих других кубанских районов. Таким образом, отчетливо просматривается связь между действиями в крае комиссии Л. Кагановича, руководства крайкома и катастрофическим голодом на Кубани. Аналогичные последствия имели место и в других районах края, ибо предложенные комиссией ЦК методы воздействия на хлебобобов в целях выполнения плана хлебозаготовок применялись во всех районах Дона и Ставрополя.

Чем же было вызвано особо пристальное внимание партийного и советского руководства к Кубани?

Районы Кубани привлекали внимание властей прежде всего потому, что в них проживало больше всего казаков. Так, если удельный вес казачества среди сельского населения края составлял 32,0 %, то в районах бывшего Кубанского округа он достигал 58,2 %, Армавирского — 46,7 %, Майкопского — 40,6 %. На Кубани в 19 районах казачество составляло более половины населения, в десяти — от 30 до 50 %. Высоким был удельный вес казачества и в ряде донских районов (Вешенский — 85,2 %, Верхне-Донской — 90,2 %), а также ставропольских (Георгиевский — 66,3 %, Ессентукский — 62,4 % и др.)⁷.

Партийные и советские руководители страны отождествляли кулачество с казачеством. Памятуя об активном участии большинства кубанских, донских и терских казаков в белом движении в годы гражданской войны, они и в 30-е годы усматривали в казачьих станицах гнезда кулацкой контрреволюции. Л. Каганович в своих выступлениях в крае, касаясь «кулацкого саботажа» хлебозаготовок, прежде всего обращал внимание на казачьи станицы. В своей речи на совещании секретарей РК ВКП(б) 2 ноября 1932 г. он открыто пригрозил кубанскому казачеству репрессиями, подчеркнув: «надо, чтобы все кубанские казаки знали, как в 21-м году переселяли терских казаков, которые сопротивлялись советской власти. Так и сейчас — мы не можем, чтобы кубанские земли, земли золотые, чтобы они не засевались, а засорялись, чтобы на них плесвали, чтобы с ними не считались... Вам не нравится здесь работать — мы переселим вас»⁹.

Эта угроза не осталась декларацией. Уже на том же совещании (2 ноября), когда было решено наиболее отстававшие в хлебозаготовках станицы заносить на «черную доску» и оказывать на их население особенно сильный нажим, Л. Каганович услышал чей-то голос с места о том, что «на Северном Кавказе самая тяжелая станица Полтавская, самая контрреволюционная, откуда все исходит»¹⁰. Через три недели, 24 ноября, на заседании бюро крайкома он узнал, что в казачьей станице Полтавской план хлебозаготовок так и не выполнен, за что она и была занесена на «черную доску». Когда же выяснилось, что и к середине декабря станица Полтавская по-прежнему среди отстающих, по инициативе Кагановича 10 декабря 1932 г. на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) было принято решение о поголовном выселении ее жителей на Север¹¹.

Начало массовым выселениям, в первую очередь казачества в отдаленные районы Севера было положено.

Правомерен вывод о том, что в ходе хлебозаготовок удар направлялся в целом против крестьянства, но прежде всего против казачества. Этим и объясняется то, что в наиболее тяжелом положении оказались казачьи районы Кубани и некоторые казачьи районы Дона и Ставрополя.

Каково же было число жертв голода в Северо-Кавказском крае? Пока что этот вопрос остается открытым. В какой-то мере попытаться на него ответить позволяют выявленные в Российском государственном архиве экономики (бывший ЦГАНХ) и представленные в предлагаемой таблице сведения о динамике смертности населения в Северо-Кавказском крае в 1932 и 1933 гг.¹²

Месяцы	1932 г.	1933 г.	Месяцы	1932 г.	1933 г.
январь	8673	17693	июль	9629	41350
февраль	8140	25049	август	11675	35784
март	8520	38766	сентябрь	15552	31808
апрель	8533	59242	октябрь	11675	24452
май	8299	60038	ноябрь	12992	16699
июнь	7457	56062	декабрь	11963	17494
Всего				123108	424437

Из таблицы видно, что в первом полугодии 1932 г. смертность в крае была обычной, не превышала естественной убыли населения. В среднем в месяц в крае умирало 8270 человек. Но, начиная с июля 1932 г., смертность заметно увеличилась и во втором полугодии составила в среднем в месяц 12247 человек. Это можно объяснить возникшими продовольственными трудностями в связи с исчерпанием запасов хлеба и других продуктов урожая 1931 г., а также нехваткой продовольствия из-за пониженного нового урожая, изъятием зерна, в первую очередь в счет плана хлебозаготовок, ухудшением питания и сезонными болезнями. Очевидно, что уже были первые предвестники голода. Резко возросла смертность с января 1933 г., когда районы края охватил голод, и ежемесячно количество смертей увеличивалось вплоть до мая 1933 г. В мае в крае скончалось людей почти в 7 раз больше, чем в среднем ежемесячно в первую полугодии 1932 г. В последующие месяцы смертность постепенно снижалась, но до конца года так и не пришла к своему естественному уровню. Если учесть избыточную смертность в крае с июля 1932 г. по декабрь 1933 г., то она составила примерно 350 тыс. человек, то-есть около 4 % населения. Можно предположить, что в это число вошли скончавшиеся от голода и сопутствовавших ему болезней жители станиц, сел и городов. Такого примерно количество погибших от голода в Северо-Кавказском крае в 1932—1933 гг. Конечно, эта цифра требует тщательной проверки. Но и приведенные данные свидетельствуют о чудовищных последствиях голода, вызванного авантюристической политикой сталинского руководства.

Демографические потери края не исчерпывались прямыми жертвами голода. В ходе хлебозаготовок, сопровождавшихся нараставшими репрессиями, огромный размах приобрело массовое выселение «саботажников», то-есть в основном ни в чем не повинных

хлеборобов с семьями, а также осуждение по различным статьям уголовного кодекса лиц, сопротивлявшихся хлебозаготовкам.

Только из 4-х «чернодосочных» кубанских станиц (Полтавской, Медведовской, Урупской, Уманской) в последней декаде декабря 1932 г. — первой половине января 1933 г. было выслано в северные районы страны 51,6 тыс. чел., из других станиц — не менее 10 тыс. То-есть, только с Кубани было насильственно выселено в необжитые места Севера почти 62 тыс. чел.¹³ Продолжение поиска документов о депортации населения из других казачьих станиц Кубани, станиц и сел Дона и Ставрополья позволит установить общее количество высланных, которое вряд ли было менее 100 тыс. чел.¹⁴

Кроме того, начиная с ноября 1932 г., за два месяца и двадцать дней хлебозаготовок под руководством Л. Кагановича в крае было арестовано и брошено в тюрьмы около 100 тыс. человек (из них 26 тыс. было вывезено из края).

Судьбу репрессированных хлеборобов разделили и многие коммунисты, пытавшиеся защитить интересы трудового крестьянства и казачества. За два последних месяца 1932 г. и в 1933 г. в краевой парторганизации было исключено из партии около 40 тыс. коммунистов, большинство из них было репрессировано. 30 тыс. коммунистов, не выдержав разгула насилия, разуверившись в политике партии, не снимаясь с партийного учета, покинули свои организации и бежали из края¹⁵.

Эти достоверные, хотя и неполные данные свидетельствуют о колоссальных человеческих потерях края, которые только за время одной хлебозаготовительной кампании и ее последствий составили более 270 тыс. человек.

Пока нет возможности подсчитать количество казаков и крестьян, спасавшихся от голода бегством из края. Известно только, что его размах не на шутку встревожил руководство ВКП(б). По требованию И. Сталина и В. Молотова в конце января — февраля 1933 г. партийные организации края подняли на ноги районный актив, органы ГПУ, милиции, чтобы остановить бегство хлеборобов. Сохранились документы о тех полицейских методах, которые использовались для розыска и водворения на место жительства и работы беглецов-колхозников.

Так, Каменский РК ВКП(б) в конце января 1933 г. квалифицировал бегство голодающих хлеборобов из колхозов, как «продолжение кулацко-белогвардейской линии (действовавшей в процессе хлебозаготовок в форме контрреволюционного сабо-

тажа), направленной острием своим на срыв весеннего сева». Рассматривая даже попытки к бегству, «как прямое контрреволюционное действие, как прямой злостный срыв мероприятий Соввласти»¹⁶, РК ВКП(б) запретил сельсоветам выдачу колхозникам справок на выезд из станиц и сел, организовал из работников ОГПУ и милиции с привлечением коммунистов кордоны и посты на дорогах и железнодорожных станциях для задержания беглых колхозников. В населенных пунктах задерживали всех проезжавших, проверяли документы, а лиц, оказавшихся без документов, передавали в отделения ОГПУ.

В крае фактически развернулась охота на людей.

Таковы некоторые малоизвестные факты последствий хлебозаготовительной кампании 1932 г. в Северо-Кавказском крае. Попытка обобщить материал о масштабах бедствия, постигшего казачество и крестьянство Дона, Кубани, Ставрополья, свидетельствует о том, что его можно сравнить лишь с опустошительной войной. Если же учесть, что трагедия голода и репрессий охватила огромную часть Поволжья, Южного Урала, Казахстана и Украины, то, естественно, возникает вопрос, что побудило руководство ВКП(б) к такому гигантскому столкновению с крестьянством? Об этом уже немало написано, в том числе обстоятельно рассмотрены объективные условия преобразований в стране, которыми власти мотивировали свои действия. Не претендуя на всесторонний ответ, хотелось бы высказать некоторые соображения по поставленному вопросу.

Трагедия голода хронологически связана с провозглашенным Коммунистической партией завершением в основном коллективизации сельского хозяйства. К концу 1932 г. в ведущих зерновых районах страны подавляющая часть крестьян была вовлечена в колхозы. При этом выяснилось, что вчерашние крестьяне, большинству которых до вступления в колхоз были присущи глубоко укоренившиеся чувства хозяев, ответственных за судьбы своих хозяйств и не за страх, а за совесть трудившихся на своих наделах, став колхозниками, во многом утратили эти чувства и стали в массе незаинтересованными в результатах своего труда исполнителями указаний руководителей. Представляется, что это острейшее противоречие преобразований в деревне в 30-е годы явилось результатом не только авантюристических, принудительных методов создания колхозов, но и следствием несостоятельных теоретических посылок реализованного политического курса. Одной из таких посылок был тезис о двоедушии крестьянства, который, как собственник, тянется к буржуазии, а как труженик — может со-

трудничать с рабочим классом. Ленин, большевики, в целом правильно констатируя это двоедушие, но не увидев диалектического единства этих двух ипостасей крестьянства, ставили задачу поддержки крестьянства только как труженика.

В условиях сталинской коллективизации, ориентируясь на качества крестьянина-труженика, партийные и советские организации пытались реализовать эти качества в колхозах. Одновременно велась линия на уничтожение собственнической сущности крестьянства. В ходе сплошной коллективизации в 1930—1932 гг. было осуществлено обобществление средств крестьянского хозяйства, что привело к отчуждению от них крестьян, вступивших в колхозы и лишенных в связи с этим основ крестьянского менталитета. В ходе принудительных продразверсточных хлебозаготовок был нанесен сокрушительный удар по психологии крестьянина, как собственника произведенной им продукции. Крестьянин был отчужден от результатов своего труда.

Процесс отчуждения от средств производства и от результатов труда сопровождался сопротивлением крестьянства и непринятием новой общественной дисциплины труда. Ситуация в колхозах в 1932 г. сложилась чрезвычайно тяжелая. Руководство партии и государства, обуреваемое революционным нетерпением и стремлением во что бы то ни стало задавить «враждебные социализму собственнические чувства крестьян, вступавших в колхозы», в 1932 г. попыталось этого достичь насильственными методами, не останавливаясь перед крайними мерами. В ходе хлебозаготовок из урожая 1932 г. чудовищным насилием уже подорванное у колхозников чувство хозяина-собственника было сломлено до конца. Хлеботорг, по сути, был поставлен на колени и подчинен государству. С введением паспортной системы колхозники были лишены и личной свободы. Казалось, цель достигнута — собственническая сущность крестьянства вытравлена. Но вместе с нею колхозники утратили свойственные крестьянину-собственнику сущностные черты труженика: ответственное, добросовестное, инициативное, самодеятельное отношение к труду. Восполнить эти потери в последующие десятилетия не удалось. Завершился процесс раскрестьянивания, закончилась история российского крестьянина.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Дашлов В.П. У колхозного начала // Россия.—1987, 11 октября.

² См. публикации И.Алексеевко, В.Кондрашина, Е.Осколкова, В.Чуркина и др.

³ *Кульчицкий С.* Как это было. Читая документы созданной при конгрессе США «Комиссии по голоду 1932—1933 гг. на Украине» // Под знаменем ленинизма. — 1990. — № 23. — С. 80.

⁴ Центр документации новейшей истории Ростовской области (далее ЦДНИ РО). — Ф. 7, оп. 1, д. 1307, л. 47, 48.

⁵ ЦДНИ РО. — Ф. 7, оп. 1, д. 1307, л. 49.

⁶ ЦДНИ РО. — Ф. 7, оп. 1, д. 1307, л. 35.

⁷ Казачество Северо-Кавказского края. Итоги переписи населения 1926 г. Ростов-на-Дону. — 1928. — С. 3—8.

⁸ ЦДНИ РО. — Ф. 7, оп. 1, д. 1286, л. 89.

⁹ Там же.

¹⁰ Российский центр хранения исторических документов новейшей истории (РЦХИДНИ). — Ф. 17, оп. 3, д. 910, л. 3, 42.

¹¹ *Осколков Е. Н.* Голод 1932—1933. Хлебозаготовки и голод 1932—1933 гг. в Северо-Кавказском крае. Ростов-на-Дону. — 1991. — С. 12.

¹² Российский государственный архив экономики (б. ЦГАНХ). — Ф. 1565, оп. 329, д. 17. Данные выявила Н. А. Токарева.

¹³ Там же. — С. 51.

¹⁴ Там же. — С. 62.

¹⁵ Там же. — С. 75—76.

¹⁶ ЦДНИ РО. — Ф. 79, п. 1, д. 74, л. 40.

Виктор Кондрашин

(к. и. н., Пенза)

ГОЛОД В ПОВОЛЖЬЕ

В 1932—1933 г. в зерновых районах Поволжья, расположенных на территории бывших Нижне-Волжского, Средне-Волжского краев и Автономной Советской Социалистической Республики немцев Поволжья (далее АССРНП), входящих в настоящее время в состав Волгоградской, Саратовской, Астраханской, Самарской, Пензенской и Оренбургской областей Российской Федерации, наступил голод. Голод охватил территорию, по площади почти равную территории Украины. В сельской местности, пораженной голодом, проживало около 11 млн. человек: русских, немцев, мордвы, татар, чувашей, украинцев и других национальностей¹.

Факт трагедии, разыгравшейся в селах и деревнях Поволжья в 1932—1933 гг. засвидетельствован в многочисленных архивных источниках и оставил неизгладимый след в народной памяти.

Так, в архивах районных и областных бюро ЗАГС до сих пор хранятся книги записей актов гражданского состояния, бесстрастно указывающие на своих страницах на гибель от голода в 1933 г. в сельских районах Нижней и Средней Волги тысяч людей. Только в фондах изученных 61 архива районных бюро ЗАГС и 4 областных Волгоградской, Оренбургской, Пензенской, Самарской и Саратовской областей, равномерно распределенных по бывшей территории Нижне-Волжского, Средне-Волжского краев и АССРНП, из 82072 актов записей о смерти за 1933 г., имеющихся в наличии в актовых книгах о смерти по 895 сельским Советам, в 3296 в графе «причина смерти» записано: умер «от голода», «истощения», «бесхлебья», «недоедания хлеба» и т. д. За 1933 г. в архивах бюро ЗАГС Поволжья в актовых книгах о смерти собрано самое большое количество актов записей по сравнению с ближайшими предыдущими и последующими годами. Избыточное число актов составили актовые записи, непосредственно указывающие на смерть крестьян от голода и болезней, связанных с ним. Например, в 1933 г. в сельской местности Нижней и Средней Волги крестьяне умирали от «тифа», «дизентерии», «отравления затирухой», «кровоавого поноса» и т. д.²

Наступление голода в Поволжье в 1932—1933 гг. подтвердили 617 его очевидцев, опрошенных в ходе социологического обследования 80 деревень и 22 сельских районных центров Волгоградской, Пензенской, Самарской, Саратовской и Оренбургской областей. В числе опрошенных был и писатель Михаил Алексеев — первый, кто в условиях запрета на эту тему, существовавшего в годы коммунистического правления, осмелился заговорить о трагедии 1932—1933 гг. в Поволжье³. «В тридцать третьем году всю поели лебеду, руки, ноги опухали — умирали на ходу» — вспоминали очевидцы голода. Они засвидетельствовали факты массовой голодной смертности, людоедства и трупоедства на почве голода, общих захоронений жертв голода в селах и деревнях Нижней и Средней Волги в 1933 г. Эти факты нашли подтверждение и в архивах источников⁴.

Обычно наступление голода в Поволжье было связано с засухой. Какова была погода в регионе в 1931—1932 гг.? По принятой в климатологии классификации, засухи подразделяются на три вида: средняя, сильная и очень сильная. Засухи в Поволжье 1890—1891, 1921 и 1946 гг., приведшие к гибели урожая зерновых хлебов, относились к числу очень сильных.

Сильная и средняя засухи могут вызвать лишь частичный недород. Исходя из данной типологии засух, погода в Поволжье в 1931—1932 гг. была следующей: 1931 г. — средняя засуха на Нижней Волге и сильная на левобережье Средней Волги. 1932 г. — засухи нет. В метеорологической литературе данный год охарактеризован как «благоприятный для урожая всех полевых культур». В лаборатории бывшего Всесоюзного научно-исследовательского института сельскохозяйственной метеорологии под руководством доктора физико-математических наук О. Сиротенко с помощью математического моделирования на ЭВМ был проведен эксперимент по восстановлению погодных условий и урожайности яровой пшеницы в Поволжье в 1931—1932 гг. Его результаты убедительно показали, что засуха не могла стать причиной голода. На Нижней и Средней Волге урожаи яровой пшеницы должны были оставаться на среднем уровне последних лет, с незначительным понижением в 1931 г. Из 617 опрошенных очевидцев голода лишь 56 человек заключили, что голод 1932—1933 гг. в регионе был обусловлен засухой. В 1931—1932 гг. погода в Поволжье была не идеальной для сельского хозяйства, особенно в 1931 г. Однако засухи, способной вызвать в регионе недород, аналогичный по своим масштабам недородам 1891—1892, 1921—1922 гг., там не было. Засуха не могла стать главной причиной «голодомора тридцать третьего года». В 1932 г. подавляющая часть территории Нижне-Волжского и Средне-Волжского краев не была поражена ею⁵.

И она не стала причиной голода. Урожаи зерновых хлебов, выращенные на Нижней и Средней Волге в 1931—1932 гг., были вполне достаточными, чтобы не допустить его. Так, в 1931 г., самом неблагоприятном по погодным условиям, в Нижне-Волжском крае было собрано хлеба лишь на 20 процентов меньше, чем в среднем за последние три года (28552,9 тыс. цент.), в Средне-Волжском крае на 23 процента (33308 тыс. цент.). В 1932 г. до указанного уровня на Нижней Волге не добрали только 10 процентов (32388,9 тыс. цент.), а на Средней Волге сравнялись с ним (45331,4 тыс. цент.). Урожай 1932 г. в регионе на 20 процентов превысил показатель предыдущего года⁶.

По данным ЦУНХУ Госплана СССР, в 1925—1928 гг. реальные нормы хлебного потребления в сельской местности Нижней Волги равнялись примерно 200 кг на человека в год, Средней Волги — 210 кг⁷. Следовательно, исходя из данных норм, зная показатели валовых сборов зерновых культур в регионе в

1925—1928 гг., можно рассчитать, что во второй половине двадцатых годов на продовольственное потребление крестьян Нижней и Средней Волги шло в среднем 36 процентов выращенного урожая. Как известно, этого хлеба вполне хватало, чтобы не умирать от голода. Крестьяне не должны были умирать от голода и в 1932—1933 гг. Чтобы выдержать нормы хлебного потребления второй половины двадцатых годов, из урожая 1931 г. в Нижне-Волжском крае на продовольственное обеспечение крестьян следовало направить 33 процента собранного хлеба, в Средне-Волжском крае — около 40 процентов. В 1932 г. хватило бы одной трети урожая, чтобы в нижеволжских и средневолжских деревнях не хоронили умерших от голода крестьян в общих ямах и не было бы от «бесхлебия» сошедших с ума матерей, поедавших своих детей. Даже с поправкой на издержки советской статистики, по мнению американского исследователя М. Таугера, завывившей урожайность зерновых культур 1932 г. в зернопроизводящих районах бывшего СССР, можно заключить, что валовый сбор зерновых 1932 г. в Нижне-Волжском и Средне-Волжском краях позволял избежать в регионе голодной смертности населения⁸.

Свидетелям голода в ходе социологического обследования поволжских деревень был задан вопрос: «Достаточным ли был урожай зерновых, собранный крестьянами вашего села накануне голода, чтобы обеспечить их семьи хлебом до следующего урожая?» 70 процентов опрошенных ответило утвердительно.

Таким образом, хлеб в селах и деревнях Поволжья был и в 1931, и в 1932 году. Однако, вырастившие этот хлеб хлеборобы уже не были его хозяевами. Они не были хозяевами и своей судьбы. Волей руководящей Коммунистической партии большевиков крестьяне Поволжья, так же как и других регионов страны, стали заложниками чудовищного эксперимента — насильственной коллективизации, основным объектом так называемой сталинской «революции сверху». Именно государственная политика, проводившаяся в поволжской деревне сталинским руководством бывшего СССР, привела ее к голодомору. Голод в Поволжье был искусственно организован. Он был результатом осуществления в регионе насильственной коллективизации и неразрывно связанной с ней политики принудительных хлебозаготовок.

Насильственная коллективизация, завершившаяся в основном в Нижне-Волжском, Средне-Волжском краях, АССРНП и к началу 1932 г. объединившая в колхозы примерно две трети всех

крестьянских хозяйств региона, нанесла страшный удар по животноводству — важнейшему источнику существования крестьянства. В среднем в 2 раза за период с 1929 по 1932 гг. сократилось там поголовье лошадей и крупного рогатого скота. По некоторым видам скота животноводство оказалось в положении даже чуть худшем, чем в 1921 г. Настоящей трагедией для крестьянских семей стало резкое сокращение за годы коллективизации, почти в 2 раза, поголовья коров в личных хозяйствах⁹. В 1933 г., как вспоминали очевидцы, «у кого была корова, тот и остался жив»: Скот погиб от бескормицы, некачественного ухода за ним в колхозах, был съеден крестьянами в условиях создавшегося бескормицы.

Недостаток кормов и бескормица были прямым результатом принудительных хлебозаготовок 1930—1932 гг. Они стали главной причиной и самого голода. Документы свидетельствуют, что в Поаолжье коллективизация проводилась прежде всего для того, чтобы взять из деревни как можно больше хлеба, превратить колхозы в источник, откуда можно бесперебойно и в нужных количествах вычерпывать хлеб, мясо, молоко и т. д., не считалось при этом с интересами производителей. Так, если в 1928 г., из урожая зерновых на Нижней Волге государству ушло 26 процентов хлеба, на Средней Волге — 22 процента, то в 1930 г. эти показатели составили для Нижне-Волжского края — 41 процент, Средне-Волжского — 33,1 процента. В 1931 г., когда в результате засушливой погоды валовые сборы зерновых в регионе, по сравнению с 1930 г., снизились примерно на 12 процентов, из нижеволжских деревень было вывезено около половины урожая, средневолжских — 40 процентов. В 1932 г. эти показатели составили соответственно для Нижней Волги — 44,3 процента, для Средней Волги — 34,4 процента. Что это значило для сельского населения, показали произведенные расчеты, основанные на архивных источниках¹⁰.

По годовым отчетам колхозов Нижне-Волжского края, после выполнения хлебозаготовок 1931 г. на каждого члена колхозной семьи должно было остаться около 100 кг хлеба, то есть в два раза меньше минимальной нормы. Если рассчитывать необходимые нормы расхода зерна на семена, корм скоту и другие, то получится, что после выполнения хлебозаготовок 1931 г. в селах и деревнях Нижней Волги на пропитание крестьян вообще не осталось хлеба, а Средней Волги — всего 32 кг на человека в год. По годовым отчетам МТС, в 1932 г. на одного колхозника

Нижне-Волжского края после завершения хлебозаготовительной кампании должно было остаться 54,6 кг зерна. исходя же из данных ЦУНХУ СССР, на каждого члена колхозной семьи Нижней Волги соответственчо 96 кг¹¹. Сами по себе эти нормы — красноречивое свидетельство голода. Но следует учесть, что и они были записаны только на бумаге. В реальности многие семьи колхозников не имели даже этого хлеба. Его забрали во время кампании по засынке семян, включая в счет израсходованного на общественное питание, просто записали, а не выдали, направив с «красным обозом» государству. Это засвидетельствовали не только архивные документы, но и очевидцы голода. В поволжских деревнях до сих пор говорят о тридцать третьем годе: «Голод был потому, что хлеб сдали», «весь до зерна под метелку государству вывезли», «хлебозаготовками нас мучили»¹².

Почему из сельских районов Нижне-Волжского, Средне-Волжского краев и АССРНП в 1932 г. в хлебозаготовку ушел хлеб, предназначенный на сохранение крестьянских жизней? Ответы на этот вопрос дали непосредственно свидетели трагических событий 1932—1933 гг. в Поволжье и архивные источники. Так, свидетели голода говорили: «В 1933 году элеваторы были полны хлеба, но хлеб этот не давали. Сталин запретил давать хлеб, и люди умерли от голода. Надо было Сталину проучить мужиков за то, что они не работали. В колхозе порядка не было»; «Голодовка организована для того, чтобы для индустриализации через магазины торгсина за бесценнок, в обмен на продукты питания, выкачать из населения ценные вещи (золото, серебро)»; «Голод искусственно организовал Калинин, чтобы приучить крестьян к колхозам, подобно тому, как дрессировщик Дуров приучал животных к повиновению голодом. Колхозники перенесут голод, привыкнут к колхозам, будут лучше работать и ценить колхозную жизнь»; «Голод наступил потому, что вывезли за границу хлеб. Отсюда и частушки: “Рожь, пшегицу отправили за границу, а цыганку, лебеду колхозникам на еду”, “Дранку, барду, кукурузу Советскому Союзу, а рожь, пшеицу отправили за границу”»¹³.

Данные свидетельства очевидцев отражают существо вопроса о причинах голода. Вывезенный в 1931—1932 гг. из сел и деревень Нижней и Средней Волги хлеб был направлен на нужды индустриализации бывшего СССР. Регион являлся одним из основных зерновых районов страны. Например, в Нижне-Волжском крае и АССРНП было сосредоточено производство высо-

кокачественной яровой пшеницы, посевы которой в общем пшеничном клине бывшего СССР занимали третье место, уступая Украине и Северному Кавказу. Именно поэтому там была проведена насильственная коллективизация, так как государству нужен был хлеб для экспорта и обеспечения потребности растущего населения городов и строек первой пятилетки¹⁴.

Характер хлебозаготовительных кампаний 1931—1932 гг. говорит о том, что в ходе их проведения было окончательно сломлено сопротивление крестьянства политике насильственной коллективизации, а колхозники наказаны за их нежелание добросовестно работать в колхозах. В 1932 г. стал очевидным факт неприятия основной массой крестьян Нижней и Средней Волги навязываемой силой колхозной жизни. Это проявилось прежде всего в их отношении к колхозному производству. Некачественный обмолот, потери зерна при транспортировке, оставление в поле огромного количества зерна в валках, уход из колхозов в разгар полевых работ трудоспособных колхозников, массовое воровство с полей колхозного хлеба, выход из колхозов крестьянских семей получили повсеместное распространение в Нижне-Волжском, Средне-Волжском краях и АССРНП в 1932 г.¹⁵ Крестьяне не желали добросовестно работать в колхозах — у них уже был опыт 1930—1931 гг., когда в результате выполнения государственных заданий по хлебосдаче они практически ничего не получили на заработанные трудовые и до нового урожая были вынуждены голодать. Такая ситуация ставила под угрозу создание колхозной экономики, а невыполнение запланированных экспортных заданий по вывозу зерна грозило сорвать темпы форсированной индустриализации страны. Чтобы избежать такой опасности, по инициативе высшего партийно-государственного руководства, с помощью местного партийно-советского актива, карательно-репрессивных органов власти в 1932 г. в зерновых районах Поволжья и была проведена хлебозаготовительная кампания, результатом которой стал голод.

Главная ответственность за трагический исход принудительных хлебозаготовок 1932 г. в Поволжье лежит на Центральном комитете Коммунистической партии, его политбюро. Высшее партийное руководство страны из писем колхозников и одиночников, донесений органов ОГПУ, сообщений партийных и советских работников Нижней и Средней Волги, находившихся там деятелей культуры и иностранных специалистов знало о ситуации в регионе. Характерным в этом отношении, например,

является письмо И. Сталину группы советских писателей во главе с Б. Пильняком, побывавшей в АССРНП в 1932 г.¹⁶ ЦК ВКП(б) проигнорировал просьбы руководителей краев о принципиальном снижении плана хлебозаготовок 1932 г. Если бы И. Сталин прислушался к просьбе секретаря Нижне-Волжского крайкома ВКП(б) Птухи о снижении краю плана хлебосдачи на 16 млн. пудов (на 20 процентов), то ни один крестьянин Нижней Волги не умер бы от голода. Именно под давлением ЦК ВКП(б) партийные органы Нижней и Средней Волги принимали решения, направленные на усиление методов принуждения по отношению к колхозам и единоличным хозяйствам, не выполнявшим план хлебозаготовок. Например, телеграммы И. Сталина и В. Молотова в Нижне-Волжский и Средне-Волжский крайкомы партии конца октября — начала ноября 1932 г., предусматривавшие «за непринятие срочных мер по поднятию хлебозаготовок» развертывание в регионе репрессий, «аналогичных репрессиям на Северном Кавказе», заставили крайкомы ВКП(б) объявить экономический бойкот районам, «саботировавшим» выполнение государственных планов хлебосдачи. В эти районы полностью прекращался завоз товаров, репрессировалось их руководство. По решению политбюро ЦК ВКП(б) от 1 декабря 1932 г. на Нижнюю Волгу была направлена специальная комиссия во главе с секретарем ЦК П. Постышевым. По ее инициативе за невыполнение плана хлебозаготовок в крае были сняты с должности 9 секретарей райкомов партии, 3 председателя райисполкомов, десятки председателей колхозов и сельсоветов. 23 декабря 1932 г. политбюро ЦК ВКП(б) приняло решение о выселении из Нижне-Волжского края «за саботаж хлебозаготовок» 300—400 семей единоличников. Согласно постановления ЦК ВКП(б) от 30 декабря 1932 г. массовые репрессии (аресты председателей колхозов, сельсоветов и т. п.) были развернуты в Нижне-Чирском и Котельниковском районах Нижне-Волжского края, наиболее отстававших по темпам хлебозаготовок¹⁷.

Непосредственными исполнителями указаний ЦК ВКП(б) были местные партийные органы, рядовые коммунисты и советские работники. На них также лежит ответственность за трагедию 1932—1933 гг. Сломив сопротивление в своих рядах, исключив из партии колеблющихся и открыто выступавших против генеральной линии ЦК, они решительно провели хлебозаготовительную кампанию 1932 г. «Мы по трупам пройдем, а хлеб у крестьян найдем», «хотя бы померли несколько человек,

от этого социализм не пострадает» — говорили они и действовали соответствующим образом¹⁸.

Общие демографические потери сел и деревень Поволжья во время голода 1932—1933 гг., включавшие непосредственные жертвы голода, а также косвенные потери в результате падения рождаемости и убыли населения в города и другие районы страны, видимо, составляют до 1 млн. человек. Демографические последствия этой трагедии в полной мере проявились в итогах репрессированной Всесоюзной переписи 1937 года. По ее данным, к началу 1937 г. численность сельского населения Поволжья в районах, пораженных в 1932—1933 гг. голодом, сократилась по сравнению с 1926 г. на 23 процента¹⁹.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ См.: Тезисы и доклады VIII Всероссийской конференции по исторической демографии. Екатеринбург, 13—14 мая 1992 г. — Екатеринбург, 1992. — С. 78—79; Российский государственный архив экономики (далее — РГАЭ). — Ф. 1562, оп. 20, д. 41, л. 2, 3, 4, 37.

² Кондрашин В. Голод 1932—1933 годов в деревнях Поволжья // Вопросы истории. — 1991. — № 6. — С. 176—177.

³ См.: Алексеев М. Драчуны. — М., 1982.

⁴ Кондрашин В. Голод 1932—1933 гг. в деревне Поволжья (по свидетельствам очевидцев) // Проблемы устной истории в СССР (Тезисы научной конференции). 28—29 ноября в г. Кирове. — Киров, 1990. — С. 19—20; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее — РЦХИДНИ). — Ф. 112, оп. 31, д. 8, л. 28, 44об; оп. 32, д. 85, л. 22.

⁵ Кондрашин В. Голод 1932—1933 годов в деревне Поволжья // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — М., 1991. — С. 14; Научные труды НИИ сельского хозяйства Юго-Востока. — 1972. — Вып. 31. — С. 134—136; Засухи в СССР, их происхождение, повторяемость и влияние на урожайность. — Л., 1958. — С. 45, 50.

⁶ Сельское хозяйство СССР. Ежегодник. — 1935. — М., 1936. — С. 270—271.

⁷ РЦХИДНИ. — Ф. 1562, оп. 73, д. 36, л. 35.

⁸ См.: Slavic Review. — 1991. — Vol. 50, № 1. — С. 78—85.

⁹ Сельское хозяйство СССР. — С. 515, 516.

¹⁰ РЦХИДНИ. — Ф. 8040, оп. 3, д. 11а, л. 6—7, 11—12.

¹¹ Кондрашин В. Голод 1932—1933 гг. в деревне Поволжья // Автореферат. — С. 18—19; Рукопись диссертации. — С. 124—126.

¹² Кондрашин В. Голод 1932—1933 гг. в деревне Поволжья (по свидетельствам очевидцев). — С. 19.

¹³ Там же.—С.22.

¹⁴ Кондрашин В. Голод 1932—1933 гг. в деревне Поволжья // Автореферат.—С.21; Рукопись диссертации.—С.188—191.

¹⁵ Каревский Ф.А. Социалистическое преобразование сельского хозяйства Среднего Поволжья. Куйбышев. — 1975. — С.141; РГАЭ. — Ф. 7486, оп.1, д.237, л.305; РЦХИДНИ.—Ф.17, оп.21, д.3754, л.14; ф.631, оп.5, д.52, л.50—53.

¹⁶ РГАЭ.—Ф.8040, оп.8, д.5, л.479—488; РЦХИДНИ.—Ф.631, оп.5, д.71, л.12; Центр документации новейшей истории Саратовской области (далее ЦДНИСО).—Ф.55, оп.1, д.294, л.44; Бывший партийный архив Волгоградской области (далее ПАБО).—Ф.76, оп.1, д.183, л.101.

¹⁷ РГАЭ.—Ф.8040, оп.8, д.6, л.51; РЦХИДНИ.—Ф.17, оп.21, д.3768, л.67, 118об., 129, 130об., 148, 153; ЦДНИСО.—Ф.470, оп.5, д.10, л.43; ПАВО.—Ф.76, оп.1, д.183, л.37, 74; ф.10474, оп.1, д.248, л.50; Бывший партийный архив Оренбургской области.—Ф.18, оп.1, д.338, л.85; Кондрашин В. Голод 1932—1933 гг. в деревне Поволжья.—С.177—180.

¹⁸ РЦХИДНИ.—Ф.631, оп.5, д.71, л.12; ЦДНИСО.—Ф.470, оп.5, д.10, л.23.

¹⁹ Кондрашин В. Голод 1932—1933 гг. в деревне Поволжья // Автореферат.—С.22; Всесоюзная перепись населения. 1937 г. Краткие итоги.—М., 1991.—С.49, 51, 55.

Микола Троян

(к. і. н., Донецький університет)

ГОЛОДОМОР 1932—33 РОКІВ У ДОНБАСІ

Останім часом науковці виявили нові документи про голод у Донбасі. Це дає можливість ґрунтовніше дослідити трагічні події голодомору в цьому регіоні, з'ясувати його характерні риси і особливості.

Аналіз архівних та опублікованих джерел допомагає зрозуміти причини затьняжного занепаду сільськогосподарського виробництва і злиденного існування селян. Головною з них була насильницька колективізація.

Так, у селі Андріївка Гришинського району Донецької області, де з 1700 господарств 750 були односібними, у селян «частогусто відбиралась остання корова, або за несвоєчасну оплату сільгосподатку або за те, що не повністю законтракована худоба, або для оплати яких-небудь боргів...» Партийна «верхівка села» безцеремонно, прямо з пасовиська, відбирала у односібників коней, використовуючи їх для потреб колгоспу і

особистих поїздок. Протести з боку селян закінчувалися для них арештами і побоями. З допомогою арештів також «прискорювали» сівбу. Характерно, що керівництво Селидівського району, до складу якого в той час входило село Андріївка, боротьби з цими неподобствами не вело. Лише після створення Гришинського району винні були виключені з партії і притягнені до суду. Та це було слабкою втіхою для одноосібників, які позбулися худоби.

В селі Олексіївка також Селидівського району з 120 корів, які були в одноосібників, за період м'ясозаготівель забрали 115. В селі Сергіївка восени 1931 р. у 200 селян-одноосібників конфіскували весь хліб, робочу худобу та реманент. Спроби знайти управу на заповзятих адміністраторів виявилися марними. Слідство по Сергіївській сільраді не завершилося й влітку 1932 р. Тим часом головні винуватці виїхали з району¹.

Могутнім знаряддям тиску на селян були штрафи, які часто прирікали їхні сім'ї на злиденне життя. Наприклад, Залиманська сільрада Рубежанського району оштрафувала бідняка за невиконання контракції на 150 крб. Для сплати боргу було продано його корову, коня, овець і реманент. Кременська сільрада за невиконання агромінімуму наклала на Івана Чорнобая штраф у 10 крб. Для стягнення боргу продали його коня за 100 крб., а гроші зарахували до бюджету сільради. Такі випадки були не поодинокі². Паралізуючий вплив на селян справляла майже постійна загроза розкуркулення і заслання на північ. Користуючись цим, місцеві працівники вдавалися до свавілля і беззаконня.

Продовольча розкладка та інші надзвичайні заходи привели сільське господарство до дезорганізації і кризи. Колгоспники, отримуючи мізерні гроші за свою працю, були позбавлені можливості розпоряджатися її результатами. Головним джерелом існування для них стало присадибне господарство, тому вони майже не цікавилися розвитком господарства громадського. Про це свідчать документи, в яких зафіксовані настрої селян Донбасу в листопаді 1932 р. Так, виходячи з колгоспу «Револуційний шлях» (Луганський район), селяни (44 двори) заявили: «За трудовень працювати не будемо, бо не прогодуємо сімей». Середняк і бідняк свій вихід з артілі «Нове життя» обґрунтували так: «Хліб заберуть у хлібозаготівлю і знову доведеться голодувати». В Самсонівській сільраді з колгоспу вийшли 67 сімей, котрі прямо заявили: «без хліба працювати не будемо». Однак відповідальні працівники подібні настрої кваліфікували як куркульські³.

Не рахуючись з катастрофічним падінням життєвого рівня селян і загрозою масового голоду, явні ознаки якого проявилися вже на початку 1932 р., керівництво країни і республіки вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань. Складеться враження, що доля мільйонів приречених на загибель людей їх мало цікавила. Так, М. І. Калінін на 4-й сесії ЦВК 6-го скликання, змалювавши безрадісну картину життя трудящих у капіталістичному світі, заявив: «А в цей час збираються політичні шахраї і запрошують нести пожертвування “голодуючим” України. І де збираються? У Відні, де пролетаріат буквально вмирає від голоду». А на початку 1934 р. й В. П. Затонський відзначав: «...Ми два роки на Україні в галузі сільського господарства знаходилися у глибокому прориві. Минулого року не тільки не було завершено план хлібозаготівель, більш того, вже в лютому, задовго до завершення, довелося їх припинити, і, окрім того, знадобилася позика в 35 мільйонів пудів — насіннева і продовольча — для того, щоб хоч трохи витягнути сотні й тисячі колгоспників на наших багатих чорноземних степах, щоб дати їм можливість провести сім'ю. Більшу ганьбу важко собі уявити!» (підкреслено автором)⁴.

В Донбасі на 1 січня 1933 р. хлібозаготівля була виконана лише на 76 %. В селах люди вмирали від голоду, а центр вимагав безумовного виконання встановлених завдань. До того ж, будь-які твердження про нереальність плану кваліфікувалися як куркульські і були приводом для посилення репресій. Наприклад, саме через це в селі Темрюк-Український з лав ВКП(б) було виключено члена партії з 1930 р., бідняка, секретаря партосередка І. Г. Черненко. Така ж участь спіткала середняка, голову місцевої секції РСІ І. Я. Каїру⁵. В цілому по республіці в ході чистки сільських партосередків, приводом для якої було невиконання планів продовольчої розкладки, з партії було виключено приблизно кожного четвертого комуніста.

З цієї ж причини після занесення на «чорну дошку» репресії накладалися на цілі райони і колгоспи. Наприклад, у Старокаранському районі Донецької області були притягнені до судової відповідальності 5 правлінь колгоспів у повному складі. Всього ж було покарано близько 600 чол., 20 з яких засуджені до розстрілу, а інші ув'язнені на строк від 3 до 10 років. Та незважаючи на посилення репресій і навіть вилучення з колгоспів насінневих, фуражних та продовольчих фондів, у кінці січня 1933 р. план хлібозаготівель в Донбасі не було виконано. І не тільки колгоспами, а й радгоспами і одноосібниками⁶.

Хлібозаготівля не припинялася й тоді, коли смертність серед селян від голоду набула масового характеру. Представники місцевої влади намагалися допомогти людям. Проте, за їх власними словами, ці заходи були «настільки недостатні, що не запобігали серйозності становища, яке створювалося», оскільки продовольчих запасів у розпорядженні районних організацій не було⁷. Останнє, безумовно, відповідало дійсності.

В безпосередньому зв'язку з подіями 1932—1933 рр. слід розглядати написану Й. В. Сталіним і затверджену ВЦВК і РНК СРСР постанову від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Безпосередньо в Донбасі до 1 квітня 1933 р. згідно з вказаною постановою були засуджені 9286 чол. Одноосібники серед них становили 37,3 % (3461 особа) робітники — 22,4 (2077), колгоспники — 17,6 (1636), «нетрудові елементи» — 16,8 (1560), службовці — 5,9 % (552 особи). Більшість з них були покарані за крадіжки в колгоспах: в 1932 р. — 61 %, а на початку 1933 р. — 55 %. Щодо більшості засуджених застосовувалися «тверді заходи соціального захисту»: приблизно кожний тридцятий засуджений до розстрілу, кожний восьмий — до позбавлення волі на 10 років, кожний п'ятий — до ув'язнення на строк від 5 до 10 років⁸.

Однак навіть у ті трагічні роки лунали сміливі протести проти свавілля. Вони були різноманітними за формою і змістом. Наприклад, завідуючий відділом народної освіти Сватівського району Донецької області І. П. Нечаєв 20 жовтня 1932 р. звернувся безпосередньо до райкому партії. У своїй заяві він піддав різкій критиці політику ВКП(б), відзначаючи, що вже в 1929 р. «народ голодував, буквально пухнув від голоду (Київщина, Полтавщина, Маріупольщина), а газети продовжували бій за виконання хлібозаготівель». І робив висновок, що «сучасна генеральна лінія партії неправильна і спрямована на створення жєбратства на селі, форсовану пролетарізацію у сільському господарстві». І. П. Нечаєв вимагав організації колгоспів лише на добровільних засадах, зменшення плану хлібозаготівель на 75 %, зниження цін на промислові і сільськогосподарські товари на 75 %, ліквідації нормування продовольства, внутрішніх позик і закритих розподільників та їдалень «для ультравідповідальних працівників». Він також висловився за перегляд генеральної лінії ВКП(б), скликання надзвичайного з'їзду партії з метою усунення існуючого політбюро, заміни всіх «сталінських наркомів»⁹.

Про нереальність завдань продовольчої розкладки говорив на партійних зборах і військовослужбовець Непейн. Він разом з іншими офіцерами і рядовими 80-ї стрілецької дивізії брав участь у хлібозаготівлях в Донбасі. Фінал був традиційним: дивізійна парткомісія за «правоопортуністичний» виступ виключила Непейна з партії¹⁰.

Завідуючий дільницею МТС у Новопсковському районі В. Д. Бондаренко прочитав в газеті «Комуніст» за 28 листопада 1932 р. статтю «Країна без імені». В ній розповідалося про тяжке життя народу в Західній Україні. В. Д. Бондаренко дійшов висновку: друкувати таку статтю не треба тому, що в радянській Україні ще гірше. «...Ціла низка сіл, — писав В. Д. Бондаренко до редакції — не виконала хлібозаготівлі і за увесь час робіт одержано колгоспниками по 600—800—1000 грам на трудовдень, а це й кінець, бо давати вже нічого зовсім, бо пішло в хлібозаготівлю. ...І не тільки у нашому колгоспі «Червоний партизан», а у цілому ряді колгоспів залишилися буквально голодні люди, ...а що ж воно буде до весни. А ось що зараз колгоспники бачать, що з колгоспу хліба не їсти, то вони запродадуть майна останні і йдуть на виробництво, а колгосп залишається порожнім, безлюдним, прямо хоч «караул» кричи. А головне — тяжко дивитися на таке голодне й розбите існування». З відповіддю редакція не забарилася, надіславши копію листа до місцевих партійних органів. За постановою бюро Новопсковського райкому партії Бондаренка зняли з роботи і виключили з партії «як зрадника й перебіжчика до табору контрреволюції»¹¹.

Численні спеціальні зведення ДПУ зафіксували «крамольні» думки і настрої селян Донбасу. Наприклад, детально описано святкові збори колгоспників Спасько-Михайлівської сільради Олександрівського району, присвячені XVI річниці революції. Був зафіксований і той факт, що у присутності колгоспників І. Ф. Сидоренко біля портрета Леніна заявив: «Що ти, Ленін, так голову схилив над «Правдой», до чого ту дочитався, від твого вчення толку і порядку ніколи не буде»¹². Подібних заяв було безліч. Однак знесилене і знекровлене село виявилось нездатним на організовану відсіч. Дії селян переважно обмежувалися приховуванням хліба та інших продуктів. Тим часом невідворотно насувався голодомор.

Трагічні події голоду в Донбасі відтворені у значній кількості документів. Найбільш змістовним серед них є «Інформація про скрутне продовольче становище в окремих селах Новопсковського району». Документ складено 4 березня 1933 р. В ньому голова

районної КК РСІ М. Жгунцов визнавав: «Голод і смертність колгоспників і одноосібників набувають з кожним днем дедалі більших розмірів». Так, у селі Шапарському з 212 колгоспних і 18 одноосібних господарств 190 (82,6 %) зовсім не мали продовольства. За приблизними даними, близько 500 чол. хворіли від голоду. За січень і 20 днів лютого 1933 р. померло 74 чол. Більше половини з них становили діти до 10 років. В окремі дні в селі вмирало 8—10 чол.

У документі відзначалося, що, залишившись без продовольства, колгоспники с. Шапарського споживали різні сурогати та городину, після чого «частина колгоспників почала харчуватись кішками, собаками, різною падлиною». Так, лише в лютому 1933 р. вони з'їли 12 померлих коней. В ті голодні роки, як свідчать документи, в селах Донбасу подібні випадки були не поодинокими. Собак, кішок і здохлих коней вживали для їжі голодні й доведені до відчаю колгоспники і одноосібники Ровенського і Біловодського районів. Наприклад, у селі Астахове Ровенського району на пташник колгоспу 1-е Травня привезли дохлого коня. За свідченням бригадира, «частина того коня пішла на годівлю курей, а задня частина залишилась. Приблизно 5 лютого... прийшов Гончаров Андрій Іванович — бригадир по будівництву і попросив, щоб я дав йому конини. Я не відмовив і дозволив йому взяти, причому Гончаров заявив мені, що він не гидує, тим більш, що сім'я сидить голодна. Потім прийшла Хорунжина Феодосія, котра має трьох дітей і попросила конини для їжі. Я також дозволив їй взяти. Окрім того, сторожі пташника Земляков Василь Степанович і Грибов Сергій Онупрієвич заявили мені, що вони брали конину з привезеного коня, варили і їли... Я нікому нічого не говорив, що колгоспники брали дохлу конину для їжі»¹³.

Становище ускладнювалося тим, що сотні коней гинули від сапу, а скотомогильник, куди збігалися собаки, знаходився саме в селі Астаховому. І, за визнанням голови Ровенської КК РСІ Кузьміна, складалися умови для «поширення... сапу не тільки на худобу, але й на людей, тому що собаки вештаються серед людей, з ними бавляться діти, а в селі Крепівці... собаку вживали в їжу». Справді, в цьому селі «член колгоспу бідняк Макаренко Григорій, маючи сім'ю з шести чоловік при двох працездатних, голодував три дні, і члени сім'ї почали пухнути від голоду. Тов. Макаренко зарізав свою собаку і м'ясо її з'їв. 9 лютого у тому ж селі член колгоспу бідняк Скребцов Федір, маючи сім'ю з одинадцяти чоловік при трьох працездатних, голодував чотири дні... зарізав свою кішку і м'ясо її з'їв». І в Біловодському районі

було відмічено «багато випадків поїдання дохлих коней і один випадок з'їдання собаки».

У Лбянській сільраді Новопсковського району селяни підтримували себе «головним чином голими кукурудзяними качанами», з яких пекли коржики. В інших сільрадах цього району (Нсворосош, Булавиновка, Заводянка, Піски, Рябинцеве) основними продуктами харчування були «кормовий буряк, картопля, кукурудзяні качани, різні зернові відходи, але далеко не в достатній кількості».

В селах Ровенецького району, починаючи із січня 1933 р. колгоспники замість боршна отримували магару, з якої варили суп, кашу, вмпікалий хліб. «Випечений з магари та інших відходів хліб, — говорилося в одному з документів, — має чорний колір, на смак гіркий: лікарі заявляють, що від такого хліба багато колгоспників страждають захворюваннями шлунка»¹⁴.

Доведені до відчаю люди йшли на тяжкі злочини. Наприклад, в уже згадуваному селі Шапарському «колгоспниця Хрипун Домна разом із своєю шістнадцятирічною дсчкою 19 лютого 1933 року зерзали одинадцятирічну дівчину для вживання в їжу». Випадки каннібалізму і трупожерства були зафіксовані також у селах Марковського, Старокаранського, Білокураківського та інших районів. Божевільні від голоду батьки поїдали дітей. Часто жертвами ставали сусіди і випадкові перехожі. Небезпідставно поширювалися чутки про торгівлю людським м'ясом¹⁵.

Документи свідчать про те, що голодували й гинули як одноосібники, так і колгоспники. У селі Целуйкове Новопсковського району за січень і лютий 1933 р. з 29 померлих від голоду 11 були одноосібниками. Наприклад у січні 1933 р. тут помер від голоду колгоспник Тимофій Лобач. Через три дні сконала і його дев'ятнадцятирічна донька. Інших шістьох членів цієї родини голод надовго прикував до ліжка. І це при тому, що Тимофій Лобач працював в колгоспі добре, на рахунку сім'ї було 737 трудоднів. Трагічно закінчилося й життя колгоспника Сухоставського, котрий помер від голоду у 21 рік. Отже, була вирішена також доля його дружини і двох дітей, які хворіли від голоду¹⁶.

Криза в розвитку села загострила проблему продовольчого забезпечення робітників і службовців Донбасу. Різко зросли базарні ціни, типовим явищем стали перебої в постачанні міст продовольством.

Занепад сільськогосподарського виробництва якоюсь мірою компенсувався розвитком підсобного городництва. Донецьким

робітникам виділялася земля строком на 7 років без обкладення їх грошовим або натуральним податком. Кількість робітників, які мали індивідуальні городи, зросла в Донбасі з 262 тис. в 1933 до 700 тис. наприкінці 1936 р. Крім того, в 1937 р. 445 тис. сімей вирощували в домашньому господарстві худобу. Однак треба визнати, що подібний шлях розв'язання продовольчої проблеми мав вимушений характер.

В умовах нормованого постачання важливу роль відіграла система громадського харчування. Найбільшого розвитку вона досягла в 1934 р., коли в ідальнях Донбасу харчувалися близько мільйона робітників і членів їх сімей. Проте в організації громадського харчування було безліч недоліків. Так, навесні 1933 р. при обстеженні шахт № 5/6 і 7/8 виявилось, що в ідальні, яка обслуговувала робітників, обідів на всіх не вистачало і частина шахтарів «залишилася без їжі перед спуском в шахту». З'ясувалося також, що «їх сім'ї їдять 1—2 рази в день, переважно крупу і воду... є випадки захворювання дітей від недоїдання»¹⁷.

Пухнули від голоду гірники на шахтах Щербинівської рудоуправи. По 3—4 дні не отримували продовольства і хліба робітники з Чехо-Словаччини, котрі в грудні 1932 р. прибули на будівництво Зуївської електростанції. Причому розселили їх в приміщеннях, які не опалювалися, не мали освітлення і скла на вікнах. На жебрацтво були приречені робітники, які будували залізничну магістраль Москва-Донбас. Весною 1933 р., коли почалося згортання будівництва, їх звільнили без надання відповідних документів та коштів. Аналогічних фактів можна навести безліч¹⁸.

Суть подій того часу досить конкретно виклав робітник, член бюро Краматорського міськпарткому Котляров. Він заявив: «...Нас обдурили і продовжують обдурювати наші вожді. Зараз вони самі не знають, що роблять, усе цінне вивозять за кордон, а робітників годують барахлом... Від нас лишилися лише тіні... Жити зараз робітнику і селянину неможливо, із робітника вичавлюють останній сік, а селян залякали Соловками»...¹⁹

За даними ДПУ, в Донбасі факти голодування зафіксовані в 21 районі з 43. Тут було зареєстровано 10008 голодуючих сімей. За період з 1 лютого по 9 березня в регіоні від голоду померли 267 чол.²⁰ Безперечно, що наведені факти занижені.

Точні дані про демографічні наслідки голодомору в Донбасі відсутні. За офіційною статистикою, тут у 1933 р. померли 73030 чол. в селах (в 1932 р. — 40162) і 54709 чол. у містах (48132). Смертність сільського населення у першому півріччі 1933 р.

(53907 чол.) у 5 разів перевищувала відповідний рівень 1934 р. (10484 чол.)²¹

Масова смертність на селі спричинила значний дефіцит робочої сили. За цих умов в 1933 р. місцеві органи влади Донбасу змушені були направити 64500 промислових робітників для надання колгоспам і радгоспам допомоги в збиранні урожаю. Наприклад, в Маріупольському районі в колгоспах працювали 60 % колгоспників і 40 % робітників²².

Отже, і в Донбасі від голодомору постраждало переважно сільське населення. Занепад села, в свою чергу, тяжко позначився на становищі робітників та інших верств населення.

ПРИМІТКИ

- ¹ Держархів Донецької області.—Ф.835, оп.1, спр.20, арк.1, 2.
- ² Там же.—Спр.13, арк.94—99.
- ³ Там же.—Арк.14—16.
- ⁴ Четвертая сессия ЦИК СССР 6-го созыва. 28 декабря 1933 г.—4 января 1934 г.: Стеногр. отчет (отв. ред. Н.И. Фалеев.—М., 1934.—Бюлл. 1.—С.2; бюлл. 5.—С.26, 27.
- ⁵ Держархів Донецької області.—Ф.835, оп.1, спр.5, арк.244.
- ⁶ Там же.—Спр.25, арк.81, 90, 91, 96, 122.
- ⁷ Там же.—Спр.25, арк.108, 127, 149.
- ⁸ Там же.—Ф.920, оп.1, спр.9, арк.43—55.
- ⁹ Там же.—Ф.835, оп.1, спр.53.
- ¹⁰ Там же.—Спр.25, арк.122.
- ¹¹ Там же.—Спр.80, арк.1—8, 11.
- ¹² Там же.—Спр.69, арк.53, 54.
- ¹³ Там же.—Спр.25, арк.107, 124—126, 149.
- ¹⁴ Там же.—Арк.107, 108, 126, 127, 149.
- ¹⁵ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.—К., 1990.—С.484, 495; Держархів Донецької області.—Ф.835, оп.1, спр.10, арк.21, д.25, 125.
- ¹⁶ Там же.—Спр.25, арк.126.
- ¹⁷ Там же.—Спр.51, арк.73, 74.
- ¹⁸ Там же.—Спр.71, арк.11—15; спр.76, арк.81; спр.83, арк.5.
- ¹⁹ Там же.—Спр.62, арк.16.
- ²⁰ Голод 1932—1933 років на Україні.—С.418.
- ²¹ ЦДАЕ РФ.—Ф.1562, оп.20, спр.41, арк.44.
- ²² V Пленум Донецького обкому КП(б)У.—Сталіно, 1933.—С.52, 69.

Ілля Шульга

(професор, Вінницький педінститут)

ГОЛОД 1933 Р. НА ПОДІЛЛІ

Україна за всю свою історію не знала такого страшного лиха, як людомор 1933 р. Нечуваний голод відкинув українців ХХ ст. у первісне суспільство, до канібалізму. Причина — геноцид проти українського народу, запроваджений тоталітарною системою. Держава силоміць відбрала весь хліб, вирощений українськими селянами, й цим створила умови для голоду. Коли народ почав вимирати, 16 лютого 1933 р. надійшло розпорядження: «Категорично заборонити якій би то не було організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ДПУ»¹. Коли ж у документах, що фіксували смерті, з'явилися записи, що їх причиною був голод, партійні органи настійно запропонували райвиконкомом дати сільським радам відповідні вказівки². В результаті в графі про причину смерті, як правило, писали: «Нагла смерть», «Від завороту кишок» тощо. А щоб приховати від історії ганебні сліди геноциду, головам сільрад у квітні 1934 р. видається нове розпорядження: «негаймо відберіть книжки ЗАГС про смерть в 1932 і 1933 рр. і надішліть їх до спецчастини»³. Потім, безперечно, їх знищили. На все Поділля випадково зберіглися смертні листи чотирьох сільрад — Сокиринської, Мізяковецьких хуторів, Сосонської і Якушинської. Там в 1933 р. померли 1193 чол.⁴

Свідченням геноциду є розпорядження Центру про переселення в спустошені внаслідок голоду 1933 р. українські села росіян та білорусів. За повідомленням заступника голови всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР та начальника ГУЛАґу від 29 грудня 1933 р., в Україну було переселено 117149 чол. разом з худобою та реманентом⁵.

Багатьох синів і дочок втратила Україна в 1932—1933 рр. За документами, що зберігаються в колишньому партархіві Вінницького обкому Компартії України, на Поділлі кількість населення зменшилася в ті лихі роки на 1634093 чол.* І це у прикордонній, найбільш забезпеченій тоді області України.

Серед замордованих голодом подолян 40 % припадало на дітей у віці до 16 років. Люди, немов худоба, харчувалися тоді жомом, просяною та гречаною половною, клевером, листям,

* Підрахувано автором. — І. Ш. ⁶

падлом тварин. Як повідомляв один партійний функціонер з Калинівського району Вінницької області, учні замість хліба приносили в школу зварене кошаче м'ясо.

Подільське село в 1932—1933 рр. не обійшов найогидніший витвір голодомору — канібалізм. Його жертвами насамперед ставали діти. Траплялися випадки, коли людидами ставали й батьки.

Хвилюючі розповіді про людоджерів-різунів ходили влітку 1933 р. по всій Україні. Дітей боялися випускати з хати. Та вберегти їх було важко. Смерть косила батьків, доглянути дітей не було кому. Людодіство зареєстроване офіційними органами в тисячах сіл. Тільки на Поділлі виявлений 71 випадок. Це — з офіційної статистики, а насправді їх було набагато більше.

Голод нещадно розправлявся з хліборобом. За перших 3 місяці 1933 р. подекуди на Поділлі померла або покинула свої села третина населення.

Як свідчить доповідна записка секретаря Брацлавського РПК, адресована обкому партії, на 16 квітня на Брацлавщині налічувалося 2 тис. людей, які потребували негайної продовольчої допомоги, а на 29 квітня їх стало 7258. Серед них опухлих було 1115, таких, які вже не піднімалися — 240. Лише в березні і квітні 1933 р. в районі померло 340 чол., в тому числі 61 дитина. «Правда, цей облік не повний, доповідав секретар райкому, — оскільки по ряду сілрад відбуваються поховання без реєстрації померлих». З цього ж документа довідуємося, що Брацлавський район здав державі у фонд хлібопоставки 65250 ц збіжжя, хоча постійна площа, порівнюючи з 1931 р., зменшилася на 17882 га, або на 31 %⁷. Отже, шляхом пограбування села хлібороба прирекли на загибель.

20 червня 1933 р. повідомляли з Тульчина: «Продовольчі труднощі в порівнянні з минулою декадою погіршилися значною мірою і охопили всі села району і місто Тульчин... За декаду з 5 по 15 червня померло на ґрунті недоїдання, за даними райздоровінспектури, 274 чоловіки, з них колгоспників 88, одноосібників — 224, дітей — 119»⁸. Не краще становище спостерігалось в інших селах Поділля.

Голодомор плодив сиріт. На кінець квітня 1933 р. тільки в половині районів Вінницької обл., за офіційною статистикою, нвлічувалося 106698 опухлих. У червні — липні виснажені люди вмирали, як мухи. Не оплаканих, без молитви, немов худобу, вивозили їх на цвинтар і заривали в братські могили. Із «цілком таємних» партійних документів відомо, що в багатьох селах

смерть щоденно забирала по 20—30 чол. В Лісовій Лоївці і Зозові, як інформував Косіора секретар обкому партії Чернявський, в день помирало по 45—47 осіб, а в Немирівському районі, на хуторах, 80 % людей лежали нерухомі, опухлі⁹. Там трупи навіть не вивозилися на цвинтар, їх клали у порожні льохи, кидали в криниці.

Сумні спогади залишив Купріян Терещенко з Київщини. «Одного весняного дня я ледве придибав із школи. Мати переступає із пухлої, як валянок, ноги на ногу, фартухом витирає заплакані очі. “Гані, твоєї сестрички, вже немає. Филімон відвіз на кладовище” — каже. Незабаром померла і чотирирічна сестра Марія. Цього разу, а вона була четвертим протягом травня мерцем у нашій сім’ї, у хаті засвітили свічку і лампадку. Батько збив сяку-таку труну, дно вистелив сіном, поклав напівголий дитячий труп, перехрестив і накрив газетою. Кришку забив двома цв’яхами і сказав:

— Газети, дочко, на тому світі читатимеш. Та не проклинай мене за те, що мов худобу, виряджаю тебе на той світ. Може з газет довідаєшся, яка правда в нас була».

Мученицька голодна смерть нещадно розправлялася із людьми. Обличчя дітей ставали подібними до старих людей. У пухлих очі здавалися великими, банькатими і нерухомими. Вони втрачали силу і вмирали сім’ями і селами. На порозі ніхто не заступив дорогу смерті і не сказав: «Схаменіться люди, бо лихо вам буде»¹⁰.

Архівні документи рясніють повідомленнями про те, що весною 1933 р. збільшувалося число дітей-підкидьків. Матері сповивали немовля і клали на лаві вокзалу, під плотом, на порозі лікарні, під дверима будинків. Та хіба можна суворо судити цих жінок, які сподівалися, що чужі люди врятують їхню дитину від неминучої смерті? Як свідчать джерела колишнього архіву Вінницького обкому партії, в першій половині березня 1933 р. було підібрано в Бердичеві — 18, Вінниці — 13, Жмеринці — 11, Козятині — 18 підкидьків. На інших станціях і в деяких установах виявлено ще 105 малюків.

Навесні і влітку тисячі хлопчиків і дівчаток, які залишалися сирітами, жебракували у містах і селах. Тільки в Плисківському районі в червні їх налічувалося 459, с. Сальнику — 20, Закричинському — 15. В Козятині міліція затримала в червні 1933 р. — 307, а в липні — 1340 бездоглядних дітей, які прибули на станцію з Уманського, Погребищенського, Жашківського, Пли-

сківського, Ставищанського, Буцького районів. За півроку на Поділлі кількість сиріт збільшилася в 40 разів.

Було б несправедливо стверджувати, що суспільство зовсім відвернулося від дітей. Школи, лікарні допомагали голодним сиротам, як тільки могли. В Брацлаві вони добилися, щоб РПК прийняв рішення про виділення по півсклянки молока від корови для харчування дітей в школі, дитячих яслах і садках. Би́ли тривогу і медичні заклади. Доповідаючи про становище, що склалося у Вінницькому будинку немовляти, інспектор облздороввідділу писала: «Через те, що помешкання дуже тісне, діти лежали в одному ліжку по троє. Здорові і хворі знаходяться разом, а тому смертність буває щоденно. В таких умовах дуже тяжко, бо діти вмирають, як мухи». За 2,5 місяця тільки в Немирівській дитячій колонії померли 162 дітей. Утриманці колоній були заморені, виснажені, хворі.

Учні надсилали листи на адресу керівників партії, радянського уряду, голів колгоспів і сільрад, розповідаючи про свою долю, просили допомоги. Проте на ті листи не звертали уваги. Наприклад, учень 7-го класу Сальницької ШКМ Калинівського району написав голові сільради листа такого змісту: «Кузьма Петрович! Тиждень, як помер від голоду батько. Мати лежить хвора на печі і вся опухла. На мою долю випало бути головою двору. Окрім мене залишилося ще троє дітей. Вони опухлі. Допоможіть, чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилося й буряків. Рятуйте маму, дітей. Ми вступимо до колгоспу. І я буду так з мамою працювати, щоб забезпечити малих дітей хлібом. Не відмовте, Кузьма Петрович. Невже я сім років вчився, щоб померти голодною смертю?»¹¹ На жаль, ні автор листа, ні його мати, брати і сестри допомоги не дочекалися. Вся сім'я, в тому числі автор листа, померла.

Багато педагогів поділили долю своїх учнів у 1933 р. Деякі учителі висловлювали своє незадоволення політикою тоталітарного режиму, критикували внутрішню політику уряду, негативно оцінювали дії деяких голів сільрад, колгоспів. Однак траплялися і такі, які, вислугуючись перед владою, використовували дітей у своїх грабівницьких цілях. Деякі завідуючі шкіл (с. Осіпеньки Немирівського р-ну), члени комісії по вилученню хліба у односельчан, давали вказівки учителям випитувати у школярів, хто з батьків приховав хліб. «До нас у клас, — згадує учасник Великої Вітчизняної війни, — зайшла вчителька Зоя Кузьмівна (прізвище забув) і сказала: «Діти, хто знає, де ваші батьки

заховали хліб, підніміть руку". Ми всі пригнулися. Тільки мій товариш Олекса підняв руку! "а мій батько замурував у грубі мішок пшениці". Такі випадки були не поодинокі.

У людській пам'яті закарбувалося: там, де батьки і матері не втрачали батьківського чуття до своїх дітей, там смерть відступала. І навпаки, байдужість, сварка, жорстоке ставлення батьків до своїх дітей вело до загибелі одних і других.

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів Вінницької області (Далі — ДАВО). — Ф.136, оп. 3, спр.74, арк.30.

² Там же. — Спр.144, арк.9.

³ Там же. — Ф.2061, оп.І, спр.275, арк.55.

⁴ Там же. — Ф.2061, оп.1, спр.292, 293, 295, 414, 415, 418, 420; ф.2063, оп.1, спр.46—56; ф.2070, оп.1, спр.70—73; ф.293, спр.181—185.

⁵ Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Збір.док.—К., 1992. — С.642.

⁶ ДАВО. — Ф.136, оп.3, спр.219, арк.135; спр.121, арк.33.

⁷ ДАВО. — Ф.136, оп.3, спр.70, арк.203.

⁸ Там же. — Спр.70, арк.203.

⁹ Там же. — Спр.70, арк.203.

¹⁰ Вінницька правда. — 1990. — 17 лютого.

¹¹ ДАВО. — Ф.136, оп.3, спр.80, арк.29.

Олександр Єрмак

(к. і. н., Полтавський педінститут)

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА КАМΠΑНІЯ 1932—1933 РР. НА ПОЛТАВЩИНІ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

Полтавщина зазнала чи не найбільших людських втрат під час голодомору-геноциду 1932—1933 рр. Матеріали демографічного перепису 1939 р. показали, що населення області у порівнянні з 1926 р. (в межах території на 17 січня 1939 р.) скоротилося на 414,2 тис. чол. Коли взяти до уваги ще й природний приріст за час з 1926 по 1939 рр., то цифра втрат становитиме майже мільйон чол.¹

Безпосередньою причиною демографічної катастрофи, яку пережила Полтавщина, стала злочинна в своїй основі хлібоза-

готівельна кампанія 1932—1933 рр., організована і здійснена сталінською тоталітарною системою.

Як відомо, майже 70 % загального плану хлібозаготівель по Україні в 1932 р. припадало на колгоспи, радгоспи і одноосібні селянські господарства Одеської, Дніпропетровської і Харківської областей, тобто райони найбільш колективізованого зернового господарства². Харківська область мала здати хліба 35558,3 тис. пудів. Приблизно 40 % хліба по Харківській області повинні були дати райони Полтавщини³.

Керівництво Харківського обкому КП(б)У та облвиконкому покладало на полтавські райони особливу надію щодо викачування хліба, бо рівень колективізації тут був значно вищим, ніж у північних і центральних районах Харківської області. На Полтавщині в той час вже було об'єднано в 1800 колгоспах понад 70 % селянських господарств⁴.

Малоефективні з економічної точки зору колгоспи стали зручним інструментом для проведення хлібозаготівель горезвісним методом продрозкладки. Крім того, у віддалених від Харкова, що був тоді столицею радянської України, сільських районах Полтавщини влада мала можливість грабувати колгоспників і одноосібників найбільш жорстоко, чого не могла дозволити собі, наприклад, у приміській смузі, де проживало чимало робітників харківських промислових підприємств.

Як і всюди в Україні, для виконання планів хлібозаготівель на Полтавщині були задіяні весь партійний апарат, уся державна машина, включаючи місцеві органи радянської влади, міліції, ДПУ. На проведення хлібозаготівель у Полтавському районі партійні, комсомольські і профспілкові організації направили понад 6 тисяч активістів⁵. У селах Полтавщини лютували «буксирні» бригади, сільради і колгоспи, що надто повільно здавали хліб державі, заносилися на «чорні дошки», чинили швидко розправу над селянами виїзні сесії нарсудів тощо. Разом з тим, на Полтавщині частіше, ніж у інших місцевостях, практикувалася кількаразове накладення нових планових завдань на ті райони, які змогли виконати хлібозаготівлю. У грудні 1933 р. бюро Харківського обкому КП(б)У звинуватило керівництво Лубенського і Миргородського районів в тому, що вони ніби-то свідомо занизили дані про врожайність і відповідно одержали порівняно легкі хлібозаготівельні плани. У зв'язку з цим Лубенський район зобов'язали додатково поставити ще 2 тис. тонн зерна, а Миргородський — 1,5 тис. тонн⁶. Подібні

операції щодо окремих сільрад і колгоспів здійснювали також райкоми партії і райвиконкоми.

Однією з причин вищих, ніж в інших районах республіки, втрат населення від голодомору на Полтавщині було свідоме збільшення владою строків проведення хлібозаготівельної кампанії. У середині лютого 1933 р. за рішенням уряду України хлібозаготівлі офіційно були припинені, оскільки величезна смертність селянства поставила під загрозу проведення весняних робіт, а, отже, і долю врожаю 1933 р. Однак у Харківській області для засіву не вистачало 2,2 млн. пудів зерна⁷. Тому партійне керівництво області на чолі з П. Постишевим 7 березня 1933 р. дало директиву на місця провести збір насіння методом хлібозаготівель⁸. Він тривав аж до кінця березня 1933 р. У Державному архіві Полтавської області відклялися документи, які свідчать про те, що вищі партійні інстанції, дивлячись кризь пальці на бруталне порушення елементарної законності при проведенні масової грабіжницької акції щодо селянства, давали своєрідну індульгенцію безпосереднім виконавцям волі Сталіна та його поплічників. З літератури про голодомор 1933 р. склалося уявлення про другого колишнього секретаря ЦК КП(б)У і секретаря Харківського обкому Р. Я. Терехова, як про більш гуманного політичного діяча у порівнянні з П. П. Постишевим. При цьому робляться посилання на спогади самого Терехова, опубліковані в газеті «Правда» у 1964 р., де твердиться, ніби той доповідав Сталіну про голод в Україні і за це потрапив у немилість. Насправді цей типовий партапаратник вищого ешелону, як і Постишев, несе всю відповідальність за трагедію українського селянства. Вчитаемося у стенограму його виступу на засіданні секретаріату Харківського обкому КП(б)У 7 січня 1933 р., де розглядалося питання про хід хлібозаготівель. В ній викладено до найменших деталей продуману систему репресивних заходів, спрямованих на те, щоб примусити колгоспників і одноосібників здавати хліб державі. Звертаючись до уповноважених обкому і райкомів партії по хлібозаготівлях, Терехов заявив таке: «Ми ще не зломали в ряді районів не тільки серед сільських працівників, але навіть серед районного керівного активу, більш того, навіть серед окремих уповноважених обкому так звану «перегинобоязнь». Власне, сам вислів «перегинобоязнь» не є правильним, тому що перегинів потрібно, звичайно, боятися, але натискувати не потрібно боятися»⁹. Ось у такій типово іезуїтській манері давалася пряма настанова і далі «тиснути»

на селян-одноосібників та колгоспників, які вже десятками тисяч гинули від голоду.

Офіційні документи щодо проведення хлібозаготівель, що надсилалися на місця вищими партійними керівниками, нерідко створювали враження справедливого і гуманного ставлення до трудівників села. Особливо це стосується П. П. Постишева, який з кінця січня 1933 р. обіймав одночасно посади секретаря ВКП(б), другого секретаря ЦК КП(б)У і секретаря Харківського обкому партії. Ось уривок з його листа секретарям райкомів партії і сільських партосередків від 12 березня 1933 р. про збирання насіння для засівної кампанії: «Найважливіше, товариші, у всякій справі керівництва колгоспами — це забезпечити чуйне, уважне ставлення до колгоспника... Це, на жаль, поки що не скрізь є. В деяких місцях одноосібників і колгоспників заарештовує хто завгодно. Часто-густо ворог підставляє під арешти й репресії хороших, чесних трудівників»¹⁰. А за тиждень до цього Постишев, розпикаючи тих же секретарів райкомів по телефону за лібералізм при вилученні зерна на насіння, говорив по-іншому: «Ви штрикаєте нас у ніс труднощами, базикаєте про голододуху... А скільки ви посадили агітаторів проти насінневих заготівель, скільки розстріляли..., скільки намітили до виселення підкуркульників?»¹¹

Пошук нових документів про голодомор 1933 року у різних районах України, глибоке вивчення вже відомих матеріалів дасть нам можливість до кінця осмислити цю національну трагедію українського народу.

ПРИМІТКИ

¹ Держархів Полтавської області. — Ф. 3839, оп. 1, спр. 108, арк. 14—57.

² *Слишко І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). — К., 1961. — С. 295.

³ Робітник Кременчуччини. — 1932. — 30 листопада.

⁴ Народне господарство Харківщини. Статистичний збірник. — Х., 1933. — С. 16—17.

⁵ Держархів Полтавської області. — Ф. 12, оп. 1, спр. 13, арк. 52, 89, 90, 146, 153.

⁶ Там же. — Ф. 35, оп. 1, спр. 13, арк. 24.

⁷ Червона трибуна. — 1933. — 3 березня.

⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. 12, оп. 1, спр. 17, арк. 60.

⁹ Там же. — Ф. 35, оп. 1, спр. 13, арк. 21.

¹⁰ Там же. — Ф. 62, оп. 1, спр. 8-а, арк. 284.

¹¹ Там же. — Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 12.

Юрій Шаповал

(д. і. н., Інститут національних відносин
і політології НАН України)

СТЕНОГРАМА І ПРОТОКОЛ ІІІ КОНФЕРЕНЦІЇ КП(б)У ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ 1931—1932 РР. І ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 РР.

У жовтні 1932 р. в Харкові у видавництві «Пролетар» вийшла друком книга «Третя конференція КП(б)У, 6—9 липня 1932 року. Стенографічний звіт». Відтоді, здається, лише один раз ця стенограма була об'єктом спеціального аналізу. Йдеться про підготовлену Ю. В. Бабком і М. Т. Бортнічуком невелику за обсягом книгу «Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У», яка побачила світ 1965 р.¹

Підготовлена у «застійну» добу, ця книжка, звичайно, не могла дати належного наукового аналізу матеріалів ІІІ конференції. Між тим, ці матеріали необхідно дослідити спеціально, оскільки вони є важливим джерелом для вивчення передумов виникнення голодомору в Україні.

ІІІ конференція розпочала свою роботу 6 липня 1932 р. в Харкові у приміщенні Державної опери. Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 чоловік (або 62,7 %) становили секретарі сільських районних комітетів². Саме ці люди разом з керівниками райвиконкомів були безпосередніми виконавцями жорстких директив центру. Вони розуміли, чим загрожують Україні сталінські вимоги неухильного виконання хлібозаготівельних планів. Ось чому в них жевріла надія, що ІІІ конференція, на яку прибули високі московські сановники, дасть центру точне уявлення про стан сільського господарства в Україні.

Багато очікували від конференції й безпартійні. Це, зокрема, засвідчує лист з Тирасполя, надісланий 18 травня 1932 р. на адресу президії. Прочитуємо уривок з цього листа: «Товариші! Про те, що ми переживаємо серйозні труднощі у сільському господарстві, про те, що є ряд кричущих безчинств, як перегинів, так і оковамилювання, гадаю, не слід описувати...»³ Однак далі автор спиняється на конкретних недоліках. Ось що він, зокрема, пише: «...Село потерпає від частих змін керівництва... Зверніть увагу на чехарду уповноважених з міста. Кожного разу приїжджає інший і намагається забезпечити тільки те, що в

даний момент від нього вимагається. Наприклад, під час хлібозаготівлі уповноважені йшли на те, щоб здати посів-матеріали, не думаючи про посівкампанії... Село повинно мати авторитетного постійного партійця, а на факті ми бачимо, що кращі сили прагнуть із села втікти»⁴.

Певні надії покладали на конференцію партійно-державне керівництво України. Його члени були добре обізнані з реальним станом справ на селі. Ось що писав, зокрема, Г. І. Петровський С. В. Косіору у 1932 р.: «Через те, що продовольче становище починає важко складатись для районів Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Київської і Вінницької областей і не тільки села, а й для деяких робітничих міст, я вважаю за необхідне: 1. Написати доповідну записку до ЦК ВКП(б)... 2. Прохати ЦК ВКП(б) видати постанову про припинення хлібозаготівель на Україні...»⁵

Знаючи все це, стенограму III конференції, незважаючи на те, що вона зафіксувала обов'язкові тогочасні політичні ритуали (як обрання «почесної президії», «почесного голови» в особі Сталіна, привітання тощо), сприймаєш, як акт історичної трагедії. Була в цьому акті і своя окрема драматургія. Придивимось до цього уважніше.

На порядку денному стояло одне питання: «Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівню та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Доповідь зробив генсек ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який — слід пам'ятати! — був членом політбюро ЦК ВКП(б). Саме це чималою мірою визначало суть і навіть тональність його виступу. Не можна не згадати і про той лист, який він надіслав Сталіну 26 квітня 1932 р. В ньому, зокрема, зазначалося: «У нас є окремі випадки і навіть села, що голодують, однаке це лише наслідок місцевого головотяпства, перегинів, особливо стосовно колгоспів. Всілякі рзмови про "голод" на Україні слід категорично відкинути»⁶.

І це писалося тоді, коли Україна стояла на порозі голодомору. Виконання хлібозаготівельного плану 1931 р., що затяглося до зими 1932 р., відчутно вдарило по тваринництву, започаткувало голод. «...У нас, — зазначав в доповіді С. В. Косіор, — у хлібозаготівельній кампанії припустилися багатьох помилок, були пере-кручення й неподобства. Але що й хто тут винен? Чи план хлібозаготівель, чи неправильне керування, погана робота нашої партійної організації? Намагання прикрити всі серйозні хиби нашої роботи планом хлібозаготівель треба рішуче викрити, засудити, бо це є не що інше, як тільки капітуляція перед

труднощами і скочування на позиції ворожих елементів, на антипартиійний шлях»⁷.

У доповіді С. В. Косіора була представлена точка зору ЦК КП(б)У на причини труднощів, що виникли. По-перше, серйозною, хоча й не головною причиною були названі складні кліматичні умови 1932 р. По-друге, труднощі весняної засівної кампанії пов'язувалися «з незадовільним керуванням організацією господарства колгоспів, проведенням торішньої осінньої збиральної і хлібозаготівельної кампанії». По-третє, джерелом багатьох проблем була названа безгосподарність у колгоспах⁸.

«Збиральна, як і хлібозаготівельна кампанія, — підкреслював С. В. Косіор, — відбуватиметься в обставинах загостреної класової боротьби. Ця боротьба вже розгорнулася, надто там, де почалося збирання врожаю. Всілякі контрреволюційні елементи, куркульня, підкуркульники, що пролізли до колгоспів, використовуючи помилки минулого року, проводять тепер боротьбу проти скиртування хліба, поширюють всілякі чутки, агітують за розтягання хліба. Найменша розговтаність, бездіяльність з нашого боку — на руку ворогові. Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати згубну одсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат. Ми повинні так поставити всю свою роботу, щоб цілком зібрати врожай і забезпечити успішне виконання плану хлібозаготівель»⁹.

В доповіді фактично нічого не було сказано про хибність «воєннокомуністичних», адміністративних методів керівництва аграрним сектором, які насамперед і спричиняли катастрофічний стан на селі.

На п'яти з шести засідань конференції тривало обговорення доповіді С. В. Косіора. В дебатах виступили 33 чоловіка, серед них секретарі 18 райкомів партії, секретарі обкомів — М. М. Майоров, В. І. Чернявський, М. Н. Демченко, Р. Я. Терехов, а також В. П. Затонський, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та інші делегати.

Деякі районні керівники робили спробу в своїх доповідях не тільки окреслити складність ситуації на селі, а й показати, що не можна перекладати основну відповідальність за цю ситуацію на низові ланки, насамперед на нещодавно створені райони. Не випадково, до речі, у надрукованому у 1932 р. стенографічному звіті III конференції були вилучені або ретельно

відреаговані саме ті фрагменти з виступів районних керівників, які мали гостро критичну спрямованість. Саме на ці виступи доцільно звернути увагу дослідників при роботі з архівним варіантом стенограми. Ось що говорив, зокрема, представник Смілянського району Г. І. Фомін: «До питання про безпосередню допомогу районам з боку ряду відповідальних працівників, навіть окремих членів уряду, котрі приїждять для надання допомоги районам. Я не хочу говорити персонально, але вважаю, що окремі (товариші), приїжджаючи до нас, не тільки не допомагали районам, не тільки не вивчали економічні умови районів для того, щоб конкретно допомогти, а створювали умови, що деморалізували райони... У нас був такий уповноважений, котрий сидів небагато, але наробив надзвичайно багато справ і викликав панічний стан окремих сільських керівників. Товариш приїздив у село і замість ділової роботи, замість ділових вимог говорив: "Я тебе ось посаджу на 24 години, зніму брюки і посаджу на сніг, тоді ти план виконаєш" (шум).

Голоси: Хто це? Назви прізвище.

Тов. Фомін: Якщо потрібно буде, та назву.

Голос: Ти скажи, хто? (шум у залі).

Фомін: Я гадаю, що вимагати не варто, а якщо потрібно буде, то я напишу про це заяву у ЦКК або у президію конференції. (Шум).

Голос: А ти вважаєш непотрібною цю справу зараз, ти замазуєш.

Фомін: Я не замажую, я називаю факти, котрі були не тільки у нашому районі, а й у ряді інших районів.

Голос: Ти назви його прізвище.

Фомін: Його прізвище Поляков. (Шум)»¹⁰.

А ось що було вилучено з виступу представника Дробрівського району П. А. Шерстова: «Дробрівський район перебуває у дуже важкому стані. Там було забрано увесь посівний матеріал, відбувалось масове побиття колгоспників та колгоспниць, у тих кімнатах засідав штаб буксирних бригад, де вимагали хліб, підписку на позику, виплату всіляких податків. Внаслідок і завдяки цим спеціальним штабам, буксирним бригадам, створили(ся) несприятливі політичні настрої...»¹¹

З друкованого варіанту стенограм було вилучено й інший фрагмент виступу П. А. Шерстова. Ось він: «Я хотів би запитати тов. Косіора — я нова людина, у нас посіяно 11 тисяч га буряку, на 28-е число ми прорвали 38 %, цього замало, безумовно, замало,

але уявіть собі таку картину, коли народ пухлий, коли є велика кількість людей, які лежать і не встають.

(Косіор: Який це район?)

Драбівський район.

(Косіор: Ви нас не лякайте, ви краще про роботу розповідайте).

Я про роботу й розповім.

На сьогодні, коли бракує харчів, колгоспнику нічого дати. У більшості випадків колгоспники йдуть напівголодні працювати»¹².

Можна тільки уявити, як нелегко було наважитися районним керівникам відверто сказати подібні речі у присутності членів політбюро ЦК ВКП(б). Вони наважилися і, зрозуміло, були піддані критиці. «На жаль, — відзначив, наприклад, В. П. Затонський, — На цій конференції у деяких виступах представники кількох районів плакалися перед нами. А як вони провадили партійну лінію в себе, що вони зробили, щоб не було таких втрат під час збирання хліба, що вони зробили для кращого обробітку землі, кращого осіннього засіву, для організації праці, — про це вони нічого не казали»¹³.

Напередодні конференції члени політбюро ЦК КП(б)У побували у багатьох районах України і зібрали великий матеріал, який і було покладено у основу їх виступів на конференції. М. О. Скрипник, зокрема, говорив: «Я не згоден з тими товаришами, які з теперішніх сільськогосподарських кампаній головну свою увагу віддають питанню хлібозаготівель. Не треба себе гіпнозувати тим, скільки треба взяти хліба з нашого врожаю. Треба зібрати повнотою все те, що ми засіяли. Коли ми зуміємо перебороти труднощі збиральної кампанії, коли питання боротьби з втратами зрозуміємо, як питання політичне і господарське, у нас вистачить хліба цілком і повнотою і для виконання плану хлібозаготівель...»¹⁴

Характерно, що і у виступі М. О. Скрипника містилися положення, що не увійшли до друкованого стенографічного звіту III конференції. Прочитуємо одне з них: «Багато товаришів підмінюють одне політичне питання другим. Замість питання про те, що є причиною наших проривів, вони зараз ставлять інше питання — хто є причиною наших проривів. Сама постановка цього питання невірна. Ми мусимо вияснити, що є причиною наших проривів... Ми люди, живемо і боремось, і, значить, помилки, які є, мають причини. Ми — ЦК КП(б)У, ні в якому разі не знімаємо з себе відповідальності за цілу працю

цілої нашої парторганізації. Ні в якому разі не знімаємо, тому що причиною є неповне розуміння, неповне усвідомлення глибини політичних процесів, які відбулись»¹⁵.

Спробував привернути увагу до нелегких проблем села і Г. І. Петровський: «...Треба одверто сказати, що деякі райони перебувають у скрутному харчовому стані. Ви знаєте, товариші, що у нас багато хліба лишилося на полях. І причина тут та, що наша організація праці в колгоспах, масова політична робота була не на потрібній висоті... Я проїздив кілька сіл; питаєш секретаря — чи давно ви тут? Говорить, місяців 2—3, а голова — місяців — 3—4. Звісно, це неправильно. Коли на селі буде така плинність керівного активу, то ми не доб'ємося стійкості і в самих колгоспах»¹⁶.

Однак і обережні спроби деякого з керівників республіки, і особливо представників районів, вказати на складність ситуації у сільському господарстві України не викликали довіри у двох сталінських посланців, які брали участь у роботі конференції — В. М. Молотова і Л. М. Кагановича. Останній, звертаючись до делегатів конференції, говорив: «Ви повинні підготувати й розгорнути роботу, щоб цілком виконати план хлібозаготівель, рішуче переборюючи всі і всілякі демобілізаційні, а часто капітулянтські, правоопортуністичні настрої щодо хлібозаготівель... Ви повинні на селі, в районі переламати настрої деяких активістів, що сьогодні у вас демобілізовані»¹⁷.

У виступах Молотова і Кагановича було не просто значно звужено спектр факторів, що спричиняли труднощі у сільському господарстві республіки. Ці виступи, по суті, свідчили, що центр однозначно зайняв жорстку позицію щодо України.

У своїй промові Молотов, зазначивши, що план хлібозаготівель республікою не виконаний і що «у ряді районів у наслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан», піддав гострій критиці райкоми партії, а також ЦК КП(б)У. «Тепер, — говорив Молотов, — є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на Україні на “зовнішні” причини, на розмір хлібозаготівельного плану і т. ін. Треба дати рішучу одсіч цим антибільшовицьким спробам»¹⁸. Головне питання, за твердженням Молотова, полягало в тому, як розверстати план хлібозаготівель і як проводити цей план.

Дуже влучну характеристику місії Молотова та Кагановича дав один з британських дипломатів, котрий у своєму повідомленні від 18 липня 1932 р. зазначив: «Хоча Молотов і Каганович люб'язно присолодили пігулку невдоволення центрального уряду, вихваляючи помітні досягнення українських більшовиків у галузі промисловості з їхніх виступів було зрозуміло, щон вони прибули головним чином для того, щоб дати українській партійній організації сувору прочуханку»¹⁹.

В заключному слові Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши: «Не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань... З такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одностайного схвалення цих виступів ми повинні по-більшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидке подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України»²⁰.

Делегати конференції прийняли резолюцію, яку 9 липня 1932 р. затвердив пленум ЦК КП(б)У і якою «до безумовного виконання» приймався встановлений для України план хлібозаготівель — 356 млн. пудів по селянському сектору.

Однак рішення конференції не привели до позитивних зрушень у сільському господарстві республіки. Не випадково план хлібозаготівель по селянському сектору, що його прийняла до виконання III конференція, згодом тричі скорочувався відповідно до реального становища, а до 1 листопада 1932 р. від селянського сектора України надійшло лише 136 млн. пудів хліба²¹. Негативно позначилася на становищі сільського господарства і шкідлива практика виключення з партії та віддання до суду як зрадників і організаторів саботажу секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та інших радянських працівників. Так, у 1931 р. і в першій половині 1932 р. було замінено 80 % секретарів райкомів партії. Саме таку практику заохочували Молотов і Каганович.

Наприкінці жовтня 1932 р. в республіці розпочала свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з Молотовим. Вона дала новий імпульс здійсненню репресій проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель.

Наслідки наступних подій відомі: політичний терор був підкріплений терором, голодом, який, в свою чергу, сталінське керівництво використало для активного згорання «українізації».

Підсумовуючи, слід зазначити, що протокол і стенограма III конференції КП(б), матеріали, пов'язані з її підготовкою, потребують пильної уваги дослідників, вони дають можливість об'єктивно оцінити першовитоки трагедії, що її пережила Україна на початку 30-х рр.

ПРИМІТКИ

¹ Бабко Ю., Борщівчук Т. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — 190 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.1, оп.1, спр.385, арк.6.

³ Там же. — Спр.376, арк.10.

⁴ Там же. — Арк.10—11.

⁵ Цит. за: Эта жуткая правда. // Сельская жизнь. — 1990. — 4 августа.

⁶ Там же.

⁷ Третя конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р: Стеногр.звіт.— Харків, 1932.— С.9—10.

⁸ Там же.— С.10—11.

⁹ Там же.— С.17.

¹⁰ ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.1, спр.379, арк.21—22.

¹¹ Там же.— Арк.24.

¹² ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.1, спр.377, арк.210.

¹³ Третя конференція КП(б)У 6—9 липня 1932 р: Стеногр.звіт.— С.90.

¹⁴ Там же.— С.104.

¹⁵ ЦДАГОУ.— Ф.1, оп.1, спр.379, арк.186.

¹⁶ Третя конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р: Стеногр. звіт. — С.110—111.

¹⁷ Там же.— С.156.

¹⁸ Там же.— С.117.

¹⁹ Україна: голод 1932—1933 років // Всесвіт.— 1989.— № 11.— С.154.

²⁰ Третя конференція КП(б)У. 6—9 липня. 1932 р: Стеногр. звіт. — С.145, 147.

²¹ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду.— К., 1989.— С.33.

Лариса Яковлева

(к. і. н., Центральний державний архів вищих органів влади і управління України)

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ, ГОЛОДОМОРУ І ГОЛОДУВАНЬ В ЦДАВО УКРАЇНИ

В історії України було немало потрясінь в різні часи. Трагічними сторінками ХХ століття були голодомори, голод і голодування у 1921—1923 рр., 1932—1933 рр., 1946—1947 рр.

Об'єктивну оцінку цих трагедій можна дати тільки завдяки вивченню архівних документів, яких у ЦДАВО України відкладалася достатня кількість. Важливим джерелом для вивчення голоду 1921—1923 рр. залишаються документи вищих органів влади, і насамперед ті, що зберігаються у фонді ВУЦВКу (ф. 1). Серед документів — матеріали Всеукраїнських з'їздів рад (V, VI, VII) та сесій ВУЦВК, де обговорювалися результати обстеження голодуючих губерній і приймалися з цього питання відповідні рішення і резолюції.

Велика інформація міститься у протоколах засідань ВУЦВК та в матеріалах, що до них додаються. Це — доповідні записки, довідки, інформації. У фонді відклалося чимало протоколів об'єднаних засідань ВУЦВК і Раднаркому УСРР, а також інших організацій, які безпосередньо відповідали за продовольчий стан в Україні у той час. Крім того, на засідання запрошувалися представники від губерній, які виступали з повідомленнями, звітами про становище в них, а також в окремих повітах, районах, серед різних верств населення.

У фонді відклалася протоколи засідань губвиконкомів, де розглядалися аналогічні питання, робилися певні висновки, приймалися рішення, що надсилалися до ВУЦВК та уряду республіки.

ВУЦВК прийняв ряд постанов і розробив інструкції про порядок обліку, відрахувань і передачі продовольчих товарів; про порядок відпуску Наркомпродом УСРР продуктів харчування, предметів широкого вжитку та розрахунки за них між окремими установами і організаціями, різними верствами населення; про порядок колективного постачання установ і організацій.

Збереглися листи, підписані особисто головою ВУЦВК Г. І. Петровським, до ЦВК РСФРР з проханням припинити вивіз хліба до Росії через тяжкий продовольчий стан на Україні. На

жаль, як підтверджують документи, хліб продовжував вивозитися. У фонді зберігаються десятки тисяч листів від окремих установ, організацій, приватних осіб з проханням допомоги в той страшний час.

Архівні джерела свідчать, що боротьба з голодом стала одним з головних завдань українського уряду. Відклалися відповідні документи у фонді Ради Народних Комісарів (ф. 2). Серед них постанови, декрети, розпорядження — про зниження продовольчого натурального податку, заміна його грошима і звільнення від нього неврожайних повітів; про норми постачання продуктами харчування різних верств населення, в т. ч. робітників і службовців державної промисловості, центральних і місцевих органів влади та членів їх сімей, залізничного і водного транспорту. На державному постачанні були діти, інваліди війни і праці, певні категорії безробітних. Надавалася допомога селянам посівним зерном, реманентом, машинами, фахівцями.

Певний інтерес для вивчення даної проблеми становлять протоколи засідань українського уряду. На них обов'язково були присутніми представники від губвиконкомів, які доповідали про продовольчий стан у губерніях, повітах, районах, зокрема, про негативні наслідки продрозкладки та згубний її вплив на проведення хлібозаготівлі; про незаконне вивезення хліба з окремих повітів; пропонували не обкладати продподатком неврожайні волості.

Документи свідчать, що український уряд, незважаючи на тяжкий стан, направляв вагони продовольчих і фуражних вантажів до Російської Федерації, в т. ч. до Самари, Саратова, Москви та інших міст. Відповідальність за виконання плану державного постачання уряд покладав безпосередньо на Наркомпрод УСРР, підкреслюючи це відповідними директивами.

Привертають увагу документи Всеукраїнської центральної комісії допомоги населенню, що постраждало від неврожаю (ф. 258). У фонді відклалися декрети, постанови, розпорядження ВУЦВКу і Раднаркому, якими комісія керувалася у своїй діяльності. Комісія займалася організацією збирання продуктів харчування, майна, коштів і розподіяла це серед різних верств населення, створювала пункти харчування для голодуючих. Усе це відображено у протоколах засідання ЦКДГ, доповідних записках, довідках, інформаціях і листуванні, що зберігаються у цьому фонді.

Заслугують на увагу документи Наркомату продовольства УСРР (ф. 340), які повною мірою характеризують хлібозаготі-

вельну політику уряду України. Це — постанови і розпорядження Раднаркому УСРР, зокрема про відповідальність посадових осіб за недбайливе зберігання, розкрадання, псування і неправильне використання посівного матеріалу, інформаційні повідомлення про катастрофічні наслідки продрозкладки, про збройний тиск на селян при вилученні у них зерна. Відклалися у фонді політзведення про політичний стан у повітах, збройні селянські виступи в окремих губерніях проти оподаткування. Збереглося донесення командуючого Київським військовим округом про необхідність виділення військових частин для проведення продродаткової кампанії.

Матеріали виїзних сесій губревтрибуналів, що відклалися у фонді, інформують про засудження селян на різні строки ув'язнення за невиконання продродатку.

Відповідно до урядових постанов Наркомпрод УСРР приймав свої постанови, положення, інструкції про забезпечення населення, армії продовольчими товарами, взуттям, одягом. На місцях створювалися продовольчі органи, зокрема, губернські продовольчі комітети, які займалися розподілом продовольчих товарів між установами і підприємствами, обстежували становище в окремих повітах, районах, розглядали питання щодо постачання продовольством не тільки міст України, а й Російської Федерації. Про це свідчать протоколи засідань Наркомпроду УСРР. Відповідну інформацію дають документи фонду, насамперед це щоденні зведення про організацію продовольчих маршрутів до Криму (зерно, картопля, овочі та ін.).

Документи підтверджують, що у 1922—1923 рр. Наркомпрод УСРР встановлює безпосередні зв'язки з Вукопспілкою, трестами промислового і сільськогосподарського напрямку, в яких закуповує зерно, масло, промислові товари, і одночасно складає плани їх розподілу, у тому числі й насінневого зерна на 1922—1923 рр.

Доповнюють групу документів з теми голоду 1921—1923 рр. документи Української економічної наради (ф. 3040). Цей орган був створений при Раднаркомі УСРР у вересні 1921 р. Він займався регулюванням роботи наркоматів та уповноважених, усіх органів влади в галузі господарського будівництва. Тому до УЕН протягом 1921—1923 рр. надходили доповідні записки від губвиконкомів, губекономнарад про економічне становище у губерніях, про посилення голоду та його наслідки. У фонді відкладалося листування з губерніями і повітами про оподаткування населення, сплату насінневої позики; повідомлення про

катастрофічний продовольчий стан у Донбасі, великих промислових центрах України. УЕН приймала свої постанови, а також, як урядовий орган спільні з урядом. Крім того, вона готувала і направляла до Раднаркому узагальнюючі доповіді, звіти про допомогу голодуючим і проведення посівних кампаній. Цінними є протоколи засідань УЕН, на яких йшлося про реалізацію продовольчих нарядів для центральних установ і провідних галузей промисловості; порядок відпуску продуктів Наркомпродом; розподіл борошна, зерна, м'яса між підприємствами, в т. ч. розподіл зерна, що надходило з-за кордону; забезпечення населення харчуванням, спеціальним продпайком; закупку зерна за кордоном; заготівлю і закупку худоби для районів, що постраждали від голоду.

Найбільше терпіли від голоду діти, і про це яскраво свідчать документи Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВК (ф. 283) — циркуляри, протоколи засідань, в т. ч. і українського уряду, про розподіл харчування, коштів серед губерній; документи про стан дитячих будинків, боротьбу з дитячою безпритульністю. Цей комплекс доповнюють документи Центральної ради захисту дітей при Раднаркомі (ф. 20). Рада піклувалася про постачання дитячим установам продуктів харчування, одягу, взуття, забезпечення приміщеннями, паливом. У фонді відклалися звернення окремих голів губернських рад до населення з проханням врятувати дітей від голодної смерті. Збереглися листи до вищих органів влади України, в яких керівники дитячих будинків і притулків благали про допомогу.

Велику роботу по врятуванню дітей від голодної смерті в 1921—1923 рр. проводив Наркомат освіти УСРР (ф. 166). У фонді відклалися постанови, декрети, розпорядження ВУЦВК і Раднаркому УСРР, якими керувався Наркомос; протоколи засідань колегії наркомату, доповідні записки, звіти про становище дітей в голодуючих губерніях, в т. ч. у школах, дитячих будинках, вищих і середніх навчальних закладах; норми харчування для дошкільнят, викладачів, студентів, школярів. Спеціальний відділ постачання Наркомосвіти займався розподілом харчування, одягу, взуття, палива по губерніях України, про що свідчать звіти і відомості.

Крім матеріалів вищеназваних фондів, можна використати документи, які знаходяться в інших фондах, зокрема Укрдержплану (ф. 337) — це протоколи засідань фінансово-економічної секції та її підсекцій, доповідні записки і плани про розподіл

продовольства на Україні, про забезпечення населення хлібом; відомості про валовий збір овочів і картоплі. Документи всіх наркоматів і центральних установ, при яких були створені трійки допомоги голодуючим, що керували роботою наркоматів і центральних установ по боротьбі з голодом і контролювали Ц.

Протоколи, циркуляри, звіти, відомості, листування — ця група документів становить фонд Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії по боротьбі з наслідками голоду (ф. 261) за 1922—1923 рр. Тут відклалися цікава інформація про діяльність закордонних організацій, серед них АРА (Американська адміністрація допомоги голодуючим), місія доктора Нансена, Джойнт, Німецький Червоний Хрест, Адміністрація допомоги голландських менонітів, Міжнародний Червоний Хрест, в т. ч. інформація про розподіл закордонними організаціями гуманітарної допомоги в голодуючих губерніях, перевезення вантажів, організацію харчування дітей, розподіл медикаментів та медичного обладнання по лікарнях повітів.

У 1924 р. Україну знову спіткала посуха. У зв'язку з цим український уряд прийняв постанову про утворення Особливої комісії в справі боротьби з наслідками посухи при Раднаркомі УСРР. Неврожайним був і 1925 рік.

Документи про діяльність цієї комісії відклалися у фондах: ВУЦВК (ф. 1), РНК УСРР (ф. 2), Укрдержплану (ф. 337), Постійного представництва уряду УСРР при уряді СРСР (ф. 3). Це — протоколи засідань комісії, доповідні записки про втрати населення у зв'язку з голодом 1921—1923 рр., списки губерній і повітів, що у 1924 р. були неврожайними; розпорядження уряду щодо передачі сільгосподатку на покриття потреб місцевого бюджету по округах України, які постраждали від посухи; доповідні записки, довідки, інформації про стан населених пунктів України, потерпілих від неврожаю у 1924—1925 рр., про виділення коштів на пересів озимини в 1925 р. і надання допомоги населенню продовольчими товарами.

Документи про голод в Україні у 1921—1923 рр., неврожайні 1924 і 1925 роки та боротьбу з наслідками голоду відклалися у Наркоматі земельних справ УСРР (ф. 27). Серед них — постанови, інструкції, положення, протоколи засідань, плани, звіти, доповідні записки, відомості, листування. Документи цього та інших фондів констатують, що 1928 р. теж видався неврожайним. 1928 рік — це рік, коли в Україні знову спостерігається хлібозаготівельна

криза. Для боротьби з наслідками голоду при Наркомземі УСРР була створена спеціальна урядова комісія, і це підтверджують звіти, протоколи засідань цієї комісії, інформації окружних комісій про стан на місцях, надання матеріальної допомоги населенню неврожайних районів в Україні та забезпечення їх продовольством. Ця комісія продовжувала працювати і у 1929 р.

У фонді Наркомзему УСРР є відомості про хід весняної кампанії 1928 р., таблиці про загибель озимини по районах республіки і довідки ЦСУ про забезпечення продовольством неврожайних районів; контрольні цифри про допомогу селянській бідноті на 1928—1929 рр. Незважаючи на велику роботу, що проводилася по виправленню продовольчого становища в Україні, починаючи з 1929 р. в республіці була запроваджена карткова система на хлібопродукти, що діяла по 1935 р. включно.

У ЦДАВО України зберігається значний масив документів, які дають можливість проаналізувати причини і наслідки голодомору, зробити відповідні висновки і констатувати, що ця людська трагедія не виникла раптово, що це цілий історичний процес, початок якого — колективізація.

Особливо привертає увагу така група документів: заяви, скарги, листи, прохання від одноосібників, колгоспників, членів артіль і комун, що йшли на адресу голови ВУЦВК Г.І. Петровського і відклалися у фонді ВУЦВК (ф. 1). Приймальня голови ВУЦВК працювала цілодобово. В ній чітко проводився облік як листів, так і особистого прийому громадян, про що свідчать довідки і відомості. Листи, заяви, скарги були відвертими, в них відчувається людський біль, крик душі. Селяни, робітники, вчителі сподівалися на допомогу з боку влади. Саме ці документи свідчать, що примусова колективізація призводила до непоправних збитків та втрат: з колгоспів уводили коней, робили підпали, гинула худоба і посіви, спостерігався масовий опір представникам місцевих органів влади (які, до речі, керувалися настановами вищих органів влади), вихід селян з колгоспів. Причиною цього були непосильне оподаткування, надмірне адміністрування у керівництві колгоспами, відверта боротьба з одноосібниками, яких часто називали куркулями, позбавлення індивідуальних господарств землі. Надходили листи з в'язниць про несправедливе розкуркулення і виселення. Такі ж заяви, листи, скарги відклалися у фондах Наркомзему (ф. 27), Укрколгоспцентру (ф. 559). Писали листи й до керівників районних і сільських рад. З приймальні ВУЦВК надсилалися розпорядження окрви-

конкомам і райвиконкомам про необхідність розгляду скарг, що надходили від різних верств населення, місцевими органами влади. У фонді Наркомосу УСРР (ф.166) збереглася велика кількість листів, що надходили від дитячих установ, учителів. Особливо їх багато припадає на 1931—1932 рр.

У вищеназваних фондах відклалися також звіти, доповідні записки окрвиконкомів, керівників колективних господарств про примусове вилучення хлібних надлишків, становище селян, хід хлібозаготівель, притягнення селян до відповідальності за нездачу хліба, про непосильний план хлібозаготівлі та загрозу голоду й страх перед репресіями. Збереглися доповідні записки українського уряду до уряду СРСР з проханням надати додаткові кошти для допомоги дітям. У фондах є також дописи сількорів, особливо їх багато у фонді № 388 редакції газети «Колгоспне село» про свавілля місцевих керівників, відсутність у селян посівного матеріалу, примусове усупільнення худоби, бюрократизм та тяганину при розгляді заяв селян, безгосподарність в колгоспах. До газети «Колгоспне село» писали і самі селяни — про несправедливе розкуркулення, продаж майна, затримку видачі заробленого хліба, виключення з колгоспу та ін.

Вищі органи влади — ВУЦВК і Раднарком УСРР — прийняли ряд постанов про фінансову та продовольчу допомогу колгоспам, що постраждали від неврожаю 1931 р. Зокрема, у фонді Наркомзему відклалися документи про підсумки хлібозаготівель у 1929—1931 рр., висновки про розкуркулення в округах, примусовий вступ до колгоспів; інформація про неповернення землі та реманенту селянам після виходу з колгоспу; довідки про антиколгоспні настрої селян, агітацію проти суцільної колективізації, примусове вилучення у селян зерна для посівного фонду.

Привертають увагу документи фондів: Верховного суду УСРР (ф. 24), Наркомюсту УСРР (ф. 8), Прокуратури УСРР (ф. 288) — вирокі, протести, ухвали, в яких йдеться про різні міри покарання селян, які невчасно здали хліб або приховали його, за підрив трудової дисципліни, за відмову віддати особисті речі в рахунок невиконаної хлібоздачі.

У фонді Верховного суду відклалися також протоколи засідань та постанови касаційної колегії про скасування вироків та звільнення селян від ув'язнення, в т.ч. тих, хто був несправедливо засуджений, відхилення касаційних скарг селян; циркуляри Наркомюсту судам і прокуратурам про посилення репресій проти селян за не виконання хлібоздачі.

Звертають на себе увагу постанови, Інструкції ВУЦВК і Раднаркому, в основному за 1932—1933 рр., про роботу органів юстиції, зокрема про неприпустимість адміністрування щодо колективних господарств, про необхідність органам прокуратури більш рішуче реагувати на незаконні вчинки з боку судових органів. За підписом голови ВУЦВК Г. І. Петровського до органів прокуратури надсилалися листи з приводу скарг одноосібників на репресивні дії. Проте слід відзначити, що водночас урядом приймалися директиви, в яких акцентувалася увага саме на застосуванні репресій аж до судової відповідальності до одноосібників за нездачу хліба. Урядові органи давали дозвіл вивіщувати біля крамниць списки селян, які не віддавали хліб, стягати з них гроші та ін. Тобто одні директиви суперечили іншим.

У фондах Наркомзему УСРР і Укрколгоспцентру зберігаються звіти, довідки, інформації про стан колгоспів, особливо за 1933 р., коли голод досяг свого кульмінаційного моменту. Для їх обстеження партійними і урядовими органами організовувалися спеціальні бригади. У звітах цих бригад відзначалося, що у колгоспах спостерігається нестача посівного матеріалу і тяглової сили, що селянин незацікавлений у результатах своєї праці.

Крім того, у фонді Укрколгоспцентру відклалися цікаві документи про притягнення керівників колгоспів до відповідальності за занепад господарств та масовий вихід селян з колгоспів; звіти про примусовість та адміністративне втручання в діяльність колгоспів, про факти свавілля й самосуду над колгоспниками в окремих районах, формальний підхід до розгляду заяв, скарг колгоспників; акти про штучне створення колгоспів та ін.

Архівні джерела свідчать ще про одну трагічну сторінку в історії українського народу — голод 1946—1947 рр. Розруха, викликана війною, вкрай жахливий стан сільського господарства, зумовлений неправильною аграрною політикою, надмірним адмініструванням в керівництві колгоспами, а також централізація і тиск центру на республіку — ось основні причини тієї трагедії, що сталася в Україні.

Справжній голод розпочався в республіці взимку 1946—1947 рр. Підтвердженням тому є документи фондів Ради міністрів УРСР (ф. 2) та Президії Верховної Ради УРСР (ф. 1). Вже після збирання ранніх зернових улітку 1946 р. стало зрозумілим, що республіку чекає скрутне продовольче становище. У зв'язку з цим український уряд прийняв ряд постанов і розпоряджень, в яких ставив конкретні завдання щодо виконання державних

планових заготівель зернових, овочів, картоплі. Крім того, у фондах вищих органів влади зберігаються звіти, доповідні записки, довідки, інформації, листування про прийняття облвиконкомом заходів щодо виконання хлібозаготівель, забезпечення колгоспів посівним матеріалом, фуражем. У цих документах порушувалося питання про додаткове виділення зерна колгоспникам, про хід заготівлі овочів, картоплі по областях.

У фонді Ради міністрів УРСР зберігаються довідки та інформації до уряду СРСР з проханням посилити харчове постачання дитбудинків, шкіл, багатодітних сімей.

У листах, заявах і доповідних записках голів колгоспів, облвиконкомів міститься інформація про заходи, що вживалися, щоб не допустити масового голоду, про надання продовольчої допомоги колгоспам і радгоспам, нестачу транспорту на вивезення картоплі, яка гинула в полі, втрати зерна на зсипних пунктах, псування хліба, зокрема в Одеській, Миколаївській, Кіровоградській, Львівській областях. Групу документів становлять скарги селян, що надходили на ім'я Сталіна і Хрущова.

Документи свідчать, що тиск центру був жорстким, уряд України не міг самостійно розпоряджатися врожаєм, тим більше таким, який був у 1946—1947 рр., і був змушений постачати зерно і зернопродукти, овочі і картоплю до Москви, Ленінграда, на Урал та інші регіони Російської Федерації, а також до Молдавії та в інші союзні республіки. До Києва постійно надходили телеграми, в яких висувалися нові завдання по забезпеченню російських міст продуктами харчування. Зокрема, є розпорядження за підписом Сталіна про обов'язкове постачання Смоленській області зерна з Вінницької і Рівненської областей.

У фонді Уповноваженого наркомату заготівель СРСР по УРСР (ф. 404) відклалися урядові постанови, які підтверджують вивезення продуктів харчування за межі України. Директивні документи українського уряду вимагали забезпечення зерном окремих областей. Зберігаються доповідні записки керівників облвиконкомів про неможливість відправки з областей зернохліба іншим республікам.

Архівні джерела, що зберігаються у фонді Міністерства державного контролю УРСР (ф. 539), свідчать про стан заготівельних пунктів, про розкрадання зерна в колгоспах і радгоспах, про відпуск сільгосппродуктів окремим керівним особам без оплати і оформлення відповідних документів, про

зловживання з боку керівного складу, в т.ч. неякісне зберігання і втрати сільськогосподарської продукції в колгоспах і радгоспах.

Як і раніше, під час голоду найбільше страждали діти. І це яскраво підтверджують документи Міністерства освіти УРСР (ф. 166), а саме: накази, протоколи засідань, доповідні записки, довідки про стан та забезпечення харчуванням дитбудинків, дошкільних установ, розкрадання в цих установах продуктів харчування, хвороби дітей, становище дітей-сиріт, організацію щоденного одноразового харчування учнів.

У фонді Верховного суду УРСР (ф. 24) зберігаються вироки щодо розкрадачів зерна, овочів, картоплі під час голодування у 1946—1947 рр. по всіх областях республіки, щодо тих людей, що відмовилися здавати хліб державі, тих, які збирали в полі колоски. Засуджувалися навіть неповнолітні.

Яскравим свідченням жахливого стану в Україні в той час є документи Міністерства торгівлі УРСР (ф. 423), завдяки яким можна простежити за контингентом міністерств, відомств і організацій, в т.ч. лікарняних установ, будинків відпочинку і санаторіїв, будинків інвалідів, що одержували додаткове харчування.

У фонді зберігаються зразки карток та прикріплених талонів на хліб, м'ясо, рибу, жири, крупу, макарони, цукор і кондитерські вироби; окремо — на дитяче харчування, в т.ч. на дво- і триразове харчування учнів; абонементи на право одержання обідів і сухого пайка певним категоріям громадян, зокрема хворим на туберкульоз та вагітним жінкам і матерям-годувальницям.

Мінторг УРСР прийняв ряд постанов і розпоряджень щодо забезпечення харчуванням, одягом, взуттям працівників культури, зокрема артистів академічного театру опери і балету ім. Т.Г. Шевченка, державного симфонічного оркестру УРСР, народних художників. Він надсилав до уряду подання для затвердження лімітів на додаткові види харчування для працівників редакцій газет «Молодь України», міністерств: фінансів, закордонних справ, м'ясо-молочної промисловості та ін. Мінторг УРСР листувався з іншими міністерствами, трестами, підприємствами, облторгвідділами з приводу виділення карток на хліб та інше харчування для робітників та службовців. Своїми постановами і розпорядженнями Мінторг УРСР встановлював норми споживання продуктів харчування для різних верств населення, вказував на порушення, що допускалися при розподілі хлібопродуктів, неправильне використання фондів борошна, м'ясопродуктів, жирів. Особлива увага зверталася на постачання сіль-

ського населення. У фонді відклалися телеграми, що надходили з областей з проханням забезпечити окремі категорії робітників (будівельників, працівників зв'язку, шахтарів, машинобудівників продуктами харчування, спецодягом, взуттям. Саме про це йдеться у звітах, довідках, листуванні, що знаходиться у фонді Мінторгу УРСР.

У серпні 1947 р. Мінторг УРСР видав наказ про забезпечення населення сіллю і створення запасів продуктів на зимовий період. Контроль за цим покладался на обласні і міські відділи торгівлі. Всім заготівельним організаціям дозволялося укладати угоди з колгоспами на продаж лишків незернових сільськогосподарських продуктів, а також про заходи щодо розширення кооперативної торгівлі з метою насичення ринку товарами.

Крім того, є відомості про розподіл продуктів харчування, що надходили з-за кордону, участь в цьому споживчої кооперації, промкооперації, кооперації інвалідів. Певна група документів характеризує діяльність міжнародної організації ЮНРРА (Адміністрація Об'єднаних Націй з питань допомоги і відновлення) щодо допомоги населенню України продовольчими товарами.

Безумовно, в короткому огляді, неможливо розказати про всі документи, що зберігаються в ЦДАВО України з цього питання. На дослідників чекає велика робота по розшуку відповідних джерел, яких в архіві чимало.

Євгенія Шаталіна

(к. і. н., Інститут історії України НАН України)

ВКЛАД ВОЛОДИМИРА МАНЯКА І ЛІДІЇ КОВАЛЕНКО У СТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ

Очевидно, вперше за порівняно короткий час вітчизняних досліджень голодомору — 33 в Україні поряд із вшануванням пам'яті загиблих у той страхітливий час ми згадуємо вдячним словом тих наших співвітчизників, сучасників, які, на жаль, передчасно пішли з життя, але зробили вагомий внесок у висвітлення проблеми. Вони, по суті, стали першопроходцями у цій раніше заборонній трагічній сторінці нашої історії.

Не випадково окремим рядком у програму даної міжнародної конференції внесено слово про письменника Володимира Маняка

та його дружину Лідію Коваленко. Сумно говорити про них у минулому часі, але ж їх прижиттєве видання з питань голодомору вже стало бібліографічною рідкістю.

Звичайно, їх соратники й колеги по письменницькому й журналістському цеху могли б сказати про цих людей значно більше, бо вони зналися з ними багато років. Нам же — Василю Марочко і мені — як науковцям випала нагода працювати і спілкуватися з ними обмежений час — 4—5 років.

Але це був бурхливий час інтенсивних розробок історії голодомору в Україні. Саме тоді створювалися перші фундаментальні праці з проблеми — суто документальні й численні дослідження, написані на документальній основі, у тому числі літературні твори й журналістські розвідки.

Опублікувати якомога більше джерел — цих незаперечних свідчень минулого — таку мету ставили перед собою представники різних кіл громадськості України.

Напружено працювало і подружжя Маняків. Вони так поспішали, начебто передчували, що доля відпустить їм обмежений строк життя. Свідчення очевидців голодомору вони збирали не один рік, тому коли визріла ідея опублікувати їх окремою книгою, мали вже понад 5 тис. таких розповідей.

Серед інших цінних праць з цієї проблеми особливе місце належить їх книзі «Голод-33. Народна книга-меморіал» (Київ, 1991). Вперше в Україні в ній історію трагедії народу відтворено вустами самого народу.

В. Маняк і Л. Коваленко довели, що розповіді свідків голодомору є невичерпним джерелом правдивої інформації про ті часи, безпосереднім виток для вивчення людської трагедії, що сталася внаслідок політики і практики сталінізму в українському селі. По суті, вони створили новий жанр документальної розповіді.

Ця книга є комплексним джерелом для дослідження історії голодомору. Якщо ж розглядати її складові частини, то слід зазначити, що в ній є весь набір науково-дослідницького арсеналу — і публіцистика, і науковий коментар, і архівні документи, і матеріали преси, і фотодокументи.

Свідчення очевидців голодомору відіграють роль документального джерела і становлять основу праці, що неодноразово підкреслювали В. Маняк і Л. Коваленко під час спільної з нами роботи. Решта матеріалу підпорядковувалася цій меті.

Крім того, автори прагнули навести в книзі свідчення селян 30-х років, їх думки, пропозиції, ставлення до беззаконня, що

мало місце у селі. Коли у 1988 р. В. Маняк і Л. Коваленко звернулися до науковців Інституту історії України з пропозицією встановити співробітництво для ґрунтового вивчення проблеми голодомору, вони висловили слушні думки про поєднання документів 30-х років із споминами сучасників.

Це була далекоглядна пропозиція. Вони нібито передбачали, що знайдуться люди, які будуть заперечувати очевидне — сам факти голодомору в Україні, заявляючи, що це, мовляв, чергові вигадки антикомуністів.

Що сказати про таких людей? Їх просто жаль, бо саме вони закомплексовані догмами й стереотипами. Якщо вже не вірять розповідям сучасників, хай почують голоси наших дідів і батьків з далеких 30-х років. Досить ознайомитися з документальними збірниками «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (Київ, 1990) та «Колективізація і голод на Україні. 1929—1933 рр.» (Київ, 1992), щоб спростувати позиції недовірливих. Адже саме в цих збірках вміщено документи 30-х років, селянські розповіді про своє життя-буття у той тяжкий час поневірянь, репресій, беззаконня, голодування, масову смертність людей тощо.

Доводити це немає потреби. Наведу лише один приклад. Селянин Микита Тавлуй з села Крехаїв Остерського району на Київщині у травні 1932 р. так розпочав свій лист, надсланий Г. І. Петровському: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду...»

А далі він наче є незримим учасником нашої конференції. Багато чого, про що ми говоримо зараз, викладено у тому листі. Мудрий селянин розумівся у процесах, що відбувалися в селі, давав правильну оцінку злочинній політиці сталінізму. Невдовзі цей селянин помер від голодного тифу, як і багато інших. І таких свідчень хліборобів 30-х років — безліч.

Таким чином, значення опублікованих у книзі В. Маняка і Л. Коваленко джерел полягає саме у тому, що вони вперше поєднали свідчення людей кількох поколінь про жах голодомору.

Найхарактернішими рисами будь-якого джерелознавчого аналізу є його комплексність і вірогідність. У праці подружжя Маняків відтворені ці основоположні джерелознавчі принципи. Тому вона є унікальним, синтетичним, узагальнюючим документальним джерелом з проблем голодомору.

Водночас це не проста книга. Наведу уривок з передмови В. Маняка до неї, бо точніше не скажеш: «Це видання особливе, не призначене для одноразового прочитання. Осягти в послідовному

викладі, читаючи підряд сторінку за сторінкою чорну хроніку голодомору на Україні в 1932—1933 роках, — це непросто для нервів». Дійсно, сприймати ці документи без хвилювання не можна. Вони щемлять серце й душу, наводять на роздуми про те, що сталося, як запобігти подібним трагедіям у майбутньому.

Остання моя зустріч з Лідією Коваленко відбулася наприкінці 1992 р. на презентації документального збірника «Колективізація і голод на Україні. 1929—1933 рр.», який підготували наукові співробітники Інституту історії України та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Ми сиділи поруч, розмовляли. Вона ділилася своїми планами щодо дальших досліджень з цієї тематики, вважала своїм обов'язком продовжувати справу трагічно загиблого чоловіка, була сповнена творчих задумів. Та не судилося їм здійснитися. У січні 1993 р. Л. Коваленко не стало.

Але ми — свідки громадянського подвигу В. Маняка і Л. Коваленко — складаємо шану за їх подвижництво. Заключний розділ їх книжки названий В. Маняком так: «Повернути народові історію, а історії — правду». Тепер ці слова звучать як своєрідний заповіт для всіх, хто працюватиме на історичній ниві.

Арнольд Перковський

(к. і. н., Інститут економіки НАН України)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАКОНОМІРНІСТЬ ГОЛОДОМОРІВ ЧИ ЗАГРОЗИ ГОЛОДУ В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Досі проблема штучних голодоморів як складової частини демографічних катастроф, що уразили Україну в ХХ ст., сприймалася дослідниками та публіцистами й всіма тими, хто займався цією проблемою, на рівні історичних факторів і явищ. Таким чином більш-менш досліджено перше коло питань. Друге, на нашу думку, полягає в тому, щоб показати сутність феномену демографічних катастроф як певного соціально-економічного механізму їх закономірного відтворення в рамках адміністративно-командної системи (АКС) в широкому розумінні терміну (нехай і штучного) «спосіб виробництва». Не будемо удавати, що способи виробництва зникли разом із крахом «реального соціалізму» марксистсько-ленінського забарвлення.

1. Історичні паралелі

Питання про штучні голодомори не є новим. Ще в стародавньому Єгипті для приборкання непокірного сільського населення, яке не бажало сплачувати надмірні податки та виконувати повинності, всесильною бюрократією застосовувалася така каральна санкція, як припинення постачання води на зрошувані землі. «Канали заносило мулом, вода під час повені (Нілу. — Авт.) не досягала полів і робила їх болотами. Потім наступав голод з нерозлучними супутниками — звичайними хворобами. Люди й худоба гинули сотнями й треба було посиленої діяльності цілого покоління, щоб повернути округу до попереднього добробуту»¹.

Не виключаємо також, що спорудження пірамід та інших репрезентативних будов, для чого використовувалося багато матеріальних і людських ресурсів, було пов'язане з намаганнями державної влади розв'язати таким чином проблему «зайвого населення», котре в певні періоди «надмірно», на думку володарів Єгипту, розмножувалось. Аналогічне «будівництво для будівництва» здійснювалось і в колишньому СРСР. Згадаємо хоча б спорудження непотрібного Біломорсько-Балтійського каналу, Головного Туркменського каналу тощо, включаючи намір М. С. Горбачова збудувати магістральний зрошувальний канал Волга-Ставропілля.

Отже, певні важливі риси державної політики глибокої давнини подібні до тієї, яка добре знайома нам з власного історичного досвіду після 1917 р. Що ж за устрій панував у стародавньому Єгипті? На нашу думку, маємо справу з «фараонським соціалізмом», оскільки там не було приватної власності на землю, поміщиків, земля, вода й робоча сила належали фараону, а бюрократія (включаючи ідеологів-жерців) була панівним експлуататорським класом. Держава стала монополістом у галузі зовнішньої торговельної діяльності, включаючи вивезення продовольчого зерна.

Фараони до управління державою охоче залучали іноземців, які навіть могли займати найвищі урядові посади (ця практика знайшла відображення в Біблії на прикладі біографії Йосипа, який став у Єгипті другою за рангом особою після монарха, в сучасному розумінні — першим міністром)². Силкові структури (наймане військо та поліція) рекрутувалися переважно також за рахунок іноземців. Така кадрова політика проводилася свідомо з метою зміцнення реальної влади фараонів, оскільки іноземці не мали опори серед корінного населення й цілком залежали від ласки чи неласки монарха. Їх легко можна було використо-

увати для проведення різних непопулярних акцій, зокрема й репресій проти народу чи окремих його верств.

Маркс назвав соціально-економічний устрій, що панував у Єгипті та ряді інших країн Сходу, азіатським способом виробництва³. Зробив він це свідомо, щоб термінологічно затушувати суттєві соціалістичні (комуністичні) риси, притаманні аграрним деспотіям Сходу. Не міг же він закликати своїх однодумців вести боротьбу за якусь індустріальну фазу того ж азіатського способу виробництва як світле майбутнє всього людства!

З позицій трудової теорії вартості Маркс зробив спробу пояснити можливості стародавньої єгипетської економіки щодо використання робочої сили на репрезентативному будівництві фараонів: «Чим менше число природних цестреб, котрі абсолютно необхідно задовольняти, чим більша природна родючість ґрунту й чим сприятливіший клімат, тим менший робочий час, необхідний для підтримання і відтворення життя. Отже, тим більше може бути надлишок його праці, що йде на інших, порівнюючи з працею на себе»⁴.

Далі Маркс критикує Діодора Сицилійського, який пояснював багатолюдність Єгипту виділенням невеликих коштів на утримання дітей. Багатолюдність, на думку античного автора, давала можливість будувати велетенські споруди: «Однак у дійсності грандіозні споруди Стародавнього Єгипту виникли не стільки через багаточисельність єгипетського населення, скільки через те, що значна частина його могла бути використана для цього. Індивідуальний робітник може доставити тим більше додаткової праці, чим менше його необхідний робочий час, те ж саме стосується й робочого населення в цілому, чим менша його частина потрібна для виробництва необхідних життєвих засобів, тим більша його решта, яку можна використати на якусь іншу справу»⁵.

Трактування Маркса попри її абстрактно-логічну бездоганність хибує в онтологічному плані, оскільки в ньому не враховано дві фундаментальні закономірності, які відкрито діяли в умовах примітивного зрошуваного землеробства й до того ж мали спільний механізм реалізації. Мається на увазі мальтузіанська закономірність відтворення населення та закономірність спадкової тенденції родючості ґрунту, котрі Маркс принципово заперечував. Натомість остання закономірність через уємні коливання водності Нілу, знижуючи врожайність, могла підтверджувати мальтузіанські пропорції відтворення населення, коли темпи його природного приросту випереджають темпи приросту сільськогосподарської продукції, насамперед продуктів споживання. В географічних умовах Єгипту, де

єдиним можливим ареалом розселення був обмежений терен Нільської оазиса і зайвому населенню нікуди було дітися, відносно перенаселення перетворювалося в абсолютне. Тривале існування останньої форми перенаселення могло призвести до знищення соціально-економічної системи Єгипту, тому фараони періодично застосовували примусове регулювання загальної чисельності населення шляхом: 1) штучних голодоморів в окремих округах Єгипту; 2) винищенням зайвої частини населення на тяжких примусових роботах під час спорудження велетенських репрезентативних будов; 3) військових загарбницьких походів за межі Єгипту; 4) примусового обмеження природного приросту населення шляхом абортів та дітовбивства. Остання форма регуляції, можливо, набула найбільшого застосування після трьох попередніх, після досягнення певного оптимуму загальної чисельності й демографічної структури населення. Про це, зокрема, опосередковано свідчить повідомлення з Біблії про те, що євреї у Єгипті розмножувалися набагато швидше, ніж корінні жителі, внаслідок чого фараон наказав знищувати новороджених хлопчиків в єврейській громаді⁶. Якби не позначалася штучна регуляція на природному прирості корінного населення (також семітах), фізіологічна плідність обох етносів мала бути однаковою, незважаючи на більш високу гігієнічну культуру єгиптян.

Обмеження застосування шляхом тих або інших засобів загальної чисельності населення на рівні певного соціально-економічного оптимуму дало можливість існувати фараонському соціалізму майже чотири тисячі років.

Однак була суттєва якісна різниця між соціально-економічним ладом у стародавньому Єгипті та колишньому СРСР. В першому випадку маємо справу з ладом, котрий виріс природно-історичним шляхом, як прогресивна щодо попередньої форма соціально-економічного розвитку.

Натомість «реальний соціалізм» в колишньому СРСР та інших державах — це продукт планово запрограмованого штучного експерименту, побудованого на хибних висхідних постулатах. Звідси випливає й штучність «сконструйованого» таким чином антитоварного способу виробництва й ірраціональність сукупності іманентних йому соціально-економічних відносин. «Реальний соціалізм» — АКС — штучна система. Вона подібна до трансуранових елементів, які в природі не існують, а відтворюються тільки під час ядерних реакцій та існують до часу вичерпання ресурсу таких реакцій. Не випадково «реальний соціалізм» — це, зрештою, результат двох світових війн: війни

виникає тільки внаслідок війни й утверджує себе війною проти власного народу. Це закономірність його генезису.

Доказом штучності АКС є її хронічна неспроможність забезпечити виживання власного населення внаслідок перекрученості, ірраціональності існуючих у рамках «реального соціалізму» соціально-економічних відносин.

2. Маркс і Енгельс про гекатомбу жертв як «необхідну» умову переходу до нового суспільства

В літературі про голодомори ХХ ст. в колишньому СРСР наглошується, що Ленін, Сталін та їх учні робили заяви, давали вказівки про розгортання масових репресій, у тому числі про організацію голодоморів, щоб зламати опір селянства тощо. Натомість роль Маркса і Енгельса як ідеологів масових репресій (голодоморів також) не висвітлювалась. Таким чином, Маркс і Енгельс нібито були гуманними мислителями, які нічого спільного із злочинними більшовиків не мали.

Насправді, ось що писав Маркс ще в 1853 р., прогножуючи розвиток подій у найбільшій тоді британській колонії Індії: «Тільки після того, як велика соціальна революція оволодіє досягненнями буржуазної епохи, світовим ринком і сучасними продуктивними силами і підпорядкує їх загальному контролю найпередовіших народів, — тільки тоді людський прогрес перестане уподібнюватися тому огідному язичеському ідолу, що не хотів пити нектар інакше, як з черепів убитих»⁷.

Це не тільки відверта апологія вбивства, причому в масових масштабах, але й недвозначна вказівка майбутнім прихильникам нового вчення, як діяти, коли необхідно спрямовувати ті або інші народи на шлях «справжнього прогресу». Бо «справжній прогрес» — це велика кров, це гекатомби жертв.

Енгельс не тільки поділяв ці думки Маркса, але й розвинув їх у 1893 р. в зв'язку з майбутніми аграрними переворотами у Росії. «Процес заміни близько 500000 поміщиків, близько 80 мільйонів селян новим класом буржуазних земельних власників може бути здійснений лише ціною страшних страждань і потрясінь, — писав він. — Але історія, мабуть, найжорстокіша з усіх богинь, що тягне свою тріумфальну колісницю через гори трупів не тільки під час війни, але і в періоди “мирного” економічного розвитку. А ми, люди, на лихо, такі дурні, що ніяк не можемо знайти в собі мужності здійснити справжній прогрес, коли нас до цього не змусять страждання, які здаються майже незмірними»⁸.

Щоправда, розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії відбувся без «гір трупів». Але що вийшло, коли більшовики стали втілювати в життя власну аграрну політику, ми добре знаємо: досі дослідники не змогли точно визначити скільки мільйонів хліборобів було знищено, щоб добитися того «справжнього прогресу» в сільському господарстві, який ми маємо сьогодні у формі колгоспно-радгоспної латифундіальної системи, нездатної забезпечити населення продуктами харчування відповідної кількості та якості.

Спокійне ставлення Енгельса до очікуваних ним величезних демографічних жертв у Росії в зв'язку із аграрними перетвореннями стане зрозумілим, коли взяти до уваги, що Маркс вважав надмірною тодішню високу народжуваність у Росії й розглядав її як доказ варварського стану країни⁹.

Лист Енгельса Даніельсону від 24 лютого 1893 р., опублікований російською мовою ще в 1908 р. в журналі «Минувшие годы» (№ 2), був добре відомий російським ідеологам марксизму, в тому числі В.І. Леніну. Думку Енгельса про необхідність величезних жертв при проведенні аграрних перетворень саме в Росії слід розглядати як його своєрідну вказівку своїм російським послідовникам, як дороговказ для дії в екстремальних умовах (а інших умов автор листа й не передбачав) вирішення аграрного питання й водночас як індульгенцію в евентуальних «гріхах», що в майбутньому могли бути скоєні революціонерами над народами Росії.

Згадка Енгельса про майбутні «гори трупів» у Росії в так звані мирні часи не була випадковою. На нашу думку, вона ґрунтувалася на результатах вивчення Марксом причин голодомору 1866 р. в Індії та 1868 р. в Алжирі. Голод у цих країнах виник тому, що нагромаджені за кілька років великі гарантійні запаси продовольчого зерна попри неврожай вивозилися на продаж за кордон з кон'юктурних спекулятивних міркувань, що привело лише в Індії до смерті мільйонів людей¹⁰.

В наведеному прикладі маємо модельну ситуацію того, що нині дослідники називають штучним голодом: тобто хоч зерно є, але замість того, щоб рятувати від голоду тубільців, його вивозять в іншу країну, щоб задовольнити потреби платоспроможних чужинців. Яскраві приклади штучного голодомору, наведені Марксом, мали ілюструвати його більш загальні положення про те, що, по-перше, «утворення запасу (для споживання й виробництва — Авт.) є незалежна від будь-яких форм суспільства природна умова людського життя»; по-друге, заміна

продуктивної форми запасу на товарну «викликає при переході від виробництва для власного споживання до товарного виробництва найсильніші й найнебезпечніші кризи в економіці»¹¹.

В аграрних соціально-економічних системах, де панувало виробництво для власного споживання, запас для споживання й виробництва складався головним чином із запасів зерна. Отже, говорячи про «гори трупів» в Росії, Енгельс мав на увазі не що інше, як штучні голодомори, оскільки в так звані перехідні періоди Маркс і він очікували гострої боротьби між різними верствами суспільства і навіть між країнами саме за продовольчий запас. Як відомо, Енгельс, готуючи до друку 2-й том «Капіталу» Маркса, не включав до нього використаний нами варіант, який вперше опубліковано лише в 1981 р. На нашу думку, зроблено це цілком свідомо, оскільки публікація роздумів Маркса про голодомори в такому творі, як «Капітал», що привертала увагу громадської думки, в тому числі Росії, мала б небажані наслідки.

3. Прогноз В. І. Вернадського щодо голодоморів

Академік Вернадський, спостерігаючи голод 1921—1922 рр., писав, що для відповіді на запитання, пов'язані з неврожаєм, необхідно враховувати, що лихо призведе до вимирання мільйонів людей — явище, котре мало місце багато століть тому і внаслідок його незвичності не усвідомлена вся його жадливість; це явище, якщо з ним не будуть боротися живі сили народу, набере не тимчасового, а хронічного характеру; маємо справу з явищем, яке, мабуть, зв'язане з тривалим процесом, оскільки низка обставин веде до цього. У зв'язку з цим Вернадський вказував на можливість майбутніх неврожаїв «у великих районах Росії в найближчі роки» як внаслідок зовнішніх фізико-географічних умов, так й через рутинність сільськогосподарської техніки в руках «населення, глибоко неосвіченого й малопродуктивного за працездатністю»¹².

Оцінка вченим якості сільськогосподарського населення вимагає коментування. Добре відомо, що в дореволюційній Росії були верстви освічених приватних продуцентів: поміщиків і заможних селян-фермерів. Жовтневий переворот знищив поміщицтво й серйозно обмежив продуктивні можливості товарного виробництва в господарствах заможних селян — так званих «куркулів». Отже, аграрна політика більшовицької партії створила в країні постійну загрозу голоду й недоїдання. Не про все він міг відверто сказати в цитованому нами творі, оскільки його текст мали обговорювати члени Комісії для вивчення природних продуктивних сил Росії,

створеної за ініціативою Вернадського ще в 1915 р. Щоправда невідомо, чи обговорювали члени комісії записку свого голови.

Передбачення Вернадського щодо загрози хронічних голодоморів в умовах «мирної» радянської економіки невдоволя переконаливо підтвердилися: за перші тридцять років існування компартійної влади Росія—СРСР пережила три голодомори: 1921—1922, 1932—1933, 1946—1947 рр.

Частота голодоморів у 1917—1947 рр. свідчила про їх штучний характер, зумовлений різними причинами: на початку 20-х років — зникненням громадських гарантійних запасів зерна, запроваджених ще при Олександрі I, грабіжницькими продовольчими розверстками, конфіскаціями особистих запасів зерна у селян, крахом безоплатної системи охорони здоров'я на селі — земської медичної служби — у зв'язку із ліквідацією земств, котрі не подобалися деспотичній компартійній владі, байдужим і недобррозичливим ставленням центрального уряду на чолі з Леніним до потреб населення уражених неврожаєм регіонів; штучний характер голодомору 1932—1933 рр., який вперше в історії Європи мав задалегідь спланований і керований з імперського центру характер, надто добре відомий. Зауважимо лише, що ідеологію організації цього голодомору та теоретичне осмислення механізму його реалізації ми частково висвітлили раніше¹³; штучний характер голодомору 1946—1947 рр. (чи не вперше в Україні) розкритий нами ще 1990 р.¹⁴ В 1963 р. голод вдалося відвернути тільки завдяки масовим закупкам зерна за кордоном, які згодом продовжувалися. Це спричинило продовольчу залежність колишнього СРСР від «імперіалістичного» Заходу і сприяло розпаду першого.

4. Чи можливий голод в Україні в 90-ті роки?

З жалем мусимо відповісти ствердно. По-перше, не зникла колгоспно-радгоспна латифундіальна система, яка панує у сільськогосподарському виробництві й суттєво відстає за економічними показниками від розвинутих аграрних економік. Позбавлена централізованого керівництва, вона поступово розкладається, з виходом на перший план кланів, які групуються навколо голів колгоспів та директорів радгоспів. За таких умов децентралізація керівництва сільським господарством призвела до хаосу у виробництві й є відносно самостійним джерелом зниження обсягів сільськогосподарського виробництва. По-друге, економічна війна, яку веде Росія, її владні структури проти України, створює реальну загрозу голодомору внаслідок поступового скорочення поставок енергоносіїв Україні, а отже, і її

сільському господарству. Цілком можливе й тимчасове припинення поставок енергоносіїв з Росії.

Гіперінфляція, яка має місце в Україні вже другий рік, призвела до різкого зниження життєвого рівня більшості її населення. Половина населення фактично вже нині (1993 р.) недоїдає, позбавлена нормального білкового раціону через шалену дорожнечу продуктів харчування. Розвал системи охорони здоров'я, вкрай високі ціни на ліки в ситуації, коли має місце істотне недоїдання населення й починає спрацьовувати кумулятивний ефект радіоактивного забруднення простору України внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, зумовлюють істотне зростання смертності й інвалідності. Відсутність будь-якого прогресу на шляху до аграрної реформи помітно збільшує реальну загрозу голоду.

5. Закон народонаселення «реального соціалізму»

Вперше гіпотеза про закон народонаселення АКС була сформульована нами в 1991 р. на підставі, зокрема, матеріалів про демографічні катастрофи, що спіткали Україну в ХХ ст.¹⁵ Штучність АКС як способу виробництва призвела до того, що він міг самостійно перемогти тільки в патріархально-селянських країнах, оскільки соціально-економічні реалії розвинутих країн, так би мовити, автоматично відторгають іраціональну систему відносин. Фізичне знищення частини працездатного і непрацездатного населення тієї або іншої країни стало своєрідною рисою становлення і утвердження закону народонаселення так званого реального соціалізму. Що це не поодинокий випадок, а певна закономірність, свідчить досвід побудови «реального соціалізму» в таких країнах, як Китай, Монголія, Кампучія, Ефіопія, Північна Корея тощо.

Якщо бути точним, то в системі «реального соціалізму», або АКС, існує тільки одна суспільна група — керівний військово-бюрократичний клас. Інші суспільні групи, в тому числі робітничий клас, інтелігенція, не кажучи вже про селянство, є позасистемними утвореннями, успадкованими системою від досоціалістичних часів. Тому відтворення керівного класу можливе тільки тоді, коли він: 1) може шляхом позаекономічного примусу централізовано перерозподіляти на свою користь національний дохід; 2) коли держава є формально повним чи неповним власником робочої сили, а тому фактично керівний клас відтворює себе як власника робочої сили суспільства, котрий розподіляє на свій розсуд трудовий потенціал населення; 3) коли керівний клас регулює тією або іншою мірою соціально-демог-

рафічне відтворення інших суспільних груп, у тому числі шляхом різноманітних форм відносного недонаселення й перенаселення; 4) все це веде до того, що репродукція в цілому суспільної людини в умовах АКС — це репродукція невірної, часткової, корпоративної особистості, вельми обмеженого за своїми творчими можливостями трудового потенціалу населення. Названі чотири риси є законом народонаселення АКС.

Якщо система «фараонського соціалізму» існувала близько чотирьох тисячоліть, то негативні аспекти цього природно-історичного процесу, в тому числі демографічного характеру, розклалися на значне число генерацій. Натомість у випадку «реального соціалізму» як штучної системи історія відвела лише кілька років на так зване первинне соціалістичне нагромадження, яке можна було здійснити лише через «гори трупів». Без знищення мільйонів людей комуністична система не могла б протриматися у колишньому СРСР стільки, скільки вона існувала. Якщо в колишніх соцкраїнах Східної й Центральної Європи не було масового знищення людей, то це означало, що там побудовано не «справжній», а так би мовити, псевдосоціалізм, оскільки не знищувалися носії скасованих соціально-економічних відносин. Тому-то в країнах Східної та Центральної Європи соціалістичний устрій так легко й швидко упав. Існувала соціально-демографічна база реставрації, якщо брати до уваги лише внутрішній аспект справи.

Історичний досвід показує, що жодний спосіб виробництва, жодна соціально-економічна система не здатні так ефективно і швидко скорочувати загальну чисельність населення, змінювати його якісну структуру, нищити не тільки верстви людності, а й цілі народи, як система «реального соціалізму». Тому, мабуть, не випадково деякі «теоретики» з Москви намагаються запропонувати відновити АКС для вирішення нібито глобальних проблем людства. Так, економіст М. Голанський твердить, що в зв'язку з «руйною біосфери» необхідно зменшити її антропогенне обтяження шляхом скорочення чисельності населення Землі: «...остановить процесс уничтожения биосферы и обеспечит ее выживание, может быть, удастся только при условии сокращения численности населения на Земле»¹⁶. З ентузіазмом біблейських пророків він візіонерствує про остаточний крах капіталізму «после 2010 года» (яка прецизія! — Авт.) «и наступление эпохи регулируемой извне экономики (ким саме? — Авт.). Очевидно, в этом случае придется отказываться от рыночного саморегулирования и перейти, по сути дела, на "административно-коман-

дние” методи управління економікою, то єсть перейти от частной собственности к общественной. Лишь таким путем удастся остановить демографический рост и переориентировать научно-технический прогресс на спасение биосферы»¹⁷. Те, що «реальний соціалізм» з його нічийною «громадською власністю» далеко обійшов капіталізм у справі нищення біосфери, залишається поза увагою «відомого економіста», якому гостинно надав свої сторінки орган російських націонал-імперіалістів — журнал «Наш современник». Чи не вони збираються керувати процесом скорочення чисельності населення Землі?

Все це свідчить про те, що ідеологи нових штучних голодоморів виконують певне соціальне замовлення; очевидно, не буде дефіциту й на керівників чергових голокоств.

ПРИМІТКИ

¹ *Левитський В.* Характерні риси стану сільського господарства в Стародавньому Єгипті // Східний Світ.—1928.—№ 2.—С.137. Український переклад звірених з російським оригіналом: *Левитський В.Ф.* Очерки истории хозяйственного быта народов древнего Востока. Египет.—Харьков, 1926.—С.70.

² Біблія або книги святого письма Старого й Нового заповіту із мови двавньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена.—Toronto: Canadian Bible Society, 1962.—С.71.

³ *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори.—Т.13.—С.7.

⁴ *Маркс К.* Капітал // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори.—Т.23.—С.483.

⁵ Там же.

⁶ Біблія або книги святого письма.—С.75—76.

⁷ *Маркс К.* Майбутні результати британського панування в Індії // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори.—Т.9.—С.222.

⁸ *Ф.Енгельс*—М.Даніельсону, 24 лютого 1893 р. // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори.—Т.39.—С.33—34.

⁹ *Маркс К.* Конспект Военно-статистического сборника. Випуск IV. Россия. С.-Петербург, 1871 // *Архив Маркса и Энгельса*.—М., 1982.—Т. XVI.—С.358.

¹⁰ *Маркс К.* Капітал // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори.—Т.50.—С.64.

¹¹ Там же.

¹² *Вернадський В.И.* Записка о неурожае 1921 г. [1921] Автограф // *Архив Российской Академии наук*.—Ф.513 (Вернадського), оп.1, спр.310.

¹³ *Перковський А.* Про демографічні втрати України у 30-х роках // *Вісник міжнародної асоціації українців*.—1991.—№ 3.—С.24—33.

¹⁴ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С.15—25.

¹⁵ *Перковський А.Л.* О законе народонаселения административно-командной системы (АКС) // Развитие производственных отношений и становление новых хозяйственных форм. Тезисы докладов конференции (Киев, 12—13 декабря 1991 г.) — К, 1991. — С.151—152.

¹⁶ *Голанский М.* Новые тенденции в мировой экономике // Наш современник. — 1993. — № 4. — С.156—165.

¹⁷ Там же. — С.165.

Ольга Мовчан

(к. і. н., Інститут історії України НАН України)

ГОЛОД 1921—1923 РОКІВ В УКРАЇНІ

Конференція присвячена подіям 1932—1933 рр. Тому свою доповідь про голод 1921—1923 рр. я хочу побудувати на порівняльному аналізі причин виникнення і факторів розвитку першого і другого голодоморів в радянській Україні. Це дає можливість наочно показати тотожність антиселянської спрямованості внутрішньої політики ленінського і сталінського керівництва.

Голод початку 20-х років на відміну від лиха 1931—1933 рр. ніколи не був таємницею для світової та радянської громадськості. Однак у радянській історіографії виникнення продовольчої катастрофи 1921—1923 рр. свідомо фальсифікувалося, оскільки пояснювалося лише факторами, не пов'язаними з політикою більшовиків, а саме: посухами 1921 і 1922 рр., післявоєнною розрухою та економічною відсталістю країни. Однак насправді перший, за роки радянської влади, голод, як і голодомор 1931—1933 рр., був насамперед наслідком політики урядових кід.

«Генетичною» причиною голодоморів початку 20-х і 30-х років була радикально-комуністична доктрина більшовиків, автори якої розглядали дрібних товаровиробників як силу, потенційно ворожу пролетарському інтернаціоналізму і суцільній націоналізації виробництва. В обох випадках голодомор був наслідком комуністичного штурму більшовиків. Але якщо у 1920—1921 рр. комуністичні експерименти в аграрному секторі обмежувалися сферами заготівлі і розподілу продукції, то з 1930 р. партія перейшла до суцільної колективізації селянських господарств. Централізований розподіл

продукції не міг тривалий час діяти в селянській країні, бо це суперечило приватному характеру аграрного виробництва.

Саме продрозкладка як складова частина політики більшовиків безпосередньо спричинила виникнення обох голодоморів. Щодо лиха 1921 р. в радянській історіографії панувала думка, нібито в Україні у цей час було започатковано нец. Однак до жнив 1921 р. дія декрету про продподаток навіть номінально не поширювалася на територію УСРР. Після офіційного запровадження продподатку в Україні продовжувала діяти стара система хлібзаготівель. Розміри податкових завдань окремим губерніям визначалися не за результатами оподаткування селян, як передбачалося в декреті про продподаток, а адміністративним шляхом — за попередніми розрахунками Наркомпроду РСФРР. При цьому ставки оподаткування українських селян були штучно завищені з метою забезпечення зерном неврожайних російських губерній.

Спочатку політбюро ЦК КП(б)У запропонувало ввести додаткові розряди продподатку у найбільш благополучних районах, де врожайність зернових перевищувала 70 пудів з десятини. Крім того, в основу натурального оподаткування замість жита, як у Росії, була покладена пшениця. Вибір податковим еквівалентом найдорожчої зернової культури призводив до збільшення надходжень податку зернових культур. Однак навіть ці доповнення до податкового законодавства не допомогли виконати надмірні плани хлібзаготівель. Задовольняючи нові вимоги кремлівського керівництва, політбюро ЦК КП(б)У пішло на повсюдне підвищення ставок оподаткування. Виняток становили лише місцевості, де раніше прийняті ставки були доведені до відома селян¹.

Особливо високими поборами обкладалися селяни українських губерній, які до посухи 1921 р. були основними постачальниками хліба в республіці. Це зумовлювалося недосконалістю статистичних розрахунків валового збору зерна, що ґрунтувалися на попередніх оцінках урожаю. В результаті, наприклад, у Запорізькій губернії завдання по заготівлі хліба перевищувало його валовий збір. Фантастичні вимоги пред'являлися й в інших неврожайних місцевостях. І це у той час, коли у потерпілих від посухи районах РСФРР податкові завдання були повністю відмінені урядом².

Прорахунки Наркомпроду РСФРР не були випадковими. Держава намагалася викачати якомога більше хліба з українських селян для забезпечення червоних столиць, армії і неврожайних російських губерній.

Як у 1921 р., так і на початку 30-х років плани хлібозаготівель у республіці значно перевищували можливості селянських господарств. Зокрема, з урожаю 1931 р. розмір хлібозаготівельного завдання (434 млн. пуд.) дорівнював 80 % валового збору³. Після сплати продрозкладки селянинові залишалося не більше як 4 пуд. зерна на рік⁴. План продродатку 1921 р. дорівнював лише 117 млн. пуд., або 42 % валового збору зернових. Але внаслідок катастрофічного неврожаю така кількість була непосильною для селян⁵. Навіть без урахування продродатку, фуражних і насінневих витрат валовий збір зерна в 276,6 млн. пуд.⁶ міг забезпечити лише мінімальні продовольчі потреби населення⁷ — по одинадцять пудів зерна на рік на ідця.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до виникнення позаринкових методів хлібозаготівель. Однак на початку 20-х років, будучи дрібнотоварними виробниками, селяни чинили опір запровадженню продрозкладки. Тому, на відміну від хлібозаготівельних кампаній 1930—1932 рр., під час стягнення так званого продродатку держава використовувала поряд з адміністративно-економічними заходами військовий тиск. Зокрема, відповідно до постанови Ради Праці та Оборони від 12 серпня 1921 р. про застосування надзвичайних заходів при вилученні продродатку його невиконання окремими селянами каралося штрафом у розмірі від 1/5 до 1/10 частини продродатку або арештом строком до двох тижнів. Коли адміністративні заходи не давали бажаних результатів, неплатники податку направлялися на примусові роботи або позбавлялися волі з конфіскацією майна⁸. В разі саботажу хлібозаготівель цілими селами або волостями в них дислокувалися військові частини, які утриму-

³ За даними С. В. Кульчицького, тоді в Україні мешкало 24,7 млн. чол. сільського населення⁴.

⁵ У 1921 р. в Україні мешкало 25,5 млн. чол.⁷

⁸ Міра покарання неплатників податку встановлювалася залежно від ваги скоєного «злочину» строком від 6 місяців до 6 років тюремного ув'язнення. Загальна кількість засуджених селян невідома. Проте їх було стільки, що навесні 1922 р. у республіці виникла реальна загроза значного недосіау ярого клину. Щоб уникнути нового недороду, ВУЦВК 5 квітня 1922 р. прийняв постанову «Про звільнення засуджених за невиконання продродатку». Амністії підлягали особи, які порушували податкове законодавство, крім засуджених за посадові злочини корисливого характеру, а також за контрреволюційну діяльність, до якої відносилися заклики не виконувати продродаток та чинити збройний опір хлібозаготівельним органам.

валися за рахунок селян, що чинили опір, а також влаштовувалася економічна блокада цих місцевостей⁸.

Тільки до кінця 1921 р. для проведення продовольчої кампанії на території України було мобілізовано 800 багнетів у Волинській, 2 тис. багнетів і 24 ескадрони в Подільській, 2,5 тис. багнетів і шабель у Київській, 2 тис. багнетів у Полтавській і 200 — у Кременчуцькій губерніях. Причому в листі командуючого Київським військовим округом Й. Якіра, надісланому 25 грудня 1921 р. до Раднаркому та наркомпроду УСРР, автор запевняв у військовому сприянні стягненню продподатку⁹.

У разі селянських повстань армійські підрозділи використовувалися не для залякування, а за призначенням. У райони масових селянських заворушень надсилалися й озброєні робітничі хлібозаготівельні формування. В Україні, яка була основною продовольчою базою країни, чисельність робітничих дружин досягла 8 тис. чол. — чверті Іх загальноросійської кількості¹⁰.

Використання військової сили у продовольчій кампанії зумовлювало чисельні зловживання продпрацівників щодо тих, хто не мав змоги сплатити продовольчий податок. Наприклад, у Валегоцулівському районі Балтського повіту Одеської губернії хлібозаготівельники інколи навіть били і погрожували розстрілом неплатникам податку¹¹. Типовими для неврожайних українських губерній були факти вилучення продпрацівниками зерна, яке голодуючі селяни заробили у врожайних місцевостях¹².

Масові репресії проти селянства призводили не тільки до повсюдного порушення податкового законодавства, а й навіть до застосування терористичних актів проти мирного населення. Нерідко продовольчі органи використовували запозичену з часів громадянської війни практику взяття заложників, внаслідок чого гинули невинні люди¹³.

Встановлення контролю над виробництвом сільськогосподарської продукції в ході суцільної колективізації зменшило можливості економічного опору селянства державі, що дозволило поновити розкладкову систему хлібозаготівель. З липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», згідно з якою селян, що ухилялися від поставок зерна у розмірах, визначених селянськими сходами та сільрадами, дозволялося штрафувати у межах п'ятиразового розміру вартості хліба, який мав бути зданий. Якщо ж штрафи не сплачувалися, майно боржників підлягало продажу з торгів¹⁴.

Постановою РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. передбачалося посилення покарання селян-одноосібників, які не сплачували продрозкладку, шляхом ревізії не тільки рухомого, а й нерухомого майна. Ідея розкуркулення, що знайшла відображення в цій постанові 27 листопада, була «поглиблена» рекомендаціями поширити її на колгоспників і депортувати експропрійованих у віддалені місцевості країни або концтабори¹⁵. В результаті загроза розкуркулення нависла над кожним селянином незалежно від його майнового стану. Фактично ж політика ліквідації куркульства як класу призводила до повсюдного застосування методів розкуркулення. Таким чином, «заходи економічного порядку на засадах революційної законності», як і застосування військової сили під час розкладкових кампаній 1920/1921 і 1921/1922 рр., здійснювали безпосередній тиск на селянство.

Щоб уникнути зайвих сутичок з селянством, влада намагалася вилучити сільськогосподарську продукцію руками самого селянства. Для більшої зацікавленості селянської бідноти в експропріації майна заможних вона надавала комнезамам частину ревізованих надходжень: у 1921 р. — з продподаткових відрахувань, а з 1929 р. — з продажу майна розкуркулених. Однак у 1921 р. поряд з класовим підходом до села повсюдно застосувалася й запозичена з кріпосницьких часів колективна відповідальність селян (кругова порука) за виконання планів хлібоздачі.

Таким чином, як у 20-х роках, так і на початку 30-х сутність продовольчої політики, яка призвела до вичерпання зернових ресурсів селянських господарств, була розкладковою. Особливості методів хлібозаготівель зумовлювалися різницею в історичних обставинах. Але у 1921/22 році, на відміну від 30-х, голод спіткав не тільки селянство, але й робітниче населення. Наступного року лихо в Україні повторилося, незважаючи на більший урожай і перехід від розверсткової до податкової політики хлібозаготівель. Причиною цього було нераціональне для України використання державного хлібного фонду. Так, у 1921/22 році, незважаючи на значний хлібний дефіцит у республіці, за її межі було вивезено близько 30 млн. пуд. зерна (28,5 млн. пуд., або більш як третину продовольчих надходжень, і понад мільйон пудів, або 40 % фонду допомоги голодуючим)¹⁶. Наступного року ситуація повторилася.

1922 р., незважаючи на недосів і повторну посуху в степових губерніях, урожай в інших місцевостях України був непоганий. Це давало б можливість не тільки задовольнити власні потреби

республіки, а й вивезти за її межі 15 млн. пуд. зерна¹⁷. Але фактичний обсяг вивезень перевищив реальні можливості. З серпня 1922 р. по січень 1923 р. у сусідні радянські республіки було доставлено 9 млн. пуд. хліба¹⁸. Крім того, 13,5 млн. пудів Україна віддала для продажу за кордонами СРСР¹⁹.

Розподіл державного хлібного фонду на початку 30-х років також здійснювався не на користь українського селянства. Однак це питання потребує спеціального дослідження.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем на півдні України? На нашу думку, уряд керувався двома мотивами. Перший з них — цілком очевидний. Це — класові пріоритети соціально-економічної політики. У соціальній сфері вони знаходили вияв у першочерговому забезпеченні робітничого класу, а в економічній — у пільговому стимулюванні промислового розвитку. Голодні, але розпорошені селяни були для влади менш небезпечні, ніж численні, але згуртовані робітники.

Другий мотив, пов'язаний з національною політикою, не лежить на поверхні. Не випадково обидві трагедії співпали з розгромам першої й другої хвиль національного руху в Україні. Голод 1921 р. виник після ліквідації більшовиками української державності, під час боротьби з антибільшовицьким повстанським селянським рухом. Голод початку 30-х знаменував курс сталінської адміністрації на згортання українізації, хоча остання безпосередньо не загрожувала режиму. Але розвиток національних рухів на окраїнах унітарної держави, яку відновили більшовики, становив смертельну небезпеку для панування загальноросійського більшовицького центру. Тому тоталітарна держава повною мірою використовувала голод для придушення опору селянства і попередження загрози державного відокремлення України.

Незважаючи на тотожні причини виникнення обидва голодомори мали різні чинники розвитку. На початку 20-х років більшовицьке керівництво ще не могло проводити відверто шовіністичну політику в Україні і заgravало з нею щодо надання суверенітету. Тому в грудні 1921 р. влада офіційно визнала існування голоду в УСРР. Але не всі місцевості УСРР, де зібрано поганій урожай, були віднесені до числа голодуючих. До того ж мешканці цих місцевостей не отримали пільг, які мали голодуючі РСФРР: повне звільнення від продподатку і продовольча допомога держави²⁰. Як і раніше, основні зусилля влади були спрямовані на постачання продовольства в Російську

Федерацию. В результаті у травні 1922 р. держава забезпечувала від 60 до 80 % тих, хто потребував допомоги у неврожайних місцевостях РСФРР, і лише 10 % — в УСРР¹.

Тільки після закінчення хлібозаготівельних і насінневих кампаній уряд України здобув реальну можливість самостійно розпоряджатися продовольчими ресурсами². Однак на цей час вони були майже повністю вичерпані.

Вирішальну роль у допомозі голодуючим відіграли іноземні благодійницькі організації, які розгорнули діяльність на території республіки за власною ініціативою. Як згадував у січні 1922 р. голова раднаркому УСРР Х.Г.Раковський, «Україна не робила жодного звернення ні до Росії, ні до закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише у січні, та й то після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР». Однак внаслідок дезінформації щодо справжніх розмірів голоду у неврожайних місцевостях УСРР лише влітку 1922 р. закордонні місії розгорнули свою діяльність в Україні. У серпні 1922 р. 60 % голодуючих республіки отримали довгоочікувану допомогу, причому 4/5 з них — від іноземних організацій, решта — від Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК³. Однак ця допомога була передчасно скорочена.

Незважаючи на повторний недорід на півдні республіки, український уряд лицемірно заявив, що голод у республіці в основному подолано, і вона може поновити хлібний експорт. Така заява була своєрідним сигналом для згортання роботи іноземних організацій. Вони не могли уявити, щоб влада могла експортувати хліб при наявності в країні голодуючих.

Таким чином, офіційне визнання голоду в Українській СРР мало для влади формальний характер. Під прикриттям гасел про допомогу голодуючим вона продовжувала грабувати Україну, а головну вину за виникнення голоду перекладала на учасників інтервенції 1918—1920 рр. і внутрішню політичну опозицію.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 29, 31, 33.

² Там же. — Оп. 20, спр. 981, арк. 1—2.

³ Кульчицький С. В. Ціна великого перелому. — К., 1991. — С. 227—229.

⁴ Кульчицький С. В. Ціна великого перелому. — К., 1991. — С. 306.

⁵ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1921. — № 5. — Ст. 155.

⁷ Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦВК. — Харьков, 1923. — С. 78.

⁷ Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 6. — С. 22.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2, оп. 2, спр. 116, арк. 5.

⁹ Там же. — Ф. 340, оп. 2, спр. 4424, арк. 1.

¹⁰ Там же. — Ф. 2605, оп. 1, спр. 553, арк. 13.

¹¹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. Р 99, оп. 4, спр. 45, арк. 82—84.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 257, оп. 1, спр. 36, арк. 83.

¹³ Державний архів Полтавської області. — Ф. 525, оп. 1, спр. 401, арк. 6.

¹⁴ *Кульчицький С. В.* Ціна великого перелому. — С. 59.

¹⁵ Там же. — С. 286.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 258, оп. 1, спр. 10, арк. 167; Народное хозяйство Украины в 1921/22 г. — Харьков, 1923. — С. 10.

¹⁷ *Альтерман А. Я.* Хлебные ресурсы Украины. — Харьков, 1923. — С. 108.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 26.

¹⁹ Україна: статистичний справочник. — Харків, 1925. — С. 29.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1, оп. 2, спр. 897, арк. 179—180.

²¹ Там же. — Арк. 180.

²² Вісті ВУЦВК. — 1922. — 30 трав.

²³ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг. — М., 1922. — С. 263.

Олександра Веселова

(к. і. н., Інститут Історії України НАН України)

ГОЛОД В УКРАЇНІ 1946—1947 РОКІВ

Схиляючи голови перед пам'яттю жертв голодомору-геноциду 1932—1933 рр., в ці скорботні дні не можна не сказати й про інші трагедії, на які прирікав народ України тоталітарний режим. Трагічним явищем в Україні був, зокрема, голод 1946—1947 рр.

Масштаби цих голодоморів були різними. Якщо голод 1932—1933 рр. охопив цю територію України і мав надзвичайно трагічні наслідки (за висновками різних дослідників, тоді загинуло від 3 до 12 млн. чол.) то лихо 1946—1947 рр. було значно меншим. За орієнтовними даними, від нього загинуло близько мільйона людей, хоча під час цього голодомору також страждало населення майже всієї території України. Дещо

кращим було становище лише у західних областях. Як відомо, вони увійшли до складу УРСР напередодні війни, і в перші післявоєнні роки там ще було мало колгоспів.

Різнилися умови (кліматичні, політичні, економічні, соціальні) і тло, на якому відбувалися ці трагічні для України події. Якщо кліматичні умови 1932—1933 рр. сприяли вирощуванню в Україні значного врожаю, то в 1946—1947 рр. вони були несприятливими: малосніжна зима й посуха 1946 р. призвели до того, що врожайність виявилася дуже низькою. Наступного, 1947 р. українські селяни одержали непоганий врожай, але посуха знову спалила зернові й залишила без хліба й овочів населення південних областей: Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської.

Голодомор 30-х років був зумовлений насильницькою колективізацією, а голод 1946—1947 рр. мав місце після кривавої руйнівної війни, що прокотилася по території України. Комплекс причин, що призвели до нового голодомору, був непростим. Однією з них було зменшення кількості працюючих у сільському господарстві, бо багато чоловіків загинуло на фронтах, а тих, хто залишився живим, надовго затримали в армії. Основною продуктивною силою на селі були жінки. Частка їх серед працюючих там становила понад 80 %.

Крім того, в роки війни значно скоротилися посівні площі. 1946 р. вони становили 77,2 % довоєнних. На селі майже не залишилося сільськогосподарської техніки. Вивлідок цього селяни були змушені використовувати як робочу худобу корів.

Основними ж причинами виникнення й поширення голоду були суб'єктивні. Це, насамперед, імперська політика правлячої верхівки, панування адміністративно-командних методів господарювання. Це знаходило вияв у надмірних обсягах хлібозаготівель, вкрай низькій оплаті праці колгоспників, непосильних податках, вивезенні зерна з України тощо.

Основною причиною голодомору були надмірні розміри хлібозаготівель, що здійснювалися на селі за вказівкою Сталіна. Уповноважені ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, міністерства заготівель СРСР і «керівні органи» ставили перед областями, районами, господарствами завищені, нездійсненні завдання хлібозаготівель. Плани часто-густо перевищували врожай. Якщо колгосп план виконував, йому одразу ставився новий, зустрічний, додатковий. Методи діяльності уповноважених були, як правило, репресивними. Репресії застосовувалися насамперед щодо голів колгоспів, якщо вони видавали людям на трудовні хоч невелику кількість зерна чи не дозволяли вивезити насіннєві фонди. Завищені норми держпоста-

вок не давали можливості виконати їх, а на забезпечення продовольством колгоспників не залишалося майже нічого. В Ізмаїльській області 1946 р., наприклад, у 56 колгоспах із 109 зерна людям на трудодні взагалі не видавали, а у 52 колгоспах не видавали й грошей.

Однак ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У у численних постановках вимагали посилення діяльності щодо виконання планів хлібозаготівель. Так, у постанові «Про хід хлібозаготівель» від 14 жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У ставив вимогу здійснення жорсткого контролю за виконанням держпоставок. Через короткий проміжок часу, 26 жовтня 1946 р., ЦК КП(б)У прийняв ще одну постанову — про незадовільний стан хлібозаготівель. Для надання так званої «допомоги» відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо внаслідок його відсутності, направлялися уповноважені.

Незважаючи на це, план держпоставок 1946 р. не було виконано, бо області, райони, колгоспи не мали зерна. За невиконання плану хлібозаготівель «шкідники», здебільшого голови колгоспів, партійні та господарські працівники зазнали репресій. Газети розповідали навіть про розстріли таких «саботажників».

Щоб вивезти хліб з України, у березні 1947 р. Й. Сталін направив секретарем ЦК КП(б)У одного з своїх найближчих поплічників — Л. Кагановича. Історія повторювалася. Каганович вимагав «ліквідувати саботаж хлібозаготівельників». Здавання хліба до зернини вимагала постанова ЦК ВКП(б) від 27 липня 1947 р. «Про невідкладні заходи по ліквідації відставання обмолоту, скиртування хлібів і посилення темпів здачі хліба державі». Так звані «активісти», яких народ називав «буксирами», прочісували села, проходячи по хатах та подвір'ях селян, забирали у них останній шматок хліба, іноді навіть особисті речі. У 40-х роках нерідко «буксирами» були ті ж самі «активісти», які грабували людей ще в 30-х. Існувала та ж сама система покарань. Злочинцями оголошувалися навіть малолітні діти, які збирали колоски. Активно застосовувався у 40-х роках власноручно підписаний Сталінін у 1932 р. закон «про п'ять колосків».

Під тиском жорстоких репресій план хлібозаготівель 1947 р. в Україні було виконано, як звітував Каганович Сталіну, на 101,3 %. У селян забирали все, прирікаючи їх на голодну смерть. Партійно-бюрократична машина була спрямована не на врятування людей від голоду, а, навпаки, на «вичавлення» хліба з села. Саме виконання рішень партії й уряду приводило до голодоморів. Як бачимо, страхітливі голодомори були штучними. Фактично селян обкрадали, забираючи увесь хліб, а потім їх же звинувачували у його відсутності.

При цьому багато зерна, відібраного у голодних людей, зіпсувалося на токах і залізничних станціях, де він лежав просто неба. Але від голодуючих він охоронявся озброєними людьми. Водночас у ряді районів зерно переробляли на спирт. У той час, коли голодували хлібороби в селах, робітники у містах, для номенклатурно-партійної верхівки було організовано спецпостачання, додаткові види харчування: «літерне», «обіди», «друге гаряче», «сухі пайки першої та другої категорій» тощо.

Прогодувати сільське населення могли б присадибні ділянки колгоспників. Але після війни була організована кампанія урізання таких городів. Їх власники мали сплачувати надмірні державні податки: за землю, за кожну домашню тварину, за кожне фруктове дерево, здавати певну кількість молока, м'яса, яєць, інших продуктів. Не маючи можливості сплачувати надвисокі податки, селяни були змушені вирубувати садки, вирізати худобу.

Однією з основних причин післявоєнного голоду було рабське становище українського селянина, повна зневага можновладців до людини-трудівника. Ідеологи соціалізму звинувачували селян не лише у дрібнобуржуазності, а й у перебуванні на окупованій території. На їх думку, селяни тоді зазнали впливу ворожого пропаганди й потребували «перевиховання». Якщо на початку 30-х років колгоспи створювалися в основному для того, щоб легше було забрати хліб у селян, то після війни у колгоспній системі, яку, до речі, як надзвичайно зручну для викачування сільськогосподарської продукції, зберегли й гітлерівські окупанти, члени сільгоспартілей були остаточно закріпачені: їм заборонялося виїжджати із сіл без спеціального дозволу, вони не мали паспортів, люди похилого віку не отримували пенсій.

Причини голоду крилися й у вивезенні хліба з України. Зерно відвантажувалося до великих міст СРСР та країн «народної демократії». 1946 р., наприклад, Україна повинна була відправити лише Ленінграду 195,9 тис. т хліба й 33 тис. т овочів. Ешелони із зерном з голодуючої України йшли за кордон з такими, наприклад, гаслами: «Німецькому народові від українського народу». У неврожайному 1946 р. експорт зерна з СРСР становив 1,7 млн. т. Ряду країн зерно передавалося безкоштовно.

Причини післявоєнного голодомору, таким чином, полягали не в дії сил природи, а в самій сталінщині. Це — голод, творцем якого, по суті, була система тоталітаризму.

Голод 1932—1933 рр. був своєрідною каральною акцією властей щодо власного народу. Подібною була картина подій і в 40-х роках: ідеологічний пресинг сталінщини, репресії проти селян, робітників, творчої інтелігенції. Голод давав змогу

знищити кращих представників народу, допомагав тиранові тримати його у страху й покорі. Щонайменший вияв патріотизму в Україні розглядався як «буржуазний націоналізм».

І в 40-х роках, як і в 30-х, багато голодуючих хворіли на дистрофію, поширювався тиф. Особливо страждали від недоїдання діти, особи похилого віку, члени сімей загиблих фронтників, а найбільше — самі виробники хліба. З жовтня 1946 р. з централізованого постачання пайковим хлібом за рішенням Ради міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) й Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У було знято 3634,5 тис. чол., з них — 2892 тис. мешканців сільської місцевості. Ця акція проводилася таємно під гаслом боротьби за «економне витрачання хліба».

Під час голоду, не маючи надії на порятунок своїх виснажених дітей, селяни у відчаї везли їх до міст і залишали в лікарнях, установах, на вокзалах, базарах, а інколи й на вулиці. Швидко зростали кількість дитячих будинків та контингент дітей у них. Обидва голодомори супроводжувалися виникненням масового сирітства.

Схожість голодоморів була разючою навіть у деталях. Як і в 1932—1933 рр., у 1946—1947 рр. люди змушені були їсти лободу, листя дерев, цвіт акації, горобців, ховрашків, кішок, собак, жаб. Мали місце й випадки канібалізму. Згадуючи про післявоєнний голод, М. Хрущов писав у своїх мемуарах: «Незабаром стали надходити офіційні донесення про людей, які померли від голоду. Відмічалися випадки людожерства... Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, що він їздив до одного з колгоспів перевіряти, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала у цьому колгоспі. Ось що він розповів про це: «Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежав на столі. При цьому вона примовляла: "Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолим Іванечка, протримаємося ще трішки"». Ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей. Можете собі це уявити?» Спільним було й замовчування голодоморів всією системою офіційної влади. У наскрізь заідеологізованому суспільстві в обстановці масових репресій пропагувалася теза про «радісне життя» населення радянської України. Слухняна преса закликала людей до «нових трудових звершень». Однак голод викликав невдоволення населення. Секретар Кіровоградського обкому КП(б)У в інформації Кагановичу 1947 р. повідомляв, наприклад, такі факти: В селі Ново-Липово Новогеоргієвського району селянин Х. Хрисенко сказав: «Комуністи забрали весь хліб, і тепер ми помremo з голоду». У колгоспі «10 років

Жовтня» с. Камбурлівки Онуфріївського району колгоспник М. Баранов заявив райпрокурору Макаренку й начальнику МВС Тарасюку: «До яких пір ви будете забирати весь хліб у нас і видавати його Сталіну?» Цього колгоспника було заарештовано.

Голодні люди шукали порятунку у Західній Україні. Транспортною міліцією лише Львівської області за липень й половину серпня 1946 р. з поїздів було знято 97633 чол. Селяни західних областей України щиро допомогали гнаним голодом людям із Східної України, рятували їх від смерті. Допомогав й центр, але робив це несвоєчасно й недостатньо.

Преса України писала у 1947 р., що в республіці йде «збирання доброго врожаю». Отже, зерно в республіці було, його вистачило б для забезпечення хлібом всього її населення. 1947 р. за планом держпоставок було здано 436,4 млн. пуд. хліба, тобто на 206,4 млн. більше, ніж 1946 р. Й водночас, за даними міністерства охорони здоров'я УРСР, в червні 1947 р. було зареєстровано понад 1150 тис. хворих на дистрофію. Люди гинули від голоду.

Як бачимо, творці голодоморів діяли у 40-х роках, як і в 30-х, тими ж самими методами — стягненням продрозкладки, викачуванням хліба із села. Голод 1946—1947 рр. — наслідок злочинної партійно-державної політики щодо селянства, ігнорування життєвих інтересів людей з урахуванням попереднього досвіду за вже перевіраним в Україні сценарієм.

Сталінська система, позбавляючи людей хліба й тим самим — здоров'я і, зрештою, життя, накопичувала зерно для скасування карткової системи та проведення грошової реформи, тобто, знову ж — таки для чергового демонстрування «переваг» соціалізму.

«Успішне виконання плану хлібозаготівель є результатом Вашої особисто, товаришу Сталін, батьківської турботи про колгоспи й колгоспників України... Запевняємо Вас, дорогий учитель, що колгоспники, колгоспниці і всі трудящі України будуть працювати, не покладаючи рук, для розквіту сільського господарства України, підвищення матеріально-культурного рівня життя трудящих, подальшого збільшення хлібних та сировинних ресурсів керованої Вами радянської соціалістичної держави», — підлесливо писав 4 жовтня 1947 р. у листі-звіті організатору людомору і кату Сталіну Л. Каганович.

Ця болюча чорна «пляма» нашої історії ще потребує ґрунтовного дослідження. Проте перш за все необхідно увічнити пам'ять жертв голодоморів в Україні, а також розбудувати незалежну демократичну державу для людей, щоб трагедії голодоморів більше ніколи не повторилися.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Міжнародна наукова конференція проводиться в рамках заходів, присвячених 60-й річниці найбільш трагічної події у тисячолітній історії українського народу. Ці заходи вперше здійснюються у межах України, яка стала незалежною. Попередня, піввікова річниця трагедії замовчувалася офіційною владою. Прагнення української діаспори якнайповніше ознайомити світову громадськість з численними фактами про голод 1932—1933 рр. у Радянському Союзі, про виняткове становище УСРР та населених переважно українцями районів Північно-Кавказького краю, які опинилися в епіцентрі голоду, таврувалося радянськими ідеологами як злісні фальсифікації «буржуазних націоналістів». Керівництво СРСР ще в роки М. С. Хрущова визнало факт масових репресій 1937—1938 рр., але не бажало визнати штучний голод 1932—1933 рр., бо це спричинило б необхідність перегляду всієї соціально-економічної і національної політики державної партії не тільки за часів сталінщини, а й за весь період радянської влади. Навіть у листопаді 1987 р., коли правляча партія відзначала 70-річчя свого перебування при владі, генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у ювілейній доповіді продовжував замовчувати голод 1932—1933 рр. і високо оцінював здійснену Сталіним суцільну колективізацію сільського господарства, вбачаючи в цій ударній кампанії лише окремі «перегини».

Те, що перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький через місяць після згаданого виступу Горбачова змушений був присвятити голоду в Україні абзац своєї ювілейної доповіді і тим самим порушив 55-річну мовчанку офіційних осіб про цю ганебну сторінку в історії, не можна пояснити доброю волею політичного діяча брежнєвської когорти. Це був вимушений крок, зроблений під тиском певних зрушень у суспільно-політичному житті України, а також викликаний першими результатами діяльності комісії Конгресу США по голоду в Україні, яка розпочала роботу у 1986 р. Створенням цієї комісії

американські конгресмени спокутували провину президента Ф. Д. Рузвельта, який встановив дипломатичні відносини з СРСР після тривалого періоду його невизнання саме у 1933 р.

3 грудня 1987 р. українські вчені дістали можливість аналізувати документи про голод 1932—1933 рр. і публікувати результати своїх досліджень. Результати великої джерелознавчої та аналітичної роботи, здійсненої комісією Конгресу США по вивченню голоду в Україні, наукову частину якої очолив проф. Дж. Мейс, та доробок українських вчених останніх п'яти років з цієї проблеми дають змогу зробити обґрунтовані висновки щодо причин і наслідків голоду 1932—1933 рр. в Україні.

Міжнародна конференція, у роботі якої взяли участь українські, американські та російські вчені, на основі аналізу всієї сукупності історичних фактів, що введені до наукового обігу, дійшла таких висновків:

1. Причини продовольчих труднощів і голоду у Радянському Союзі, починаючи з 1928 р., зумовлювалися відмовою державної партії від проведення нової економічної політики і поворотом її до соціально-економічної політики, яка зафіксована в офіційній програмі РКП(б) 1919 р. і втілювалася у життя в 1918—1920 рр. Здійснювана у рамках цієї політики примусова суцільна колективізація сільського господарства призвела до істотного занепаду продуктивних сил, що відповідним чином позначилося на рівні життя населення.

2. Пасивний опір селянства колективізації не припинився і після того, як були організовані колгоспи. Селянство не бажало працювати у колгоспах на державу, не одержуючи ніякої платні, внаслідок чого обсяг централізованих хлібних ресурсів почав зменшуватися, поглиблюючи господарську кризу. Держава відповіла на це створенням надзвичайних хлібозаготівельних комісій, які викачали практично всі зернові ресурси в основних хлібовиробних районах — в Україні, на Північному Кавказі, у Поволжі.

3. В Україні і на Кубані Сталін не обмежився експропріацією хліба. Під прикриттям хлібозаготівель і так званих «натуральних штрафів», які сплачувалися м'ясом та картоплею, у «боржників» вилучали всі продовольчі запаси. Водночас ці регіони були оточені кордоном військ, щоб не допустити з них втечу голодуючого сільського населення. За умов фактичної заборони на торгівлю продовольством та його доставку з інших місцевостей селянам залишалося вмирати повільною смертю. Всі ці заходи, в яких брали участь сотні тисяч чоловік (внутрішні війська,

бригади «активістів», міліція, ДПУ, міські працівники, мобілізовані на село для здійснення хлібозаготівель тощо), координувалися з єдиного центру і здійснювалися залізною рукою. Тисячі документів і свідчень очевидців однозначно вказують на факт геноциду українських селян.

4. Національна спрямованість геноциду виявляється: по-перше, у конфіскації будь-якого продовольства лише в Україні та на Кубані; по-друге, відмові від досягнень українізації за межами УСРР; по-третє, в організації терористичної кампанії проти української інтелігенції безпосередньо в УСРР. Всі ці три складові політики центрального уряду здійснювалися одночасно — починаючи з останніх місяців 1932 р.

5. Геноцид спрямовувався на те, щоб «провчити» українських селян, які чинили опір колективізації і не бажали працювати в одержавлених колгоспах, «навчити їх уму-розуму», за висловом тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора.

Конференція рекомендує:

1. Організувати систематичне вивчення всіх документів, пов'язаних з так званим «соціалістичним будівництвом», з тим, щоб якнайшвидше відтворити історію радянського суспільства 20—30-х років.

2. Налагодити більш тісні зв'язки між вченими різних країн, які вивчають проблему голодомору, з тим, щоб продовжити її дослідження, виділяючи такі найважливіші аспекти:

— демографічні наслідки соціально-економічних перетворень, пов'язаних з реалізацією в Україні програми РКП(б) 1919 р.;

— вплив голодомору на національне життя українців в СРСР та поза його межами;

— поповнення документальної бази цієї наукової проблеми за рахунок виявлення нових документальних даних і свідчень очевидців;

— створення науково-популярних праць і навчальних посібників для різних аудиторій.

3. Видати матеріали міжнародної наукової конференції.

4. Просити уряд сприяти у виданні в Україні документальної бази, створеної комісією Конгресу США по голоду 1932—1933 рр. в Україні.

5. Звернутися до Верховної Ради України з пропозицією дати правову оцінку подіям 1932—1933 рр. в Україні.

ЗМІСТ

Від редактора	3
ВИСТУПИ	
Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні, віце-прем'єр-міністра, академіка <i>Миколи ЖУЛИНСЬКОГО</i>	7
<i>Леонід КРАВЧУК</i> . Ми не маємо права знехтувати уроками минулого!	8
<i>Іван ДРАЧ</i> . Право виставити рахунок	12
<i>Джеймс МЕЙС</i> . Політичні причини голодного мору	14
<i>Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ</i> , Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства	23
<i>Николай ИВНИЦКИЙ</i> . Голод 1932—1933 гг.: хто винуват? (По документам «Кремлевского архива»)	35
<i>Илья ЗЕЛЕНИН</i> . Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932—1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье)	45
<i>Володимир КОСИК</i> . Голод-геноцид 1932—1933 років	52
<i>Хирояки КУРОМИЯ</i> . Голод и «враги народа»	62
<i>Василь МАРОЧКО</i> . Національний аспект голодомору 1932—1933 рр. в Україні	66
<i>Марія ДМИТРІЄНКО, Олена МАРКОВА</i> . Людські втрати України у ХХ ст.; історико-картографічний аспект	74
<i>Анатолій МОРОЗОВ</i> . Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років	84
<i>Петро ПАНЧЕНКО</i> . Тоталітарна держава і проблеми голоду в історичній ретроспективі	90
<i>Степан ГОРОШКО</i> . Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян	95
<i>Вадим КОГАН, Раїса НАГОРНА-ПЕРСИДСЬКА</i> . Медичні аспекти голоду 1932—1933 рр. в Україні	106
<i>Евгений ОСКОЛКОВ</i> . Голод 1932—1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края	113

<i>Виктор КОНДРАШИН</i> . Голод в Поволж'є	123
<i>Микола ТРОЯН</i> . Голод 1932—1933 років у Донбасі	132
<i>Ілля ШУЛЬГА</i> . Голод 1933 р. на Поділлі	141
<i>Олександр ЄРМАК</i> . Хлібозаготівельна кампанія 1932—1933 рр. на Полтавщині та її особливості	145
<i>Юрій ШАПОВАЛ</i> . Стенограма і протокол ІІІ конференції КП(б)У як джерело вивчення голоду 1931—1932 рр. і голодомору 1932—1933 рр.	149
<i>Лариса ЯКОВЛЕВА</i> . Архівні джерела з історії голоду, голодомору і голодувань в ЦДАВО України	157
<i>Євгенія ШАГАЛІНА</i> . Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази з історії голодомору	167
<i>Арнольд ПЕРКОВСЬКИЙ</i> . До питання про закономірність голодоморів чи загрози голоду в умовах соціалістичної системи	170
<i>Ольга МОВЧАН</i> . Голод 1921—1923 років в Україні	181
<i>Олександра ВЕСЕЛОВА</i> . Голод в Україні 1946—1947 років .	188
Висновки і рекомендації	195

Підписано до друку 14.06.94 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 11,68 Обл. вид. арк. 12,5

Тираж 200 Зам. 286 1995 р. Ціна договірна

Поліграф: д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4